

за все визначають як індустріальний, втрачає свою ефективність і не має майбутнього. Усі суспільствознавці визнають, що процес глобалізації з його акцентом на швидке і масштабне запровадження інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя суттєво впливає на устрій загальнолюдської життєдіяльності. На думку теоретиків постіндустріального, інформаційного суспільства (Д. Белла, Т. Турена, Р. Дарендорфа, Е. Тоффлера, І. Масуди, Дж. Несбіта та ін.), глобалізація та запровадження нових комп'ютерних та комунікаційних технологій не тільки змінять показники економічного, соціального розвитку суспільства, але й сприятимуть до формування якісно іншого типу суспільного устрою.

Нині у соціології дуже гостро відчувається відсутність нової теорії суспільного розвитку, нової концептуальної моделі майбутнього устрою суспільства. Класична соціологія, що є тісно пов'язаною в теоретичних рамках з теорією прогресу, універсалізмом та натуралізмом, а також теорією індустріального суспільства, помітно застаріває. Як справедливо зазначає В. І. Добренков, у сучасній соціології відзначається «зсув, по-перше, від універсалізму як соціального універсаму людства до глобалізму; по-друге, до різних теорій «кінця», наприклад теоріям кінця «соціального», порушення порядку або «неупорядкованості»; по-третє, до різних концептуалізацій «пост характеру» – постколоніалізм, постіндустріалізм, постмодерн» [4, с. 23].

При цьому, концепції «кінця» та концепції «пост» взаємно доповнюють одна одну. Це означає, що аналіз сучасності та всіх процесів, що відбуваються у світі, здійснюється за допомогою теорій і схем класичної соціології. Усе більш очевидним стає те, що попередніх уявлень та теорій недостатньо для розуміння того, що відбувається в сучасному світі, а тим більше для передбачення того, що може відбутися у майбутньому. Сучасне суспільство потребує чогось більш суттєво значущого, ніж просто вибору класичної соціологічної перспективи.

Не випадково на XVI конгресі Міжнародної соціологічної асоціації, що відбувся у 2006 році в Дурбані (Південно-Африканська

республіка), активно обговорювався концепт «модерніті» (Modernity) – сучасність. Керівник однієї із сесій Фолькер Шмідт (Сингапурський університет) відзначав, що «соціологія, намагаючись з'ясувати величезні трансформації, що породжують сучасність, усе ще не домоглася відповідного розуміння, не говорячи вже про ясне і незаперечне визначення центральних властивостей, характеристик сучасного суспільства» [1, с. 9].

Справді, деякі теоретики стверджують, що сучасність поступилася своїм місцем ері «постмодерну»; інші вважають, що сучасність досягла зрілої стадії і характеризується як «висока» або «пізня» сучасність. Третя група дослідників намагається обґрунтувати ідею, що світ лише сьогодні починає ставати сучасним, оскільки значна частина його населення практично відрізана від дійсно сучасних соціальних структур та умов життя; проте нині ця частина населення швидко втягується у прискорені процеси модернізації. Згідно з цим поглядом, сучасність ще тільки знаходиться у стадії дитинства.

Бурхливий розвиток галузевих соціологій у II половині ХХ століття спричинив появу нової галузі знання – соціології соціологій. Її зразки – «Соціологія уяви» Ч. Р. Мілса, «Наступна криза західної соціології» А. Гоулднера. За півстоліття змінилася сама соціальна реальність, багато чого відбулося й у соціальній науці. Взагалі, під загрозою опинилася єдність суспільствознавства як інструмента соціального пізнання. Широкого поширення отримала концепція ризиків, що була сформульована У. Беком та стала методологічною основою емпіричних досліджень з різних питань у всьому світі [3, с. 12].

У другій половині ХХ ст. проблеми змін і розвитку активно поставали в теорії модернізації та теорії постіндустріального суспільства, які містять відгомони еволюціоністських положень. Під *модернізацією* розуміються прогресивні соціальні зміни, в результаті яких соціальна система (підсистема) поліпшує параметри свого функціонування. Наприклад, модернізацією прийнято називати процес перетворення традиційного суспільства в індустріальне. «Модернізація» в такому розумінні

означає досягнення визначених «світових стандартів» або «сучасного» рівня розвитку. Петро Штомпка визначає модернізацію як наближення суспільства через усвідомлене здійснення певних намірів, цілей і планів до прийнятої моделі сучасності, частіше за все до зразка якогось існуючого суспільства, визнаного сучасним [5, с. 528].

Причому автори зосереджують увагу, в основному, на окремих аспектах модернізації, не пропонуючи її концептуальної картини. Наприклад, Уолт Ростоу у праці «Стадії економічного зростання» визначив умови, необхідні для старту і подальшої постійної акумуляції капіталу і інвестицій, тобто для постійного зростання національного прибутку, Девід Аптер та інші автори аналізують політичні параметри модернізації, простежують шляхи формування демократичних інститутів. На відміну від них соціальні психологи шукають джерела обумовленості процесів модернізації у сфері особистісних, індивідуальних установок, мотивацій, орієнтацій окремих людей. Так, Девід Макклелланд в «теорії мотивації успіхів» умовами модернізації вважає здатність до інновацій, дух підприємництва [9]. Алекс Інкелес описує *синдром «сучасної індивідуальності»*, включаючи в нього такі моменти: незалежність від традиційних авторитетів, антидогматична і скептична установка; зацікавленість суспільними справами; відкритість по відношенню до нового досвіду; віра в розум і успіхи науки, тобто раціоналістична орієнтація; передбачення і планування майбутніх починів, здатність відмовитися від користі і задоволення теперішнього моменту заради майбутніх вигод; високі вимоги освітнього, культурного, професійного рівня, прагнення до самовдосконалення і самореалізації за допомогою успіху [8].

Для позначення тенденцій, які призводять до фундаментальних структурних змін сучасних суспільств, Джон Несбіт у 1982 році ввів поняття *«мегатренди»*. Одним з цих новітніх процесів він вважає *глобалізацію*, оскільки світ стає ніби одним «великим селом» (термін канадського теоретика М. Маклюена): економіка перестає бути національною, обмеженою рамками однієї держави; такого ж характеру набуває економічний і

фінансовий ринок, а також розподіл праці в його міжнародному масштабі. Паралельно з цим туризм, комунікації, засоби масової інформації (особливо супутникове телебачення) сприяють глобалізації культури, мистецтва, розваг, інформації [10].

Інший мегатренд пов'язаний з комп'ютеризацією, особливо з масовим поширенням персональних комп'ютерів. Деякі з мегатрендів стосуються політики. Несбіт вказує на тенденцію до децентралізації влади, на витіснення держави з багатьох сфер життя, на зростаюче значення місцевих ініціатив і інститутів самоврядування, на розширення форм прямої, безпосередньої демократії. Він також звертає увагу на такі моменти зміни способу життя: по-перше, відродження безпосередніх, тісних міжособистісних зв'язків, перенесення їх із сімейного контексту в професійний; по-друге, появу громадських форм, що знайшли своє виявлення в традиції; по-третє, сильну класову ієрархію (наприклад, «нові соціальні рухи», групи, сформовані за інтересами, добровільні асоціації і об'єднання); по-четверте, надзвичайне збагачення споживацьких варіантів (можливості вибору товарів, форм розваг, культурної участі, релігійного життя).

Теорія модернізації зазнавала різних модифікацій, змін, поправок. Але основна дихотомія — традиційного і модернізації суспільства — дозволяє систематизувати факти, будувати моделі, робити аналітичні висновки. Згідно з концепцією Ш. Айзенштадта, *традиційне суспільство* — це статичне, малодиференційоване, малоспеціалізоване суспільство з низьким рівнем урбанізації і писемності. У політичній сфері воно спирається на стійкі традиційні еліти. Для економіки характерний нерозвинений розподіл праці, просте відтворювання, слабкий розвиток ринку, неіндустріальний характер праці. Для традиційного суспільства характерна община, культурні традиції; соціальні зміни спонтанні, неусвідомлені; свобода особистості обмежена [7].

Сучасне ж, або *модернізоване суспільство*, — диференційоване, урбанізоване, освічене, проінформоване засобами масової інформації. У політичній сфері характерною для нього є активна участь населення в політиці; у такому суспільстві традиційні

форми політичної легітимації витісняються секуляризованими цінностями, кваліфікацією і законом. Культура модернізованого суспільства динамічна, вона орієнтована на розвиток, на інновації. Процеси модернізації мають універсальний характер, поширюються на всі сторони суспільного життя. Наприклад, соціальний тип особистості, характерний для суспільства, що модернізується, характеризується раціоналізмом, індивідуалізмом, прагненнями до змін, мобільності, самовдосконалення.

Модернізоване суспільство характеризується структурною спеціалізацією, яка стимулює соціальну мобілізацію індивідів. Чим більше спеціалізація в діяльності членів суспільства, тим менше традиційного і більше здатності до розвитку. Водночас з'ясувалося, що традиційні форми можуть наповнюватися змістом модернізації, і навпаки: сучасні за формою елементи суспільства можуть внутрішньо виконувати традиційні функції. Нове, запозичене ззовні, може сприяти не удосконаленню, а руйнуванню соціального організму.

У широкому розумінні, модернізація – це не просто «становлення» сучасності, а і процес міжнародної соціалізації, тобто процес набуття рис, притаманних розвиненим цивілізованим державам. Разом зі зміною технологій, виробничих структур важливими аспектами модернізації є соціокультурні процеси: ставлення до релігії, життєві цілі і ціннісні орієнтації, мотиви діяльності, естетичні смаки і таке інше. У культурі відображається процес становлення мінливої свідомості.

У результаті модернізації суспільство набуває таких характеристик: *у сфері економіки* – панування промислових технологій масового виробництва; ринок праці, товарів, фінансів; наявність умов для економічного зростання; благополуччя людей; *у соціальній сфері* – різноманітні компоненти способу життя (праця, побут, сім'я, суспільна діяльність) існують автономно, соціальні ролі диференціюються, зростає соціальна мобільність; *у сфері політики* виникає бюрократичний апарат, який керується раціональними критеріями діяльності, Легітимність спирається на закон і демократичні принципи; *у культурній сфері* розширюється

світська освіта, що забезпечує загальну писемність, повагу до книги.

Слід відмітити, що нині помітна частина соціологічної проблематики так чи інакше пов'язана з «глобалізмом». В основному, це відбувається у двох варіантах: 1) як методологічна основа соціологічного аналізу явищ сучасності; 2) як певні передумови поки що не сформульованої до кінця теорії сучасного історичного розвитку, теорії сучасності, теорії глобального суспільства.

По суті, протягом останніх років ідея модернізації як основного шляху соціального розвитку різних спільнот поступово змінилася на ідею глобалізації. Проте найважливішим є те, що за зміною термінів стоїть *зміна цінностей*. Модернізація імпліцитно вважає, що всі люди в усіх країнах народжені рівними і мають право на гідний спосіб життя. Глобалізація ж передбачає, перефразуючи Дж. Оруелла, що «деякі – більш рівні, ніж інші». Глобалізація, за версією Всесвітнього банку, передбачає «розвиток з різними швидкостями»; і зовсім не всі люди, країни та регіони можуть і повинні користуватися однаково високими стандартами життя [3, с. 13].

Глобалізм все більшою мірою посідає місце домінуючої методологічної основи соціологічного дослідження, поступово витісняючи універсалізм класичної соціології, ідея якого разом з визнанням обов'язкового прогресивного поступу пронизувала соціологію від самого початку її формування. Простором дослідження класичної соціології завжди виступав весь соціальний універсум людства. Соціологи класичного періоду завжди обґрунтовували ідею, що все підкоряється загальним універсальним законам соціальної взаємодії і розвитку. Теоретичне дослідження та уява соціолога, який прагне аналізувати суспільство ХХІ століття з позицій сучасної соціології, обов'язково пов'язані з глобалізмом.

Принципова відмінність сучасної соціології від класичної полягає в тому, що вона виходить не з передбачувано загальних для всіх законів стадій розвитку, а з *глобальної зв'язності та глобальної комунікації*. Така її сутнісна характеристика, як

глобальна детермінація та загальний все пронизуючий взаємозв'язок всіх соціальних сфер та явищ, у той же час доповнюється визнанням *глибокої варіативності*, права кожного соціального об'єкта на самостійний розвиток згідно з власною логікою становлення та реконструкціювання.

Щоб гідно відповісти на інтелектуальні виклики сучасної цивілізації, соціологія ХХІ століття має бути «глобально-інформаційною соціологією», «соціологією глобальної інформаційної спільноти», і врешті рещт, «глобальною соціологією». Тому перед соціологічним співтовариством стоять дуже важливі завдання розробки основ нової теорії суспільного розвитку, нової глобально-інформаційної соціології.

Для класичної соціології характерним є сприйняття світу як сукупності територій, на яких функціонує людство, що модернізується, підкорюючись єдиним універсальним соціальним закономірностям; причому людство виявляється втягнутим у прогресивний розвиток і фатально слідує цій логіці на всіх рівнях і етапах. Нова ж глобальна соціологія, на відміну від класичної, розглядає світ як сукупність структурованих соціальних і культурних систем, які в межах єдиного глобального простору розвиваються за власною логікою, постійно демонструючи широку варіативність і різновекторність самореалізації.

Нова, «глобальна соціологія» означає поворот від національно-державного утворення як об'єкта будь-якого соціологічного дослідження до глобального соціального космосу. Причому, нова методологічна орієнтація такої глобально-інформаційної соціології характеризується відсутністю європоцентризму як вектора соціального прогресу та будь-якими національними прив'язками; крім того, вона не має абсолютного часу. Значний вплив на неї мають реальні історичні зміни соціального простору і часу. Така методологічна переорієнтація спонукає до змін самої соціологічної картини світу, до серйозних зсувів у соціологічному мисленні та уяві самих соціологів. Це в значній мірі відбивається на характері підходів і самому змістові проведених цими соціологами проблем сучасності. Такі видатні дослідники процесів

глобалізації, як Е. Гідденс, М. Кастельс та Ф. Ферраротті, обґрунтовують, перш за все, положення про те, що глобалізація передбачає зовсім нове порівняно з попереднім ставлення до простору і часу [2; 6].

Поняття локального, місцевого, регіонального стає «фантазмагоричним», що пронизане відношеннями та впливами, які не пов'язані безпосередньо природою цього локального. Простір стає «незалежним» від будь-якого місця і регіону. Під впливом глобалізації відбувається інтенсифікація повсюдних соціальних відносин: віддалені один від одного райони пов'язані таким чином, що локальні феномени формуються під впливом одних і тих самих подій, незалежно від багатокілометрових відстаней.

Усі відносини і діяльність організуються за всім обсягом простору і часу. Соціальні відносини і суспільна діяльність здійснюються безвідносно до локальних контекстів. Основою такої організації виступають символічні знакові системи, або засоби обміну (гроші, засоби політичної легітимації), а також експертні системи знання, технічного виконання або професійної експертизи. Усе разом це дозволяє організувати матеріальне і соціальне оточення. Як зазначає В. І. Добреньков, ці «символічні, знакові засоби обміну та експертні системи функціонують безвідносно до специфічних характеристик індивідів або груп, «вириваючи» соціальні відносини з їх локально-часової безпосередності» [4, с. 24–25].

У результаті такого функціонування виникає мережа взаємодій – соціальних, економічних, культурних, військових, державних, наукових, інформаційних, які нібито вилучаються з історії та культури конкретного регіону й існують безвідносно до них. Таким чином, формується віртуальне глобальне поле взаємодій, яке організується системою глобальних інститутів та глобального інформаційного поля. Віртуальний характер такого поля обумовлює специфіку діяльності, яка створює нову реальність.

Усе це призводить до того, що суттєві зміни відбуваються в соціологічному знанні: змінюються стандарти, загальні поняття та ідеї, які становлять теоретичний каркас всієї різноманітності

диференційованого соціологічного знання. Основним об'єктом нової соціології виступає глобальне інформаційне суспільство початку XXI століття, що прийшло на зміну індустріальному та постіндустріальному суспільству як в реальності, так і в теорії. Теорію прогресу заміняє *теорія тенденцій*, матеріалістична теорія соціальної структури і соціальної дії витісняється *концепцією символічних ресурсів*, а наука та дослідницька діяльність в її традиційному розумінні — *символічним виявленням наявного знання та навчання*.

Отже, в умовах постійних суспільних трансформацій для адекватних відповідей на виклики сучасності соціологія повинна розвивати спеціальну соціологічну теорію — *глобально-інформаційну соціологію*, що дозволить виявляти основні тенденції розвитку суспільства в глобальному та локальному масштабі, оцінювати символічні ресурси та можливості досягнення варіантів комунікацій у світі, що глобалізується.

Завдання сучасної глобальної соціології як «базової» для всіх суспільних наук полягає у виявленні та поясненні основних тенденцій розвитку сучасного світу у всій його складності та неоднозначності.

Результатом процесу глобалізації є глобальне суспільство, що має декілька складових, а саме: світову капіталістичну економіку з її системою міжнародного розподілу праці, світовий військовий порядок, світову систему інформаційних технологій та комунікацій. Визначальною серед них усіх виступає остання, тому дуже важливо розробляти спеціальну соціологічну теорію — соціологію інформатизації. Перед сучасною соціологією стоїть важливе завдання осмислити процес інформатизації не тільки з технічного та економічного боку, але й здійснити соціологічний аналіз соціальних наслідків загальної інформатизації суспільства. Нові підходи до аналізу тенденцій у глобалізуючому світі, які розробляє *глобально-інформаційна соціологія*, дозволять набути оптимізму та впевненості на основі адекватних відповідей на виклики сучасності.

Список літератури

1. *Актуальные* проблемы теоретических социологий // Социол. исслед. – 2005. – № 9. – С. 3–10.
2. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ-Высш. шк. экономики, 2000.
3. *Култыгин В. П.* Теоретическая социология за рубежом накануне конгресса / В. П. Култыгин // Социол. исслед. – 2005. – № 9. – С. 11–15.
4. *Человек* и современный мир. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 460 с.
5. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005.
6. *Giddens A.* The consequences of modernity / A. Giddens. – Stanford (Cal), 1990.
7. *Eisenstadt S. N.* A Reappraisal of Theories of Social Change and Modernization / S. N. Eisenstadt // Social Change and Modernity / Ed. by H. Haferkamp, N. J. Smelser. Berkeley: University of California Press, 1992. – P. 412–430.
8. *Inkeles A.* Becoming Modern / A. Inkeles, D. H. Smith. – Cambridge: Mass, Harvard University Press, 1974.
9. *McClelland D.* The Achieving Society / D. McClelland. – New York: The Free Press, 1967 (1961).
10. *Naisbitt J.* Megatrends 2000: The New Directions for the 1990 s. / J. Naisbitt, P. Aburdene. – New York: William Morrow, 1990 (1982).

Резюме

В статье обосновывается необходимость становления нового направления в социологии – социологии информационного общества. Новая глобальная социология стремится переосмыслить ключевые характеристики трансформирующегося общества и особенности движущих сил и основных направлений социальных отношений.

Summary

The author grounds the necessity of forming a new trend in sociology – a sociology of information society. New global sociology is aimed at reconsidering the key characteristics of a society in the process of transformation, the peculiarities of the motivating forces and the main trends of social relations.

УДК 316.334.22:331.108.2(477)

Д. В. Недогонов

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ УПРАВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫМ ПЕРСОНАЛОМ СКВОЗЬ ПРИЗМУ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

Ключевые слова: персонал, система, системный подход, системный анализ, управление персоналом, социологический анализ, свойства системы, внутренние факторы, внешние факторы.

Социологический анализ процессов управления персоналом в производственных организациях, а соответственно, и социально-трудовые отношения, складывающиеся в ходе функционирования и развития персонала невозможны без их детального изучения в различных теоретико-методологических концепциях. Интерес представляет и рассмотрение проблематики управления конкретной основной базовой категорией – рабочим персоналом – в контексте общего подхода к управлению персоналом. Сегодня актуальность данного направления обосновывается также необходимостью выяснения причин сложившейся сложной ситуации в производственном секторе в целом и управлении производственным персоналом в частности. Именно глубокое изучение методологических основ позволит решить те проблемы, с которыми сегодня столкнулись обозначенные нами предприятия.

Данные вопросы рассматривались в работах различных отечественных и зарубежных авторов. Среди них целесообразно выделить А. П. Егоршина, который в своих работах занимался проблематикой общей методологии управления персоналом, П. В. Журавлева, осуществляющего разработку синтеза между зарубежными и отечественными теориями управления, С. О. Гримблата, разрабатывавшего стратегическую теорию управления персоналом. Однако, анализируя эволюцию развития

процесса управления человеческим ресурсом организации, мы все чаще упираемся в необходимость рассмотрения изучаемых объектов с точки зрения различных теоретико-методологических подходов, особое место среди которых занимает системный подход.

Прежде всего, отметим, что рассмотрение процессов управления производственным персоналом в производственных организациях должно носить системный характер. Системный подход представляет собой методологию исследования объектов как систем. Система состоит из двух составляющих: 1) внешнее окружение, включающее в себя вход, выход системы, связь с внешней средой, обратную связь; 2) внутренняя структура — совокупность взаимосвязанных компонентов, обеспечивающих процесс воздействия субъекта управления на объект, переработку входа в выход и достижение целей системы [3, с. 66]. Иными словами, изучение вопросов и проблем управления производственным персоналом, производственная организация, персонал производственной организации и процессы управления им рассматриваются как система.

В науке принято выделять четыре основные группы свойств системы:

- свойства, характеризующие сущность и сложность системы (первичность целого, сложность структуры, жесткость, вертикальная целостность и горизонтальная обособленность системы, иерархичность, множественность ее описания);

- свойства, характеризующие связь системы с внешней средой (взаимозависимость системы и внешней среды, степень самостоятельности, открытость, совместимость);

- свойства, характеризующие методологию целеполагания системы (целенаправленность, наследственность, приоритет качества, приоритет интересов системы более высокого уровня, надежность, оптимальность);

- свойства, характеризующие параметры функционирования и развития системы (непрерывность функционирования и развития, альтернативность, адаптивность, организованность,

уровень стандартизации системы, инновационный характер ее развития) [3, с. 66].

При анализе первой группы свойств мы, прежде всего, констатируем, что сущность системы производственной организации заключается в производстве определенных материальных благ в любой вещественной форме и, соответственно, в первичности целого функционирования организации, направленного на получение прибыли путем реализации производимых материальных благ. Сложность системы характеризуется, прежде всего, наличием иерархичной структуры управления производственной организацией, а соответственно, и ее персоналом, так как производственная организация в силу своей специфики, а именно наличия самого процесса производства, разделена на множество подсистем или блоков, имеющих множество отношений, предполагающих однозначную вертикальную целостность (жесткая иерархическая структурированность, направленная на достижение результата) и некоторую горизонтальную обособленность (различие и разнонаправленность в решении поточных задач).

Необходимо отметить, что детальный анализ управления персоналом производственной организации может предполагать также и множественность описания исследуемого объекта, а соответственно, и самой системы изучаемых процессов. Например, анализируя в целом систему управления производственным персоналом, мы подходим непосредственно к анализу и описанию рассматриваемых вопросов с различных сторон: с точки зрения процесса производства, объекта управления, факторов, влияющих на процесс управления, функционализма производства, организации как таковой и собственно системности всех вышеперечисленных процессов.

Если анализировать вторую предложенную группу свойств, то здесь мы отмечаем, что управление персоналом производственной организацией напрямую связано с внешней средой. В своей работе мы предлагаем условно рассматривать внешнюю среду производственной организации с точки зрения двух позиций: позиции субъектов входа для организации и позиции субъектов выхода для организации. (См. рис.)

- 1) субъекты входа для организации;
- 2) субъекты выхода для организации

Рис. Двухпозиционность внешней среды для производственной организации

В состав субъектов входа для производственной организации мы включаем: государство (нормативное регулирование, экономическое регулирование, государственный заказ и др.), конкурентов (конструктивные отношения и приобретения ресурсов путем заимствования знаний, умений, навыков и производственных технологий), поставщиков (отношения передачи конкретных ресурсов для прямого производства), человеческие ресурсы (отношения привлечения человеческого ресурса для дальнейшей трудовой деятельности в рамках производственной организации) и других партнеров, реализующих «подпитку» общего процесса производства различными ресурсами. Другими словами, к данной группе относятся все субъекты внешней среды, с которыми организация поддерживает

отношения для привлечения к себе различного рода ресурсов, необходимых для успешного производства своей продукции.

К субъектам выхода для производственной организации мы относим: государство (выполнение государственного заказа, перераспределение доходов и др.), потребителей (реализация выпускаемой продукции и погашение потребности в ней), конкурентов (конструктивное сотрудничество, путем новых знаний, умений, навыков и производственных технологий, полученных вследствие производственного процесса и реализации продукции) и других партнеров, с которыми производственная организация сотрудничает вследствие полученных результатов.

В рамках анализа взаимосвязи системы с внешней средой нельзя не сказать о такой позиции, как ее дифференциация. С точки зрения социологической теории систем Лумана, основное свойство современного общества – возросший процесс системной дифференциации как способ взаимодействия со сложностью его внешней среды. Это означает, что в дифференцированной системе наличествует два вида среды: одна – общая для всех подсистем, и другая, отличающаяся от первой, – внутренняя среда каждой подсистемы. Например, такая организация-производитель автомобилей, как «Форд», рассматривает других производителей, к примеру «Дженерал Моторс» и «Даймлер-Крайслер», как часть своей внешней среды. Отдел международных отношений (подсистема) в фирме «Форд» также видит «Дженерал Моторс» и «Крайслер» частью его внешней среды. Однако отдел международных отношений видит и другие подсистемы в рамках организации «Форд» (как, например, отдел управления персоналом (подсистема)) – внешние по отношению к подсистеме международных отношений и поэтому выступающие элементом ее внешней среды. Другие подсистемы, такие как отдел управления персоналом, имеют внутренний характер по отношению к организационной системе в целом, но входят во внешнюю среду подсистемы международных отношений, следовательно, во внутреннюю среду организации. Аналогично, подсистема управления персоналом рассматривает других

производителей как часть внешней среды, но, кроме того, другие подсистемы (на этот раз, включая подсистему международных отношений) воспринимает как часть своего окружения. Следовательно, каждая из подсистем обладает различным видением внутренней среды системы. Это порождает крайне сложную и динамическую внутреннюю среду.

Дифференциация в системе есть способ действия в отношении изменений к внешней среде. Как отмечает Ритцер, каждая система должна поддерживать свои границы с внешней средой, иначе бы ее поглотила сложность внешней среды, она бы разрушилась и прекратила бы свое существование [2, с. 227–228]. Таким образом, мы можем говорить о взаимозависимости системы управления производственной организацией и внешней средой, а также степени самостоятельности данной системы, ее открытостью внешним источникам и совместимостью с ними.

Анализируя третью группу свойств системы, отметим, что методология целеполагания системы нами была детально обозначена в ходе рассмотрения функционализма производства, а также двухфакторного процесса производства [1]. Поэтому в данном описании лишь обозначим, что такие характеристики, как надежность и оптимальность, также зависят от общего целеполагания. Ибо надежность и оптимальность функционирования производственной организации напрямую зависит от процессов управления производственным персоналом, которые, в свою очередь, зависимы от правильной изначально выстроенной постановки цели производственной организации. Напомним, что целеполагание представляет собой наличие единых стратегических целей для всего производственного предприятия, которые, в свою очередь, предполагают единый общевыраженный результат труда. Данным результатом является получение прибыли организацией через производство и реализацию продукции предприятия. То есть такие характеристики, как надежность и оптимальность, являются неотъемлемой частью данного результата деятельности, а соответственно, и частью общеметодологического свойства целеполагания.

Теперь рассмотрим последнюю группу свойств, характеризующих параметры функционирования и развития систем. Данные свойства логически обосновываются исходя из анализа предыдущих свойств системы. Производственная организация в силу своей специфики находится в постоянном функционировании и развитии. Соответственно процессы управления производственным персоналом особенно зависимы от этих характеристик. То есть для успешного функционирования организации персонал должен постоянно развиваться, а процессы, механизмы, методы управления персоналом обязательно должны отвечать альтернативности и адаптивности к внутренним и внешним изменяющимся условиям; организованности, уровню стандартизации, инновационному характеру системы функционирования и развития производственной организации.

Таким образом, рассмотрение и краткий анализ управления производственной организацией, в частности процессами управления производственным персоналом, с точки зрения системного подхода позволяют сделать вывод о том, что обозначенные выше процессы являют собой четко выстроенную, иерархичную, целостную систему, которая обладает своей специфической сущностью и сложностью; связана с внешней средой, детерминирована своими основными параметрами и имеет свою методологию целеполагания.

В результате изучения вопросов теоретико-методологического обоснования принципов управления производственным персоналом можно констатировать некоторые особенности. Управление производственным персоналом организации может рассматриваться как системный процесс, которому присущи все общие характеристики и свойства системы, среди которых отдельно можно выделить двухпозиционность факторов внешней среды. С точки зрения социологического анализа можно выделить понятие дифференциации в системе общего управления как способа действия в отношении изменений к внешней среде. Данные вопросы заслуживают дальнейшего научного изучения.

Список литературы

1. *Недогонов Д. В.* Функционализм производства как базовый параметр классификации производственного персонала / Д. В. Недогонов // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – X., 2007. – Т. 13, кн. 1: Актуальні проблеми освіти. – С. 165–175. – Библиогр.: с. 174–175.
2. *Ритцер Д.* Современные социологические теории / Д. Ритцер. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 686 с.
3. *Фатхудинов Р.* Системный подход к управлению / Р. Фатхудинов // Упр. персоналом. – 1999.– № 12. – С. 63–78.

Резюме

У статті розглядаються процеси управління виробничим персоналом за допомогою системного підходу. Автор звертає увагу на можливість соціологічного аналізу процесів управління виробничим персоналом з урахуванням всіх елементів системи. Особливо відображається двопозиційність чинників зовнішнього середовища для виробничого підприємства.

Summary

A systemic approach to the processes of production personnel management has been used in the article. The author considers the possibility of a sociological analysis of production personnel management processes with regard for all elements of the system. A double character of environmental factors for a production enterprise has also been analyzed.

УДК 316.614-056.26

Е. М. Дикова-Фаворская

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ ЛЮДЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В ОБЩЕСТВО: ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Ключевые слова: адаптация, арт-терапия, дезадаптация, закрытое специализированное учреждение, инвалид, инвалидизация, интеграция, особые потребности, социализация, функциональные ограничения.

Изучая жизненный опыт людей с особыми потребностями (инвалидов) в историческом ракурсе, нельзя не отметить неоднозначность отношения окружающих к таким людям, которое сохранилось в течение многих веков. Инвалидов уничтожали физически как плохих работников, неспособных воинов и как людей, несущих генетическую угрозу. Во времена Средневековья эта категория представляется попрошайками, нищими, убогими. Мало того, уродство активно использовалось авантюристами с целью получения прибыли во время театральных или цирковых представлений. Для этих же целей младенцев и маленьких детей искусственно уродовали и калечили. В Древнем Китае наблюдается иная тенденция обращения к аномальным людям (людям с особыми потребностями) как к избранным Богом.

Независимо от отношения социума к данной категории людей, необходимо признать, что все они были плохо приспособлены к трудовой деятельности и требовали поддержки, а в большинстве случаев и заботы близких. Если таковых рядом не было, инвалидам приходилось обращаться за милостыней к чужим людям, странствуя по стране.

Уже в летописях мы находим данные о существовании в период Киевской Руси института княжеской помощи и опеки аномальных детей-сирот и калек. В монастырях организовывались специальные дома для таких детей, и лидером в этом движении

выступает Киево-Печерский монастырь. В этих домах образование детям не давали, обучали только Слово Божьему.

Позже в Украине (примерно с XVII века) начинают организовываться богадельни, где содержались калеки — как взрослые, так и дети. Первые богадельни были открыты в Киеве, Бердичеве, Черкассах, где образованию не уделялось внимания — акцент был сделан на содержание и уход.

Только во второй половине XIX века богадельные учреждения переориентируются на учебные, которые существуют на средства благотворительных товариществ. Именно благодаря меценатам создаются специализированные институты и училища. Примером таких структур являются Киевское училище для слепых (по инициативе «Главного Петербургского кураторства по опеке слепых»), Харьковское училище для слепых, инициированное известным офтальмологом Л. Л. Гиршманом и профессором технологического института К. А. Андреевым. С 1887 года училище располагалось в частном доме, а 1893 году Харьковский университет выделил училищу земельный участок по улице Сумской для строительства специального дома на 60 детей из разных губерний Украины и России. Надо отметить, что именно это учреждение считалось образцовым в учебно-образовательном процессе, имело прекрасную библиотеку, музыкальные классы и хорошо оборудованные мастерские.

В 1908 году в городе Черновцы по инициативе и поддержке городской интеллигенции была открыта школа для слепых и глухонемых детей. Здесь обучались дети, которые имели родителей, оплачивающих их образование. Это был один из первых опытов создания закрытых специализированных учебных заведений.

Интересен опыт работы Львовского «Галицкого учреждения для слепых», которое создал в 1851 году помещик Викентий Заремба-Скрижинский. В своем «Фундационном акте» он изложил требования к обучению — двуязычие, обучение мастерству и ремеслу. Специальных программ в школе не было, обучались по программе четырехгодичной народной массовой

школы. Воспитанников активно обучали рукоделию, плетению лозы, музыке, готовили настройщиков музыкальных инструментов. Необходимо отметить, что при приеме отдавалось предпочтение детям римско-католического вероисповедания. Обучение проводилось как штатными преподавателями, так и женами высоких чиновников и богатых людей города с благотворительной целью.

За годы советской власти учреждения для людей с особыми потребностями (инвалидами) были переименованы в детские дома и подчинялись Министерству социального обеспечения, но в конце 1927 года было принято решение о преобразовании этих детских домов в специальные общеобразовательные школы ведомства Народного комиссариата образования. Сначала они работали по программе массовой школы, а со временем – по специальным программам и учебным планам. Примерами таких закрытых учебных заведений могут служить школы-интернаты для детей с ДЦП, специализированные школы для слабовидящих, глухонемых и детей с отставанием в умственном развитии. Все они имеют в своем арсенале достаточно оборудованную материальную базу, квалифицированный персонал, находятся на государственном обеспечении, что делает образование для этой категории детей бесплатным.

Ни государство, ни другие социальные институты не могут вернуть такому ребенку здоровье, но преодолеть преграды для полноценной жизни в социуме можно, разработав и реализовав концепцию интеграции и самореализации детей с особыми потребностями. Для того чтобы стать полноценным членом общества, эти люди должны ориентироваться на такие общечеловеческие ценности, как Истина, Добро, Красота, определять и реализовывать свои собственные потребности и интересы в общей иерархии социальных ценностей.

Невозможно научить незрячего видеть, глухого слышать, немого говорить, недвижимого ходить, но необходимо сделать все, чтобы научить людей с особыми потребностями насколько возможно полноценно жить в этом мире, реализовываться

соответственно своему физическому состоянию. Безусловно, люди рождаются с разными способностями и талантами, но благодаря их настойчивости, упорству и профессиональной помощи и сопровождению, талант можно развить, углубить, а порой и открыть. Еще в школе с данной категорией учеников в процессе обучения педагоги добиваются значительных результатов, им удается сформировать личные, деловые качества, которые в будущем оказываются востребованными в профессиональной деятельности. Особенно показательны в этом плане последствия использования арт-терапии: нередко люди с особенными потребностями чрезвычайно ярко проявляют себя в искусстве, и особенно в литературе. Это поэтесса Людмила Лежанска, художник Анатолий Макаренко, певица Диана Гурская.

Социально-психологическая реабилитация инвалидов важна как способ интеграции людей с особыми потребностями в общество, как механизм создания инвалидам равных возможностей для того, чтобы быть социально востребованными. Эта проблема чрезвычайно важна и не только потому, что в последнее время увеличилось число людей, которые имеют значительные физические и психические отклонения, а еще и потому, что данная категория населения имеет низкий уровень материального обеспечения, а также морально незащищена. В последнее время в обществе изменилось отношение к людям с особенными потребностями, и инвалидность рассматривается как общественный феномен. Учеными разработаны модели инвалидности: медицинская, экономическая, социальная; но эти модели не позволяют полностью решить личные проблемы этих людей.

К главным концепциям инвалидизации и социализации инвалидов относится структурно-функциональный анализ (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девис); рассмотрение проблем инвалидности как специфического социального состояния индивида, социальной реабилитации, социальной интеграции. Главные идеи в этой концепции таковы: адаптация инвалидов к социальной среде; интеграция инвалидов в социальную систему;

интериоризация общепринятых социальных норм; а также адаптивные механизмы [2].

Отечественные психологи рассматривают проблему влияния физических отклонений на развитие личности (Л. Выготский). Согласно исследованиям Л. Божович, тяжелое хроническое соматическое заболевание существенно меняет, прежде всего, всю социально-психологическую ситуацию развития человека. Оно изменяет уровень его психических возможностей осуществления деятельности, ведет к ограничению контактов с окружающими, то есть меняет объективную позицию, которую занимает человек в жизни, и тем самым изменяя его внутреннюю позицию по отношению ко всем обстоятельствам жизни [5].

В рамках психологических теорий концепция инвалидизации представлена формированием Я-концепции, так как образ «Я» включает в себя определенный набор компонентов — представление о своем теле, своих моральных качествах, своих психических особенностях. Этот набор и его значение меняется в зависимости от социальных условий, более того, человек не только познает, но и активно формирует себя. Осознание своих особенностей влияет на самооценку и уровень притязаний, — это приводит к пониманию социальной природы «Я», так как оно включает в себя социальные компоненты, источником которых выступает взаимодействие индивида с другими людьми.

В рамках символического интеракционизма (Дж. Мид, Ч. Кули) можно рассматривать становление социального «Я» инвалида, анализировать специфику этой социальной роли, устойчивые стереотипы поведения самих инвалидов и отношения к ним социума. В качестве главных элементов самоопределения можно выделить следующие:

- наш образ в представлении другого человека;
- образ и суждение о нашей внешности;
- самоощущение на реакцию других.

Идея «Я» формируется в раннем детстве вследствие взаимодействия индивида с другими людьми, причем определяющими являются семья, референтная группа и институт образования.

Возвращаясь к истории создания учебных заведений для людей с особыми потребностями (ограниченными возможностями), изучив опыт работы закрытых специализированных школ-интернатов в Украине, можно прийти к выводу, что материальный компонент проблемы, пусть и в недостаточной мере, но решен. Вопрос же успешной интеграции и самореализации личности с особенными потребностями остается открытым. Ребенок, выросший в семье, окруженный опекой, ежеминутной помощью, попадая в закрытое учебное заведение, где все равны в своей беспомощности, остается неподготовленным к выходу в большой мир здоровых людей. Создание подобных «тепличных» условий дезадаптирует воспитанников закрытых учебных заведений, не позволяет подготовиться для жизни в реальной ситуации. В этом контексте интересен опыт других стран, где образование всех категорий людей с инвалидностью происходит в интегрированных группах, где обучение здоровых и людей с ограничениями происходит в одной аудитории – и это является социальной нормой.

Основная задача учреждений образования для людей с особенными потребностями заключается в создании условий для подготовки к полноценной профессиональной, духовной, психологически комфортной жизни в реальных рыночных условиях. Инвалид должен быть подготовлен к конкурентной борьбе в профессиональной деятельности, рассчитывая только на собственные силы, свой интеллект, деловые навыки, подготовку и талант.

В условиях рынка человек с особенными потребностями мало рассчитывает на государственную поддержку в трудоустройстве, так как львиная доля вакансий для него находится в секторе малого и среднего бизнеса. Несмотря на то что введено льготное налогообложение для предприятий, имеющих в своем штате обсуждаемую категорию сотрудников, желание работодателей брать на работу инвалидов минимально. Срабатывает стереотип, что инвалид – сотрудник с частыми больничными листами, и в этой ситуации работодателей не пугают даже предъявленные

штрафы за отсутствие в штате сотрудников с особыми потребностями (обязательная квота – 4% от списочного состава). Чтобы победить в этой ситуации, работник с особыми потребностями должен быть высококвалифицированным, образованным, смелым и деловитым, креативным и адаптационно гибким.

Для решения этих задач необходимо разработать комплексную программу интеграции, адаптации и самореализации людей с особыми потребностями на государственном уровне. Она должна включать специальные задачи по воспитанию, образованию, социальному сопровождению, социальной работе с данной категорией людей, которые должны осуществляться с позиции обеспечения равных возможностей, равного доступа и интеграции. Методологически это должно обосновываться на теории гуманистической психологии К. Роджерса, которая базируется на признании универсальности и целостности каждой личности [4].

В современной Украине социальная политика по решению проблем людей с особыми потребностями находится в стадии формирования. Опираясь на Общую декларацию прав человека и Декларацию прав инвалидов, где на международном уровне определяются и защищаются права и свободы людей с функциональными ограничениями, развивается законодательная база, позволяющая организовывать социальную работу с детьми, имеющими особые потребности [1].

Как показывают проведенные автором социологические опросы, постепенно меняется общественное мнение по отношению к этой категории людей. Осознавая инвалидность как сложное социальное явление, можно предположить, что проблемы инвалидов могут быть решены настолько, насколько общество готово изменить привычки и ожидания, чтобы включить людей, которые имеют определенные отклонения, в общественную жизнь. В целом, общество соперживает людям с особыми потребностями и пытается решить их проблемы. На вопрос: «Что необходимо сделать, чтобы инвалиды

чувствовали себя полноценными гражданами?» большинство респондентов ответили: требуется специальное планирование жилья для инвалидов, должна быть обеспечена возможность трудоустройства, важным является также создание клубов по интересам, показ телевизионных сюжетов про успешных и талантливых людей с особенными потребностями, освещение спортивных достижений и научных открытий. Это даст возможность, по мнению опрошенных, почувствовать себя полноценными гражданами. Следует отметить, что многие респонденты не владеют информацией о видах инвалидности, о проблемах, которые волнуют этих людей. Респонденты также не могут назвать организации, которые занимаются проблемами инвалидов. При этом они отмечают, что самое главное для инвалидов — это отношение к ним окружающих, которые не всегда бывают толерантны.

Интеграция человека в открытое общество, расширение возможностей самореализации инвалида, способности быть адекватным к новым условиям, управлять своей жизнью — главная цель социально-психологической реабилитации. Основная задача специалистов по работе с инвалидами — это содействие реализации творческого потенциала личности с учетом индивидуальных потребностей и возможностей через социальную адаптацию, ресоциализацию и интеграцию в общественную жизнь.

Список литературы

1. *Стандартные правила Обеспечения равных возможностей для инвалидов* [Электронный ресурс]: Резолюция № 48/96 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 дек. 1993 р. // Верховна Рада України. — Режим доступа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/vfin.cgi?nreg=995_306.
2. *Соціальна реабілітація молоді з обмеженою дієздатністю* / За ред. С. Толстоухової, І. Пінчук. — К., УДЦССМ, 2000. — 157 с.
3. *Социальная работа: история, теория и практика*: / За ред. С. Я. Марченко, Н. С. Кратинев, Л. Ц. Ваховский и др. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 158–165.

4. Добровольская Т. А. Инвалид и общество. Социально-психологическая интеграция / Т. А. Добровольская, Н. Б. Шабалина // Социол. исслед. — 1991. — № 5. — С. 3–7.

5. Сулова М. Ю. О социализации молодых инвалидов / М. Ю. Сулова // Социол. исслед. — 2000. — № 4. — С. 137–139.

6. Шевцов А. Г. Открытая модель социальной реабилитации людей с инвалидностью и современный мир / А. Г. Шевцов // Практ. філософія. — 2003. — № 1. — С. 10–15.

7. Бурчак О. Освіта сліпих: її сучасне і майбутнє / О. Бурчак // Соц. партнерство. — 2005. — № 10. — С. 26–28.

Резюме

Автор досліджує проблеми навчання дітей з обмеженими фізичними можливостями в спеціалізованих школах-інтернатах. Характеризує тип навчання для людей з особливими потребами життєдіяльності, який дозволяє їм повноцінно розкритися та підготуватися до життя у світі здорових людей, а також розглядає проблеми працевлаштування цієї категорії людей.

Summary

A historical survey and modern position of people with peculiar needs integrating into society is presented in the article. The author studies the problems of teaching children-disabled in specialized boarding schools; characterizes the type of education for people with special needs for a life and activity in actual environment, and the problems of invalids employment.

УДК 316.7

Е. В. Дмитриченко

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ КОММУНИКАЦИИ: СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ, ТРАНСФОРМАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Ключевые слова: глобализация, трансформационный процесс, межкультурная коммуникация, культура, межкультурная восприимчивость, кросскультурные связи.

Глобальний сдвиг к обществу, построенному на перемещении, создании, хранении и использовании информации и основанному на знаниях, где человек становится в центр системы и является производителем и конечным потребителем информации, оказывает влияние и на процесс коммуникации. Коммуникация становится объектом исследования на различных уровнях и в различных концептах: социологическом, кибернетическом, политологическом, социобиологическом, философском, психологическом, лингвистическом, культурологическом и т. д. Такое положение является вполне закономерным и объяснимым. Происходящая в современном мире глобальная трансформация индустриального общества в информационно-коммуникативное сопровождается не только проникновением коммуникации во все сферы жизнедеятельности общества, возникновением и развитием качественно нового типа коммуникативных структур и процессов, но и глубоким переосмыслением коммуникативной природы социальной реальности [1, с. 179]. Интенсификация культурных контактов в международном масштабе и во всех сферах жизни — политической, экономической, социальной и культурной — актуализировала необходимость изучения ценностных аспектов *межкультурной коммуникации*. Термин «*межкультурная коммуникация*» чаще всего используется в ситуациях, когда коммуникативная компетентность столь различна, что это отражается на исходе коммуникативного события.

Способность к развитию коммуникативной компетентности присуща всем представителям *Homo sapiens*, однако форма реализации этой способности предопределена в социокультурном измерении. Кроме этого, она обусловлена и уникальным индивидуальным опытом каждого человека, из чего следует, что при коммуникации, являющейся процессом обмена сообщениями, постоянно происходит воссоздание смыслов, так как они не совпадают даже у людей, говорящих на одном и том же языке, выросших в одной и той же культуре. Само собой, что при наличии разных культур и разных языков коммуникация осложняется настолько, что о *полном* понимании можно говорить лишь с известной долей иронии.

В современной теории культуры, по одним данным [1, с. 331], существует более четырехсот определений культуры, а по другим – их количество приближается к тысяче [2, с. 286]. В теоретических работах культура сравнивается то с программой, заложенной в голову человека, то с экраном, стоящим между ним и миром, то с инструментом в его руках. Ясно одно: мир дан нам вовсе не в ощущениях, а в сложном образе организованных интерпретациях этих ощущений. Интерпретационная модель, по сути, и есть культура.

Культурно обусловленные знания могут быть описаны в специально разработанных форматах сценариев; в них та или иная сфера человеческой деятельности концептуализируется как схема определенных более простых шагов и описывается в терминах базового метаязыка (один из наиболее известных семантических метаязыков – *Lingua Mentalis* – в течение уже нескольких десятилетий разрабатывается Анной Вежицкой).

Термин «межкультурная коммуникация» в узком смысле появился в литературе в семидесятых годах двадцатого века. К этому времени сформировалось и научное направление, логической сердцевиной которого стало изучение коммуникативных неудач и их последствий в ситуациях межкультурного общения. Впоследствии произошло расширение понятия «межкультурная коммуникация» на такие области, как теория перевода, обучение иностранным языкам, сравнительная культурология, контрастивная прагматика и др. К настоящему моменту научные исследования в области межкультурной коммуникации фокусируются на поведении людей, сталкивающихся с различиями в языковой деятельности и последствиями этих различий. Результатами исследований стали описания культурной специфики при выражении и интерпретировании ситуативных языковых действий коммуникантов. Также с самого начала эти исследования имели большое прикладное значение и использовались в многочисленных разработках для практических занятий (тренингов) по развитию кросскультурной восприимчивости.

Практические потребности возникли вследствие бурного экономического развития многих стран и регионов, революционных изменений в технологии, связанной с этим глобализации экономической деятельности. В результате мир стал значительно меньше — плотность и интенсивность продолжительных контактов между представителями разных культур очень выросли и продолжают увеличиваться. Помимо собственно экономики важнейшими зонами профессиональной и социальной межкультурной коммуникации стали образование, туризм, наука.

Эти практические потребности были поддержаны изменениями в общественном сознании и, в первую очередь, постмодернистским отказом от европоцентрических подходов в гуманитарных и общественных науках. Признание абсолютной ценности разнообразия мировых культур, отказ от колониаторской культурной политики, осознание хрупкости существования и угрозы уничтожения огромного большинства традиционных культур и языков привели к тому, что соответствующие дисциплины стали бурно развиваться, опираясь на новый в истории человечества феномен — интерес народов Земли друг к другу.

Изучение межкультурной коммуникации предполагает знакомство со следующими явлениями и понятиями: принципы коммуникации, основные функции культуры, влияние культуры на восприятие и коммуникацию в ее различных сферах и видах, параметры для описания влияния культуры на человеческую деятельность.

При обсуждении межкультурных коммуникативных различий приходится прибегать к высокой степени генерализации, поскольку индивидуальные особенности конкретного говорящего или конкретной коммуникативной ситуации могут не укладываться в культурный стереотип. Это отражается на методах исследования, в которых для получения достоверных результатов необходимы опора на большой корпус данных и аккуратный статистический анализ. Утверждения приходится формулировать в терминах «стандартного» случая или «тенденций».

Обращаясь к проблемам межкультурной коммуникации, исследователи, как правило, сосредотачивают внимание на теоретических аспектах данного феномена. Не меньший интерес, с нашей точки зрения, представляет методическая интерпретация межкультурного взаимодействия. В области межкультурной коммуникации можно выделить психологические, социологические и лингвистические направления. Это деление зависит как от объекта исследования, так и от применяемых методик.

Когда речь идет о межкультурной коммуникации, очень трудно провести границу между социологическими и психологическими работами в области социальной психологии. И те, и другие имеют дело с возникающими в процессе коммуникации или передающимися посредством нее сложными категориями — ценностями, мотивами, установками, стереотипами и предрасудками. Задача и тех, и других — обозначить наблюдаемый феномен (возможно, связав его с другими) и показать отличия от подобных реакций и установок в ситуации внутригруппового, а не межкультурного взаимодействия. Лингвистов должно в первую очередь интересовать, *как* происходит коммуникативный процесс. Что в языковом сообщении сигнализирует о наличии межкультурного взаимодействия? Что именно характеризует сообщения, которыми обмениваются представители разных культур? В каких коммуникативных контекстах это проявляется? Как именно происходит непонимание, неполное понимание, какие языковые особенности и механизмы позволяют или не позволяют компенсировать не(до)понимание?

Важно отметить принципиальную прикладную ориентированность многих исследований: их результаты предназначены для непосредственного использования в сферах деятельности и профессиях, которые осуществляют себя посредством коммуникации (в таких случаях ее называют *профессиональной коммуникацией*). К таковым относятся образование, общественно-политическая деятельность, управление, консультирование

(в том числе медицинское), социальная работа, журналистика и др. Это не только наука, но и набор навыков, которыми можно и нужно владеть. В первую очередь, эти навыки необходимы тем, чья профессиональная деятельность связана с взаимодействием между культурами, когда ошибки и коммуникативные неудачи приводят к другим провалам — в переговорах, к неэффективной работе коллектива, к социальной напряженности.

Центральным понятием в сфере прикладной межкультурной коммуникации является *межкультурная восприимчивость* (intercultural sensitivity). Ее повышение в условиях множатся различий, неопределенности, неоднозначности и перемен, характеризующих современное общество, становится важной составляющей профессиональной пригодности специалиста. Этой цели служит большое количество учебно-просветительской литературы и межкультурные тренинги.

Различного рода справочники, руководства, пособия по тому, как лучше торговать (обучать, договариваться, работать и т. д.) с японцами, французами, русскими и т. п., дают конкретные знания об особенностях той или иной культуры в области профессиональной, социальной и отчасти межличностной коммуникации. Они могут быть ориентированы на две или более сравниваемые культуры. Содержащаяся в них информация расширяет знания относительно другой культуры, но не приводит непосредственно к повышению межкультурной восприимчивости. Эту роль выполняют кросскультурные тренинги, основанные на идее о том, что недостаточно просто сообщить участникам определенное количество новой информации о другой культуре. Эти знания должны быть освоены таким образом, чтобы изменить некоторые коммуникативные и культурные презумпции и повлиять тем самым на поведение людей в ситуациях межкультурного общения. Повышение межкультурной восприимчивости происходит в несколько этапов.

Сначала участники должны осознать, что проблемы действительно существуют. Это не очевидно, так как ни принципы коммуникации, ни культурные стереотипы не являются в боль-

шинстве случаев осознаваемыми. На этом этапе широко применяются ролевые игры. Одна из наиболее известных игр такого рода состоит в том, что участники, не имея права разговаривать, играют в простую карточную игру; при этом они думают, что все играют по одинаковым правилам, в то время как на самом деле данные им правила несколько отличаются друг от друга. Чувства растерянности, недоумения, гнева и бессилия, возникающие в результате, являются хорошей аналогией эмоциональных последствий кросскультурного непонимания. Затем участники получают необходимую информацию об особенностях межкультурной коммуникации вообще и для данных культур в частности. На этом этапе активно используются конкретные критические случаи в виде проблемных ситуаций, подлежащих разрешению. Это помогает выработать мотивации для разрешения межкультурных коммуникативных конфликтов. Последующие упражнения направлены на закрепление полученных знаний в виде поведенческих коммуникативных навыков.

Такого рода тренинги и разработки соответствующих необходимых для них материалов, критических ситуаций и ролевых игр стали важной составляющей деятельности многих специалистов по управлению в крупных корпорациях и независимых институтах. Эта деятельность, однако, невозможна без логически и хронологически предшествующих ей более фундаментальных исследований природы межкультурной и специфики кросскультурной коммуникации. Следует сказать, что хотя вклад различных дисциплин (социологии, психологии, философии, культурологии и др.) в понимание того, что определяет успех или провал в межкультурном взаимодействии, весьма значим, все они оперируют в качестве своих исходных данных, так сказать, продуктами коммуникативного взаимодействия — правильно или ложно понятыми высказываниями. На этой основе могут возникать доверие или опасения, установки, стереотипы. Именно поэтому лингвистический анализ кросскультурного взаимодействия лежит в основе как практических, так и теоретических работ.

Список літератури

1. *Воробьев В. В.* Лингвокультурология (теория и методы) / В. В. Воробьев. – М., 1997. – 384 с.
2. *Гуревич П. С.* Культурология: Учеб. пособие / П. С. Гуревич. – М., 1998. – 333 с.

Резюме

Статтю присвячено актуальним проблемам соціології комунікації. Предметом дослідження є ціннісні аспекти міжкультурної комунікації. Особливу увагу приділено прикладним аспектам досліджень в цій області.

Summary

The article addresses the actual problems of sociology of communication. The subject of the research is the value aspect of cross-cultural communication. The focus is on the applied aspects of the research in this field.

УДК 303.094.4:316.356.4

В. А. Кречетова

**ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ**

Ключові слова: ідентичність, політична нація, консолідація, антагонізм, конфлікт.

Базовою передумовою для реалізації будь-якої стратегії національного розвитку є соціально-політична єдність та ефективне функціонування механізмів соціокультурної консолідації нації. Країни, які не усвідомлюють значення механізмів відтворення загальнонаціональної ідентичності, продукування та втілення власної місії у світі, приречені на втрату міжнародної конкурентоспроможності. У таких країнах автоматично активізуються

тенденції дезінтеграції, а історично обумовлені регіональні, етнічні чи релігійно-конфесійні відмінності починають переходити в режим поляризації.

Проблема націотворення в Україні актуалізувалася щонайменше з моменту проголошення незалежності, проте такий вік існування проблеми не означає зменшення її актуальності, швидше навпаки. Відсутність розв'язання надає проблемі лише більшої гостроти, прикладом чого стали президентські вибори 2004 року в Україні, які актуалізували ідентифікаційні проблеми і проблему націотворення. За результатами тих виборів чимало політиків і дослідників почали стверджувати що народження української політичної нації відбулося завдяки перемозі в українській свідомості демократичних цінностей. Водночас політична криза, яка виникла під час президентських виборів 2004 року, якщо і не поставила під сумнів територіальну цілісність країни, то надала не менше контраргументів тим, хто не погоджувався констатувати появу політичної нації в Україні, а вбачав у політичній кризі президентських виборів-2004 крах надії на формування загальнодержавної ідентичності саме через поляризацію і посилення регіональних ідентичностей. Безперечно, що ці питання досі ще залишаються відкритими. На сучасному етапі цікавим є те, яким чином відбиваються на ідентифікаційних процесах в Україні останні політичні події. Необхідність збереження незалежності і цілісності нашої держави обумовлює актуальність обраної теми.

Дослідженню зазначеної проблематики присвячені роботи багатьох вчених, зокрема, серед найновіших — збірник наукових праць «Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності» [1]. Як пишуть Н.Черниш та О. Ровенчак, «Помітною рисою багатьох публікацій на тему ідентичності є їх вузько емпіричний характер; разом із тим частими є також спроби надто абстрактного розгляду ідентичності, її позапросторові та позачасові тлумачення» [8, с. 34]. В обох цих випадках автори часто уникають артикуляції свого дослідницького методологічного кредо, окреслення тих базових теоретичних засад та предметного

поля, у межах яких вони ведуть свій науковий пошук. З огляду на це метою нашої статті є саме окреслення методологічних засад для розгляду ідентичності як чинника формування політичної нації.

Вважаємо за доцільне перш за все визначитися зі змістом поняття «ідентичність». Категорія «ідентичність» окрім соціології використовується у науковому обігу таких дисциплін, як філософія, політологія, психологія тощо. Із 60-х років минулого століття поняття «ідентичність» стає міждисциплінарним. У кожній галузі знань воно мало (і має) специфічну змістовність.

Ідентичність як категорія соціального знання вживається у соціально-гуманітарних науках: культурній антропології, соціології, соціальній психології тощо. Уперше проблематика ідентичності розробляється як результат соціальної інтеракції Джорджем Мідом і Чарльзом Кулі [2, с. 478–480], хоча власне термін «ідентичність» вони не вживали, користуючись традиційною «самістю» (*Self*). Полемізуючи з біхевіористськими теоріями особистості, Мід вказує, що особистісна цілісність, «самість» складається з рис, які продукуються під час соціальної взаємодії («соціальної інтеракції»). Ідентичність – перш за все соціальне формування; індивід бачить (а отже, і формує) себе таким, яким його бачать інші. Мід розрізняє дві складові «самості» – *me* та *I*: перша є результатом інтерналізації соціальних ролей та очікувань, друга – активна інстанція, завдяки якій індивід може не лише ідентифікуватися з ролями, але й дистанціюватися від них.

Праці Міда та Кулі стали основою **концепції символічного інтеракціонізму**, а також надали поштовх розробці **«теорії ролей»** (Р. Тернер, Х. Беккер тощо). Згідно з теорією ролей те, що називають «індивідом», або «Я», являє собою сукупність певних ролей, тому вже немає мови про єдину ідентичність. Індивід має не одну, а кілька ідентичностей.

Своєрідний синтез концепцій символічного інтеракціонізму та теорії ролей запропонував Ервін Гоффман [2, с. 478–480], який висунув так звану **«драматичну модель»** соціальної взаємодії.

Завдяки його працям до наукового обігу увійшла метафора «сцени» та розуміння суспільного життя як «інсценування».

Поряд з поняттями «роль» та «соціалізація» парадигмальне значення в соціологічній розробці проблематики, що нас цікавить, мало висунуте Робертом Мертоном поняття «референтна група»: ідентичність індивіда складається в результаті самоспіввідношення з колективом, який є для даного індивіда значущим.

До найголовніших новітніх соціологічних парадигм, у межах яких можливий сучасний науковий аналіз проблеми ідентичності, Наталя Черниш та Ольга Ровенчак [8] відносять **структурну та інтерпретативну парадигми, постмодерністські теорії соціології, теорії постіндустріального суспільства та рольові теорії**, і найбільшу увагу приділяють можливостям використання **соціокультурного підходу** в аналізі проблеми ідентичності.

Разглядаючи поняття ідентичності, неможливо обминути увагою процеси ідентифікації. Ідентифікація (від лат. *identifico* – ототожнюю) – ототожнення одне одного та себе з певною культурною категорією, соціальними символами, територією, статусом, цінностями, роллю, що виконується, тощо. Чим більше суспільство цінує якийсь соціальний статус, тим вищою є ступінь ідентифікації із ним, тим частіше володарі (посідачі) високого статусу прагнуть за допомогою символічних атрибутів (орденів, медалей, форми, титулів) відрізнити його від інших статусів, удаються до демонстративного позначення свого високого положення в суспільстві за допомогою регалій, мундирів, сертифіката. Чим нижчим є особистий статус, тим частіше підкреслюються переваги соціального статусу. За кожною соціальною роллю, на думку П. Бергера, закріплена певна ідентичність – ототожнення виконувача зі своєю роллю. У деяких випадках ідентичність є епізодичною, зокрема у збирача сміття, який легко перекваліфікується у сторожа чи водія грузовика. Священнику складніше перейти до офіцерів, ніж до викладачів тощо.

Ми різною мірою ототожнюємо себе зі своїми статусами і відповідними їм ролями. Другорядні для себе ролі людина одягає і знімає, як театральну маску. Щоправда, роль може стати

і невід'ємною частиною власного «Я». Все залежить від ступеня ідентифікації із роллю. Окрім всіх інших видів «Я» («реальне Я», «ідеальне Я» тощо) існує ще і «рольове Я». Його стрижень становить головний, особистісно значущий статус. Максимальне злиття із роллю називають рольовою ідентифікацією, а середнє чи мінімальне — дистанціонуванням від ролі.

Наприкінці 1950-х років Е. Гоффман увів поняття *рольової дистанції*, визначаючи цим терміном суб'єктивне відділення виконувача від своєї ролі, коли він не може «зжитися» з нею, не відчуває себе під час виконання ролі, як риба у воді. Бергер стверджує, що поняття «рольової дистанції» можна трактувати достатньо широко, стосовно всіх ситуацій, коли роль навмисно грають, не сприймаючи її внутрішньо: іншими словами, коли актор встановлює внутрішню дистанцію між власною свідомістю і роллю, що виконується. Розвиваючи думки П. Бергера, В. Добреньков та О. Кравченко підкреслюють, що деякі ролі люди грають без внутрішньої згоди, наприклад, роль ув'язненого, вигнанця, бомжа, жертви тощо. Більшість ролей — пішохід, пацієнт, покупець тощо — є особистісно незначущими для людини. Їх відсутність чи наявність людина сприймає непомітно. Навпаки, інші ролі (а їх меншість: перш за все ті, що пов'язані із головним статусом) сприймаються як частина «Я». Їх втрата переживається дуже глибоко — як внутрішня трагедія.

Отже, у кожної людини є власна *рольова система*. Але не з усіма ролями людина ідентифікує себе однаково — з одними (особистісно значущими) більше (рольова ідентифікація), з іншими (другорядними) — менше (дистанціонування від ролі) [3, с. 82–85].

Для більш чіткого розуміння поняття «ідентичність» сьогодні вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що ідентичність має індивідуально-психологічний та соціокультурний рівні. Наприклад, не можна порівнювати сексуальну ідентичність з регіональною.

На нашу думку, необхідно враховувати, що навіть коли стосовно індивіда обговорюють «соціальну» ідентичність, на

думку Еріксона, мають на увазі певний вимір особистісної ідентичності *індивіда*, який у (соціальній і індивідуальній) психології та соціології визначають як «соціальне Я» (*social me*). Цей концепт в жодному разі не дорівнює так званій «колективній ідентичності».

Сусільство, на відміну від особистості, *не має якості суб'єктивності*. Приписувати колективу стан суб'єктивності, тобто казати стосовно колективу про «свідомість», «волевиявлення» та «відчуття» можна лише *метафорично*. Представники «соціального психоаналізу» та «етнопсихоаналізу» ігнорують феномен *соціальної структури*. Термін «соціальність» в такому разі є лише копією індивідуальності, бо моделлю вивчення соціуму стає окремий індивід, а соціальні зв'язки та відносини редукуються до психологічних, міжіндивідуальних зв'язків [6]. Втрачаючи суб'єктивність, індивід залишається часткою колективу, який у свою чергу має власну ідентичність, тому безумовним є факт, що зазначені рівні щільно пов'язані.

У контексті дослідження колективної ідентичності вивчення самоідентифікацій є необхідним, але не єдиним аспектом. Також має приділятися увага соціокультурному змістовному виміру категорії «ідентичність», який у свою чергу може бути поділений на стратифікаційні ідентичності (професійні, конфесійні, етнічні, національні тощо).

Таким чином, ідентичність з моменту її проблематизації в період Нового часу встигла накопичити навколо себе величезний багаж наукових розробок в різних школах та напрямках, включаючи соціологічні, і продовжує дуже активно розроблятися. На сучасному етапі центр наукового інтересу і вітчизняних, і закордонних соціологів концентрується навколо етнічної/національної й етнополітичної різновидів ідентичностей, хоча в Україні це обумовлено процесами національного та державного будівництва, а в розвинених країнах — глобалізацією з її руйнівними наслідками для національних держав та етнічних культур.

З огляду на нашу мету, важливим постає той факт, що **примордіалістська парадигма** зумовила використання терміна

«націогенез» при дослідженні етноідентичності. Однією з головних тез цієї парадигми є об'єктивна даність, споконвічна (примордіальна) характеристика людства; виникнення етнонаціональних спільнот природним шляхом в ході природно-історичного процесу на ґрунті об'єктивно існуючої спільноти людей.

Використання терміна «націотворення» стало можливим у рамках другої, **конструктивістської парадигми**, яка виходить з того, що етнонаціональні угруповання — це не сталі спільноти, що ґрунтуються на реальних зв'язках, а спільність людей, які поділяють уявлення щодо схожих рис культури, міфи про спільне походження, видатні історичні події, «прадавні традиції» тощо.

Спираючись на теоретичні розробки різних концептуальних напрямків, можна дати визначення феномена політичної нації. Так, під політичною нацією («соціальна нація», «громадянська нація», «нація-держава»), на нашу думку, найкраще розуміти політико-територіальну спільноту, яка формується на засадах належності до громадян даної держави без урахування (але із використанням!) їх етнічного походження, релігійних, культурно-мовних та інших особливостей.

Однією з методологій дослідження цього кола питань може виступати **дискурс-методологія**. Згідно із цією методологією, націотворення — це дискурс, дискурс-рамка, що є «породжуючою системою» (за Дж. Пококом, Кв. Скіннером) — якщо функціонує ефективно. За Е. Ле, будь-який дискурс можна розглядається трояко:

- як використання мови (які мовні засоби використовуються стосовно націотворення);
- як вживлення в суспільну свідомість певних уявлень (що намагаються транслювати стосовно українського націотворення різні політичні сили);
- як взаємодія груп та індивідів (комунікативно-знакова інтеракція, реакція громадян України на меседжи політичних сил стосовно націотворення, обговорення і ставлення до цього,

чи відсутність обговорення та якогось ставлення – у різних групах, у носіїв різних ідентичностей).

У теорії дискурсу розрізняють поняття «суб'єктивні позиції» і «політична суб'єктивність». Перша категорія стверджує наявність безлічі ідентичностей (статусів) в соціальному просторі. Ця низка не передбачає повної розсіяності, хаотичності: різні ідентичності можуть належати одному більш крупному дискурсу (націоналізм, консерватизм, фашизм, тощо), зокрема це може бути дискурс націотворення. Якщо поняття «суб'єктивні позиції» окреслюють формальний бік прояву соціальної активності, то поняття «політична суб'єктивність» описує механізми, що формують нові види соціальної дії. Новації виникають в тому разі, коли існуючі дискурси з якихось причин починають загрожувати ідентичності суб'єкта. Ці ситуації виникають, якщо наявні дискурси не здатні виконувати інтегративну роль, наприклад, у періоди соціальної та політичної нестабільності. Такий стан речей сприймається суб'єктами як ідентифікаційна криза. Подолання цієї кризи відбувається через реконструкцію ідентичності, але вже в межах альтернативних дискурсів.

Існування незалежної України можна охарактеризувати як період соціальної та політичної нестабільності. Дискурс націотворення, що з'явився одразу після розпаду Радянського Союзу, з одного боку, був загрозою радянській ідентичності і повністю її спростовував, а з другого – виявився не здатним виконати інтегративну роль. Протягом десяти років проблеми націотворення були присутні в науковому дискурсі, проте майже відсутні в загальнодержавному і медіа-дискурсі країни. Актуалізація дискурсу націотворення була дуже яскраво помітна під час президентських виборів-2004, у час між виборами, і ще більше – напередодні парламентських виборів-2006. Проте на відміну від перших років незалежності, коли дискурс націотворення, якщо б він був ефективним, мав можливість об'єднати країну всупереч економічній та іншим кризам, ситуація сьогодні кардинально відрізняється. Дуже багато людей, які не залучені до цього процесу, досі намагаються реконструювати свою ідентичність в межах

альтернативних дискурсів (що різняться залежно від віку – зокрема молодь, більшою мірою залучена до дискурсу націотворення), і можуть абсолютно не сприймати патріотичні чи національно налаштовані меседжи незалежно від того, яка з політичних сил їх виголошуватиме.

Одним з механізмів ідентичності є досвід антагонізму. Традиційні конфліктологічні теорії виходять з того, що протиставлення групових інтересів формує базову дихотомію політичних відносин «свій» – «чужий» («друг» – «ворог» тощо). Така амбівалентність і об'єднує, і роз'єднує соціум. З одного боку, посилюється єдність якоїсь однієї частини суспільства, з другого – виникають засади для ворожнечі всередині суспільства. Крім того, об'єднання частини загрожує руйнуванням цілісності системи, навіть до провокування і виправдання військових конфліктів.

Теорія дискурсу виходить із протилежної точки зору: антагонізм є кризою ідентичності і виникає не в результаті формування групової ідентичності, а через неможливість з якихось причин реалізувати таку ідентичність. Конфлікт «Схід – Захід» в Україні, згідно із дискурс-методологією, матиме місце тоді, коли щось заважатиме реалізації загальнонаціональної ідентичності; наприклад, це може бути штучна політична експлуатацію згаданих питань.

Іншою методологією, яка може використовуватися для аналізу ідентичності, є **системна методологія**. Дуже специфічне і несподіване трактування проблем, що нас цікавлять, у межах системної методології ми зустріли у статті О. Шипілова. Він стверджує, що багато авторів підкреслюють роль соціально-психологічної опозиції «ми – вони», яка не тільки визначає структуру етноідентичності, але й надає етнічності як такій атрибутів інтолерантності, конфронтаційності та конфліктогенності. При цьому «вони» розглядаються не лише як «інші», але й як «чужі». Протиставлення «нас» та «їх» фактично ототожнюється з антагонізмом «своїх» та «чужих». Це ототожнення видається йому не зовсім правильним: опозиція «свої – чужі» задає параметри

ідентичності етнічних, тобто лінгвокультурних спільнот, у той час як опозиція «ми – вони» фундаментальна і для самосвідомості та інших соціальних груп. Експерименти Г. Теджфела показують, що інгруповий фаворитизм та аутгрупова дискримінація незмінно виникають навіть у тому випадку, коли групи формуються згідно із суто номінальними та цілком довільними ознаками, аж до кольору очей чи останньої цифри номера соціального страхування. Відповідно, «вони», що дискримінуються – це завжди «інші», але не завжди «чужі»; «чужість» навіть етимологічно співвідноситься з етнічністю (точніше – іноетнічністю: слов'янське «чужий» походить від готського слова зі значенням «народ»), проте соціальність далеко не вичерпується останньою. Поділяючи настанови системної парадигми (від Дюркгейма та Спенсера через Зіммеля та Сорокіна до Дарендорфа і навіть Лумана), Шипілов висловив тезу, що необхідна та неминуча для набуття індивідом у складі групи соціальної ідентичності опозиція «ми – вони» виступає у двох варіантах – як опозиція «свої – чужі» та як опозиція «вищі – нижчі», одночасна виявленість та інтенсивність яких протилежні одна одній. У першому випадку опозиція «ми – вони» набуває форму «свої – чужі», а у другому – «вищі – нижчі»; перший випадок характеризує взаємсприйняття етносів, другий – страт.

Іншими словами, станова та національна ідентичність антагоністичні, у громадянсько-демократичному суспільстві домінує тип ідентичності, який визначається опозицією «свої – чужі», а у стратифікованому суспільстві, що ґрунтується на політичній нерівності різних соціальних прошарків, домінує ідентичність, яку визначає опозиція «вищі – нижчі». У процесі соціокультурного розвитку етнічна інтеграція забезпечується протиставленням страт (зовнішня інтеграція призводить до внутрішньої диференціації) і навпаки – так що толерантність у міжетнічних відносинах передбачає інтолерантність у станово-класових, а класова злагода передбачає національну ворожнечу. При цьому опозиції «свої – чужі» та «вищі – нижчі» взаємно знімають та послідовно замінюють одна одну [10, с. 103–104].

У межах методології **постмодернізму** Шанталь Муф аналізувала механізми, за допомогою яких суспільні ідентичності вибудовуються не досить надійно і завжди лишаються незавершеними через те, що влада та антагонізми є невід’ємними складовими тієї галузі, яку вона називає «політичною». Муф починає із твердження, що будь-яка ідентичність може набути значення або конкретизації тільки через свої виняткові зв’язки з іншими: одне слово, створення ідентичності «ми» завжди вимагає конструювання ідентичності «вони», що є відмінною від «ми». Це протиставлення «ми – вони» є завжди двозначним, тому що цей інший залишається складником будь-якої ідентичності, а тому з нею пов’язаний. Таким чином, ідентичності є з необхідністю незавершеними і завжди вказують на щось поза собою. Але ці диференціації сприяють виникненню *бінарної опозиції* іншого порядку – протиставлення друг – ворог. Оскільки жодна ідентичність не є природною або напередзаданою, влада завжди буває втягнена в утворення кордонів, які окреслюють ідентичність, особливо тих, які створюють суперечність між другом і ворогом. Тут Муф звертається до ідеї гегемонії. Гегемонічна стратегія – це стратегія, яка прагне сконструювати колективні ідентичності і встановити остаточні межі або кордони суспільства. Муф проголошує потребу лівої політики, активно залученої в гегемоністські стратегії, політики, що конструюватиме лінії еквівалентності між різними ідентичностями, водночас визнаючи випадковий характер, історичність та незавершеність своїх спроб. Муф твердить, що сучасна демократія не може бути осмисленою в термінах однорідності органічного суспільства, а натомість мусить піти за Клодом Лефором і визнати, як наслідок плюралізму, ті способи, в які демократія втілює розпад «позначень певності» і залишає інституції політичної влади такими собі «порожніми місцями», навколо яких в різних варіантах відбувається боротьба за вплив та гегемонічне перевизначення [7, с. 276–278]. Відмінності між різними ідентичностями мають бути підпорядковані еквівалентності, яку вони поділяють

у протиставленні ще одній відмінності, і ця відмінність має бути іншого порядку, аніж та, що існує між ідентичностями, бо інакше вона не може бути схарактеризована своєю екстеріорністю.

Ми вважаємо, що подальший розгляд ідентичності як чинника процесу формування політичної нації може ґрунтуватися на конструктивістській парадигмі націотворення при зверненні до дискурс-методології (дискурси – як засоби конструювання чи неконструювання нації) та методології постмодернізму (що наголошує на множинності і неоднаковості всіх проявів життєдіяльності людини, а отже, і неможливості якоїсь однакової уніфікованої національної ідентичності). Ефективно розглядати конструювання української політичної нації у двох вимірах – виміру ідентифікаційному (та самоідентифікаційному) як внутрішньому та виміру державному – як зовнішньому. Зазначена методологічна база дозволяє обґрунтувати, що конструювання будь-якої ідентичності, зокрема ідентичності української політичної нації, вимагає наявності відмінностей і дихотомії «ми – вони», «свій – чужий», проте це протиставлення не має розглядатися з позиції конфлікту і не має бути конфліктом.

Список літератури

1. *Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності*: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2007. – 472 с.
2. *Антонова И.* Проблема личностной идентичности / И. Антонова // *Психология самосознания: Хрестоматия.* – Самара: БАХРАХ-М. – 2000. – С. 471–487.
3. *Добренков В. И.* Фундаментальная социология: В 15 т. Т. 5: Социальная структура / В. И. Добренков, А. И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 1096 с.
4. *Психология самосознания: Хрестоматия.* – Самара: БАХРАХ-М. – 2000.
5. *Хотинец В. Ю.* О содержании и соотношении понятий этническая самоидентификация и этническое самосознание / В. Ю. Хотинец // *Социол. исслед.* – 1999. – № 9. – С. 67–74.

6. Малахов В. Неудобства с идентичностью [Электронный ресурс] // Сайт интеллектуальной элиты России. – Режим доступа: <http://intellectuals.ru/malakhov/izbran/8ident.htm>

7. *Енциклопедія* постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – 503 с.

8. Черныш Н. Вариации на тему идентичности для социокультурного оркестра / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 33–49.

9. Арбеніна В. Л. Етносоціологія: Навч. посіб. Ч I.: Теоретико-методологічні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів / В. Л. Арбеніна. – Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 194 с.

10. Шипилов В. «Свои», «чужие» и другие. От античности до современности / В. Шипилов // Социол. исслед. – 2006. – № 5. – С. 103–112.

Резюме

Целью статьи является определение методологических оснований для рассмотрения идентичности как фактора формирования политической нации. Дается определение понятиям «идентичность» и «идентификация». Интересующие вопросы рассматриваются в контексте конструктивистской парадигмы формирования нации, теории дискурса, а также системной методологии и методологии постмодернизма.

Summary

The objective of the article is to define methodological grounds for considering identity as a factor of forming a political nation. The definition of the concepts of «identity» and «identification» have been given. The main problems are considered in the context of a constructive paradigm of forming a nation, of the theory of discourse, systematic and postmodernist methodologies.

УДК 330.101.52

Л. И. Комир

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: устойчивое развитие, статистические показатели, интегральные показатели, окружающая среда, качество жизни.

Взаимодействие человека и окружающей среды на разных этапах развития цивилизации характеризуется различным уровнем, формами и последствиями. В рыночной системе природа рассматривается как своеобразный ресурс, используемый для достижения экономического результата. Причем в погоне за экономическими благами зачастую не учитываются экологические последствия: экономический рост сопровождается ростом антропогенной нагрузки на окружающую среду и, как следствие, ухудшением качества жизни населения. В связи с этим для оценки ситуации в системе «экономика — экология — население» необходим набор показателей, характеризующих и учитывающих одновременное состояние всех элементов данной системы.

Исследованию взаимосвязи социальных, экономических и экологических процессов посвящены работы О. О. Веклич, З. В. Герасимчук, С. И. Дорогунцова, Э. М. Либановой, В. М. Трегбчука и др.

Сбалансированное решение проблемы социально-экономического развития, сохранения благоприятной окружающей среды, удовлетворения потребностей нынешнего и будущего поколений может обеспечить переход к модели устойчивого развития.

В международной практике для описания взаимодействия человека и окружающей среды применяется термин «устойчивое развитие». Существуют различные вариации этого понятия. Все

они представляют собой вариации его классического определения, данного в 1987 г. Комиссией ООН по развитию и окружающей природной среде: устойчивое развитие – это развитие, позволяющее на долговременной основе обеспечить стабильный экономический рост, не приводящий к деградации окружающей среды. В Украине законодательно устойчивое развитие определяется как социально, экономически и экологически сбалансированное, направленное на создание экономического потенциала, полноценных условий жизни для современного и будущего поколений на основе рационального использования ресурсов, технологического переоснащения и реструктуризации предприятий, совершенствования социальной, производственной, транспортной, коммуникационно-информационной, инженерной, экологической инфраструктуры, улучшения условий проживания, отдыха и оздоровления, сохранения и обогащения биологического разнообразия и культурного наследия [3].

Очевидно, что для оценки реализации устойчивого экономического развития необходимо формирование системы показателей, которые будут, с одной стороны, детализировать факторы влияния на конечный результат, а с другой – позволят оценить эффективность мер, предпринятых с этой целью [2]. По сути, такие показатели представляют собой индикаторы устойчивости развития экономической системы. В своей совокупности они образуют социально-экономическую модель, сфера реализации которой не должна выходить за рамки области экологической устойчивости. Это означает, что каждое экономическое решение, которое принимается органами государственного управления на всех его уровнях, должно быть выверено на соответствие конкретным экологическим ограничениям. Имеющиеся и потенциально достижимые средства и возможности для осуществления влияния на характер развития социально-экономической системы определяют направления и темпы изменения показателей, а следовательно, – и рамки области ее устойчивости.

Международная практика предлагает для этой цели применять социально-экономические индикаторы (130 показателей)

в соответствии с принятой ООН Концепцией устойчивого развития (1992 г.). К социальным индикаторам устойчивого развития принадлежат как традиционные для украинской статистики показатели, так и перспективные. К первым следует отнести: уровень безработицы, коэффициент рождаемости, уровень грамотности и др. Расчет таких показателей, как соотношение оплаты труда мужского и женского населения, удельный вес потенциально вредных химических элементов в пище, затраты на инфраструктуру на одного человека, являются перспективными для национальной оценки устойчивого развития. Экономические индикаторы представлены по группам, название которых имеет специфическую (соответствующую целям устойчивого развития) формулировку, но содержательно представляют собой определяемые в Украине статистические показатели. Например, группа «Смена моделей потребления» содержит следующие показатели: годовое потребление энергии, удельный вес добывающей промышленности, удельный вес добавочной стоимости в общем объеме ВВП и др.

В отличие от предыдущих систем показателей, не отражающих оценку стратегической эффективности социально-экономической политики, индикаторы устойчивого развития характеризуют взаимное влияние человеческой деятельности и окружающей среды. Государство выбирает для использования те индикаторы, которые соответствуют приоритетам, целям и задачам на данном этапе его экономического развития.

Сравнительно недавно зарубежными исследователями предложен индекс экологической устойчивости (ESI). Он также имеет сложную структуру, основанную на расчете более 60 специфических показателей: от уровня загрязнения воздуха до уровня экологической культуры населения [4]. По индексу экологической устойчивости Украина заняла 110-е место из 122. Однако в ходе расчетов данного показателя выявлены недостатки методического и методологического характера. Для Украины, прежде всего, это означает несопоставимость данных государственной статистической отчетности и международных

показателей, необходимых для построения индекса экологической устойчивости. В связи с этим возникает необходимость проведения выборочных обследований, что требует дополнительного финансирования. Кроме того, в разработке программы наблюдения должны принимать участие экономисты, экологи и работники социальной сферы.

Украинскими специалистами разработаны методики определения показателей эколого-экономической ситуации, отражающие влияние на социальные процессы [1; 2; 4]. Наряду с традиционными показателями, такими как «затраты на охрану окружающей среды», предлагаются новые, ориентированные на сопоставимость с международными показателями.

С учетом Концепции устойчивого развития населенных пунктов Украины [3] украинскими специалистами предложена система эколого-экономических показателей, фрагмент которой представлен в таблице.

Таблица 1

Индикаторы устойчивого развития

Название группы показателей	Пример показателя
Качество воздуха	Объем выбросов вредных веществ на 1 жителя (кг/чел.)
Твердые бытовые отходы	Количество несанкционированных свалок
Заболееваемость	Численность родившихся с врожденными патологиями
Общественность	Количество общественных экологических организаций
Безработица	Уровень безработицы
Уровень дохода	Доля жителей, доход которых не превышает черты малообеспеченности
Общественный транспорт	Удельный вес общественного транспорта в общем количестве автотранспорта
Жилищные условия	Соотношение цены 1 кв. м жилья и средней заработной платы
Использование ресурсов и энергосбережение	Количество установленных в квартирах счетчиков холодной и горячей воды

Целесообразным, по нашему мнению, является дополнение системы показателей устойчивого развития социальными характеристиками. К ним относятся: продолжительность жизни, безопасность условий труда, доступность населению качественных природных ресурсов (вода, воздух и др.).

Особо следует остановиться на месте демографических показателей в системе индикаторов устойчивого развития. На первый взгляд, характеристики демографической ситуации не имеют отношения к устойчивости эколого-экономического развития. Однако это не так. Например, одним из опасных последствий загрязнения окружающей среды является увеличение численности новорожденных с врожденными патологиями. Анализ статистических данных свидетельствует о том, что наблюдается прямая зависимость между уровнем данного показателя и уровнем промышленного развития региона.

Таким образом, построение системы социально-экономических показателей устойчивого развития Украины должно быть основано на международном опыте и учете национальных особенностей. В частности, кризисная демографическая ситуация подчеркивает необходимость формирования отдельной подсистемы показателей социально-экономического развития устойчивого развития. В целом показатели устойчивого развития Украины должны быть представлены экономическими, социальными и демографическими характеристиками. «Страны растут по численности населения; по общим масштабам производства и занятости; по реальному национальному продукту; по уровню жизни каждой семьи; по уровню сокращения тяжелого труда... Все это, в целом и по отдельности, — факторы экономического роста» [5], — определение, данное П. Самуэльсоном раскрывает не только суть экономического роста, а и факторы, определяющие экономическое развитие и его последствия.

Опыт зарубежных стран в построении показателей, отражающих взаимодействие окружающей среды и общества, позволяет говорить об эффективном их использовании в управлении

качеством жизни населения государства на различных этапах экономического развития.

Список литературы

1. *Герасимчук З. В.* Регіональна політика сталого розвитку: методологія формування, механізми реалізації / З. В. Герасимчук. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 528 с.
2. *Калачова І. В.* Управління соціальними процесами за системою показників «статус-контекст-реакція» / І. В. Калачова // Статистика України. – 2006. – № 3. – С. 66–72.
3. *Концепція* сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верхов. Ради України від 24 груд. 1999 р. № 1359–XIV // Офіц. Вісн. України. – 2000. – № 1. – Ст. 6.
4. *Перга Т. Ю.* Україна в Індексі Екологічно Усталеного Розвитку: реалії та перспективи на майбутнє / Т. Ю. Перга // Еколог. вісн. – 2005. – № 1. – С. 18–21.
5. *Самуельсон П.* Экономика: Пер. с англ. / П. Самуельсон. – М.: БИНОМ, 1997. – 800 с.

Резюме

У статті проаналізовано міжнародний і національний досвід побудови системи соціально-економічних показників стійкого розвитку.

Summary

International and national experience of construction of a system of socio-economic indexes of a steady development is analysed in the article.

УДК 323.15(477)

*Ю. Н. Розенфельд***МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В УКРАИНЕ:
СОГЛАСИЕ ИЛИ КОНФЛИКТ?**

Ключевые слова: межэтнические отношения в Украине, межэтнические конфликты, межэтнические различия, межэтническая политика.

Межэтнические конфликты относятся к числу наиболее сложных и трудно разрешаемых. Этнические противоречия, трения всегда существовали и будут существовать до тех пор, пока сохраняются этнические различия. Причем межэтническим конфликтам подвержены страны, находящиеся на любой ступени социально-экономической зрелости, – Канада, Бельгия, Испания, Великобритания, Югославия, Шри-Ланка, Индия и др. В государствах, ранее входивших в состав СССР, по подсчетам специалистов, имеется около 180 потенциально опасных точек, где происходят или потенциально могут произойти межэтнические столкновения.

Межэтнические отношения играют существенную роль в жизни Украинского государства, на территории которого проживают десятки этносов различной численности – от 11,3 млн русских до 29 тыс. гагаузов. Специалисты, занимающиеся этническими проблемами, считают, что после провозглашения независимости Украина остается этнически нерасколотым обществом. Существует конфликт этнических идей, этнополитических доктрин, однако общество не переступило границы раскола по этническому принципу.

Нередко политические деятели даже самого высокого уровня заявляют, что межэтническое спокойствие в Украине якобы является заслугой их политической деятельности, научно обоснованной национальной политики государства. Несомненно, какая-

то доля участия в этом государственных политических деятелей есть, но очень малая. Относительная межэтническая сплоченность и спокойствие сохраняются, скорее всего, вопреки многим политическим акциям государства, благодаря вековым традициям добрых взаимосвязей русского и украинского народов, пока еще не нарушенных антинародными волевыми действиями политических деятелей.

С провозглашением независимости положение русских, проживающих в Украине, существенно изменилось. Из представителей нации «старшего брата» они в одночасье превратились в национальное меньшинство — «нацменов». Раньше они этого не ощущали, ибо имели общее гражданство, могли в любой момент беспрепятственно посетить в России родных или близких. Для них существовала благоприятная обстановка в сфере образования, информации, культуры. Они свободно в Украине общались на всех уровнях на русском языке, который официально считался средством межнационального общения в рамках всего Советского Союза. Теперь они стали гражданами Украины, а их родственники и близкие — другого государства, посещение которого предполагает пересечение государственных границ, таможен со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Осмыслить быстро и автоматически свое новое положение и общественный статус этническим русским невозможно. Требуется довольно длительное время для уяснения, «привыкания» к своему новому статусу как каждому русскому в отдельности, так и всем русским, проживающим на территории Украины.

В этих условиях огромную роль играет взвешенная, научно обоснованная, целенаправленная межэтническая политика, которая базировалась бы, с одной стороны, на учете новых реалий, а с другой — вековых традиций дружбы и взаимопомощи двух славянских народов.

Негативную роль в межэтнических отношениях в Украине, как и в большинстве других государств, входивших ранее в состав СССР, играет этнонационализм, когда представители коренного

этнота («титольной нации») объявляются основой для формирования государственности, создания жизнеспособных экономических систем и социально-культурных институтов. Такого рода подход радикально отличается от мирового опыта государственности, общепринятых правовых норм и общепризнанных обществоведческих теорий, согласно которым нация — это, прежде всего, согражданство, социальное сообщество граждан, составляющих государство. Именно эти государства-нации образуют мировое сообщество, в том числе Организацию Объединенных Наций. Именно в данном контексте (и ни в каком другом!) в мировом политическом языке, как и в международно-правовой практике и теории существует и используется понятие «национальное государство», «национальная безопасность», «национальная армия», «национальная экономика» и пр. Такое понимание нации было преобладающим в мире с эпохи Великой Французской революции XVIII века вплоть до периода развертывания национально-освободительных движений XX века в регионах Азии и Африки. Как создатели национальных государств в Европе в XVIII–XIX веках, так и лидеры антиколониальных движений в XX веке (И. Ганди, Д. Неру, Н. Мандела, Н. Мугабе и др.) никогда не ставили целью сформировать государство по этническому или расовому признакам и реализовать принцип «один народ» (в этнокультурном смысле) — одно государство».

Фактически все государства мира в наше время имеют сложный состав населения, и в этническом смысле народы не прошли и не собираются проходить стадию самоопределения и создания «своих» национальных государств. Если бы принципы этнонации и ее права на самоопределение были заложены сегодня в мировую политическую практику и в конституции таких стран, например, как Индия, Китай, Нигерия, Индонезия и др., то завтра они оказались бы перед угрозой своего существования из-за этнического сепаратизма.

Этносы представляют собой сложные социокультурные образования и каждое из них обладает специфическими чертами,

отличающими их от всех остальных этносов. В обществоведческой литературе понятие «этнос» определяется как «исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая совокупность людей, обладающая общими чертами, стабильными особенностями культуры (включая язык) и психологического склада, а также сознанием своего единства и отличия от других подобных образований (самосознанием)» [1, с. 585].

К признакам этноса относятся: язык, традиции, обычаи, обряды, нормы поведения. Причем ни один из этих признаков в отдельности не является обязательной принадлежностью этноса. Лишь в совокупности они образуют полную этническую культуру – систему выработанных средств и способов жизни, которые становятся привычными для данного этноса. Одни этносы отличаются от других разными наборами запретов и разрешений, разными предметами быта и их предназначением, разными ритмами занятий и др. – разными культурами. Культуры этносов различаются по средствам и способам жизни, привязанным к месту и времени. И если представитель определенного этноса, как носитель данной культуры, привыкает к какому-то определенному образу жизни, то видение другого образа жизни затруднительно, ибо он не вмещается в его стереотипы. Но особенно велика взаимонепривлекательность культур, если существенно различаются системы запретов и разрешений.

Особую роль здесь играет антитеза «мы» – «они», то есть, когда только в сравнении с тем, что представляют собой «они», можно выделить себя и всех себе подобных в осознании «мы». Различение «своих» и «чужих» является одним из характерных для этноса свойств. Образ «они» нередко имеет негативную оценку, ибо «они» часто считаются виновными в том, что у «нас» существуют какие-то проблемы.

Этническое – это прежде всего культурное. Веками выработаны и механизмы культивации особого способа жить. Поэтому идея ассимиляции в иную культуру сама по себе нетерпима. Каждая культура имеет ценность и богатство в общей мировой

культуре. Каждый этнос считает свою культуру справедливой и в любом случае не желает отказываться от нее, ассимилироваться (сливаться) с другими этносами.

Характер межэтнических отношений — дружественный, нейтральный, либо конфликтный — определяется многими факторами: историческое прошлое, социально-политическое положение в той или иной стране, экономические и культурно-бытовые условия жизни, непосредственная конкретная ситуация и др. Межэтнические отношения проявляются в установках и ориентациях на межэтнические контакты в разных сферах взаимодействия, в этнических стереотипах, в настроении, поведении, поступках людей и конкретных этнических общностей. Межэтнические установки и ориентации формируются в процессе социализации личности в семье, учебных заведениях, в коллективах, в ходе соседского и дружеского общения. Важную роль в межэтнических отношениях играют этнические интересы, потребности индивидов-этносов в этническом развитии.

В полиэтничном государстве любой вопрос, чего бы он ни касался — экономики, политики, культуры, — неизменно приобретает и этническое выражение.

В современной этнологии существуют минимум два взгляда на природу межэтнических отношений. Одну точку зрения сформулировал американский социолог Дж. Олпорт. Он считает, что где есть этнические различия, там неминуемо случится этнический конфликт. Этнический конфликт, в соответствии с «железным законом этничности», есть природный продукт групповой идентичности, ибо он выводится из самой людской природы, с группового «мы — чувства» и «они — чувства». Полиэтничность государства — это конфликтный фактор, своеобразный «гумус», в котором постоянно возникают различные конфликты. Упразднить их возникновение никому не удалось и не удастся.

Согласно другому взгляду, причины этноконфликтов — в политическом и экономическом аспектах группового неравенства. Так, американский политолог Стейнберг считает, что если

и есть «железный закон этничности», то он состоит в том, что если между группами существует иерархия власти, благосостояния, статусов, тогда конфликт неминуем. Но если здесь есть паритет, то этнический конфликт будет развиваться на низком уровне и редко будет связан с насилием. Другими словами, этнический конфликт является внешним проявлением более глубокого конфликта, который имеет социально-экономический характер [2, с. 97–98]. Очевидно, существует взаимодействие между этническим конфликтом «по природе» и социально-классовыми, социально-экономическими причинами, вызывающими этнический конфликт.

Мировой опыт показывает, что сам факт этнического своеобразия не порождает ни противоположности этнических интересов, ни необходимости в государственной обособленности. Попытки же использовать этнические различия в политических, экономических и иных целях очень опасны, поскольку они крайне болезненно воспринимаются на личном уровне, как этническая дискриминация.

В наше время нередко можно встретить выступления и публикации, авторы которых переносят на граждан Украины русского происхождения «грехи» царей и императоров за несколько столетий лишь за то, что они с этими владыками «одной крови». На них, русских – граждан Украины, возводят вину за руссификацию всех областей культуры, науки и искусства. И в качестве ответной меры предлагают запретить вообще хождение языка «недружественного государства». Это происходит на фоне довольно сложных украинско-российских межгосударственных отношений. Некоторые влиятельные силы как в Украине, так и в России пытаются, и не безуспешно, придать российско-украинским спорам по поводу Черноморского флота и Крыма вообще оттенок русско-украинских, то есть перевести межгосударственные трения в наиболее опасное русло межэтнической конфронтации.

Социально-экономическое положение населения Украины, независимо от национально-этнической принадлежности, можно

считать усредненно плохим: подавляющее большинство живет за чертой бедности или близко к ней. Но одновременно существует и небольшая кучка богатых и сверхбогатых, в которой представители каких-либо отдельных этносов не выделяются. И если определенная напряженность в отношениях между рядовыми украинцами и русскими в Украине все-таки сохраняется, то речь может идти лишь о культурно-языковой сфере.

Пока Украина еще остается монолитной в цивилизованном, этническом, культурном плане. Но серьезная угроза нарушению этой стабильности уже существует. Особенно эта угроза возросла с приходом к власти «оранжевых», занимающих ярко выраженные националистические позиции в этнонациональных отношениях. И прискорбным фактом является то, что этнонационалистическую политику пытаются обосновать и претворять в жизнь как некоторые украинские идеологи, так и политическое руководство, возглавляемое Президентом страны.

Знаменитый немецкий философ XIX века Артур Шопенгауэр сформулировал такой образ националиста: «Самый дешевый вид гордости — гордость национальная. Тот, кто ею одержим, — не имеет у себя каких-либо индивидуальных качеств, которыми мог бы гордиться. Вот он и хватается за то, что у него есть общего с миллионами». Если англичанин гордится прежде всего тем, что он англичанин, француз тем — что он француз, а украинец — тем, что он украинец, значит этому англичанину, французу, украинцу собственно нечем больше гордиться. Но «...индивидуальность стоит значительно выше национальности, — отмечал Шопенгауэр, — и соответственно индивидуальность данного человека заслуживает значительно большего внимания, чем его национальность» [3, с. 300–301].

Список литературы

1. *Политология*: Краткий энцикл. сл. — М.: Зевс. — 1997. — 604 с.
2. Катигоренко В. Причинність етноконфліктів; впливи глобалізації / В. Катигоренко // Політ. думка. — 2002. — № 1. — С. 97–113.

3. *Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр.* – М., 1992. – 476 с.

Резюме

Міжетнічні відносини відіграють значну роль в житті поліетнічної Української держави. Відносна міжетнічна згуртованість та спокій в країні поки що зберігаються. Але певні правлячі кола України в останні роки проводять політику етнонаціоналізму, яка може призвести до різкого загострення міжетнічних відношень.

Summary

Interethnic relations play an essential part in the life of the polyethnic Ukrainian state. A relative interethnic unity and public order in the country are preserved as yet. But certain ruling quarter of Ukraine are recently carrying out the policy of ethnic nationalism that can bring about a dramatic aggravation of the interethnic relations.

**Літературознавство,
лінгвістика, переклад**

УДК 811.111.42

Л. В. Михайлова

**ФОРМУЛЫ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА
(на материале произведений Джейн Остин)**

Ключевые слова: национальная культура, этикет, коммуникативная функция, социолінгвістика, прагматика, единицы речевого этикета, этикетные тематические группы, речевая коммуникация, принцип вежливости, дискурс, стратегии вежливости.

В последние годы речевой этикет является объектом серьезных исследований в области лингвистики. Вопросам культуры речи посвящены многие исследования лингвистов, философов, психологов речи. В понятие культуры речи входит культура языка, культура речи и коммуникативная культура. Речевой этикет является важным элементом любой национальной культуры и представляет собой систему устойчивых формул общения, предписываемых обществом для установления речевого контакта [4].

В более широком смысле речевой этикет, связанный с семиотическим и социальным понятием этикета, осуществляет регулирующую роль при выборе того или иного регистра общения.

Речевой этикет представляет собой функционально-семантическое поле единиц доброжелательного, вежливого общения в ситуациях обращения и привлечения внимания, знакомства, приветствия, прощания, извинения, благодарности, поздравления, пожелания, просьбы, приглашения, совета, согласия, отказа, одобрения, комплимента, сочувствия, соболезнования и т. д. [5].

В русистике термин «речевой этикет» был введен В. Г. Костомаровым в 1967 году [6]. Научное изучение системы речевого этикета в языке и речи было начато в СССР с 60-х годов прошлого века. Этому вопросу были посвящены работы Н. И. Формановской, А. А. Акишиной, В. Е. Гольдина [11; 1; 4].

Проблемы речевого этикета изучаются также в рамках социолингвистики, этнолингвистики, прагматики, стилистики, культуры речи [10].

Понятие «этикет» является философско-этическим. В словаре по этике дано следующее определение этого понятия: этикет (фр. *etiquette* – ярлык, этикетка) – совокупность правил поведения, касающихся внешнего проявления отношения к людям (обхождение с окружающими, формы обращения и приветствий в общественных местах, манеры и внешний вид).

В современном языке этимологическое значение многих фраз, которыми люди пользуются ежедневно, давно позабыто, но их доброжелательность понятна каждому.

Функции речевого этикета базируются на присущей языку коммуникативной функции и складываются из взаимосвязанных функций:

- контактоустанавливающая (фатическая);
- ориентация на адресат (конативная);
- регулирующая;
- волеизъявительная;
- побудительная;
- функция привлечения внимания [11].

Так, Н. И. Формановская выделяет прежде всего контактоустанавливающую функцию. Термин «фатическая или контактоустанавливающая функция» был введен английским этнографом Б. Малиновским применительно к диалогам.

С аппелятивной функцией связывают функцию ориентации на адресата в связи с его ролевыми позициями в речи. Эту функцию называют конативной. К одному и тому же человеку можно обратиться по-разному в зависимости от того, кто к кому обращается, в какой обстановке и при каких взаимных отношениях. Конативная функция тесно связана с понятием вежливости [1; 11].

К единицам речевого этикета имеет отношение функция волеизъявления по отношению к собеседнику, воздействия на него. Наиболее показательно такое предназначение языка прояв-

ляется в речевом этикете в ситуациях просьбы, приглашения, совета, предложения.

Вышеупомянутые функции обычно взаимодействуют, вступают в силу в совокупности при совершении того или иного речевого действия [11].

Речевой этикет имеет прямое отношение к культуре, к культурному уровню людей [11].

В лингвистической литературе различают пятнадцать тематических групп речевого этикета [11].

1) обращение, привлечение внимания *Come here, my dearest friend (J. Austen)*;

2) приветствие *You may believe how glad we all are to see you (J. Austen)*;

3) приглашение *I wish with all my soul that you were among us tomorrow (J. Austen)*;

4) знакомство *Here comes Marianne, now Palmer, please, meet a monstrous pretty girl (J. Austen)*.

5) просьба, совет, предложение *Do come now, pray come – you must come – I declare you should come. You can not think how you will like them (J. Austen)*;

6) согласие и отказ в ответ на просьбу и приглашение *If it will be any satisfaction to you, I am ready to come any time (J. Austen)*;

7) согласие и несогласие с мнением собеседника *Do not be offended, Elionor, if my praise of him is not in everything equal to your sense of his merits – okey (J. Austen)*;

8) извинение *Excuse me, and be assured that I meant no offence to you (J. Austen)*;

9) жалоба *But unfortunately, my own nicety and the nicety of my friends, have made me what I am, an idle helpless being (J. Austen)*;

10) утешение, сочувствие, соболезнование *He told his mother again and again how exceedingly sorry he was that she had taken a house at such a distance from Norland (J. Austen)*;

11) комплимент, одобрение *He is as good as a kind of fellow as ever lived, I assure you (J. Austen)*;

12) неодобрение, упрек *How could such a thought occur to you (J. Austen)*;

13) поздравление, пожелание *I hope you will be a great deal at Combe Magna. It is a sweet place, by all accounts (J. Austen)*;

14) благодарность *I am so full of your praises, thank you for all, you have said so many fine things of me (J. Austen)*;

15) прощание *I must bid you farewell for a longer time than I should wish to do (J. Austen)*.

Рассмотрим некоторые наиболее часто встречающиеся ситуации, связанные с выражением речевого этикета.

Знакомство является, бесспорно, одной из сфер влияния этикета. При знакомстве люди устанавливают некую связь между собой. В подобной ситуации присутствует готовность вступить в контакт, независимо от того, чем она вызвана — просто добрым отношением, симпатией или деловыми соображениями. Такая готовность и желание в языке выражаются с помощью формул речевого этикета.

I am glad to meet you

I am pleased to meet you и т.д.

Приветствие — распространенная ситуация, в которой также применяются формулы речевого этикета.

Вместе с приветствием, для усиления знаков доброжелательности, употребляются осведомление о жизни, делах, здоровье.

How are you doing? How are your family?

Также к наиболее часто употребляемым формам приветствия относятся фразы, содержащие выражение радости по поводу встречи:

I am so glad to see you.

Если встреча неожиданная, то приветствие может сопровождаться выражением радости и удивления.

What a nice surprise! и т. д.

Прощание является не простой ситуацией общения, ведь по правилам этикета, собеседника нужно к ней подготовить, а не просто оборвать разговор. Это может быть упоминание

о позднем часе, благодарность за приятно проведенный вечер. Прощанию сопутствуют разного рода просьбы и приглашения:

I hope to see you soon

You are always welcome at our place.

Приглашение — одна из наиболее ярких этикетных ситуаций. Пожелание часто сопровождает поздравление, следуя за ним как продолжение реплики.

Извинение — словесное искупление поступка и зависит от «величины» самого проступка или вины. Нередко возникает необходимость объяснить, за что мы просим прощение. Например:

I am quite at a loss to discover in what point I could be so unfortunate as to offend you, I entreat your forgiveness of what I can assure you to have been perfectly unintentional (J. Austen).

Просьба — побудительное речевое действие, реализуемое прямым или косвенным реквестивом.

Приглашение, предложение, совет по своему языковому выражению похожи на просьбу. Только просьба и приглашение более ориентированы на интересы адресанта, а совет и предложение больше подчинены интересам адресата.

Все четыре перечисленные ситуации речевого этикета относятся к воздействующим, императивным. Это определяет сходство структуры фразы при просьбе и при совете [11; 9].

Отказ с позиций этикета — более сложное речевое действие, так как важным является не обидеть собеседника. В языке существуют «смягчающие» средства. Собеседник обычно выражает сожаление по поводу того, что не может выполнить просьбу.

Unfortunately I can not,

I am sorry but...

I would love to, but...

Ключевым в таких фразах является слово «*but*». Существуют и более эмоционально-экспрессивные способы выражения категоричного несогласия *No way, never, I do not want to hear about it.*

В подобных случаях необходимо помнить, что такими не совсем вежливыми фразами мы вызываем у собеседника определенные эмоции, зачастую негативные. Поэтому к словам отказа добавляют вежливые сожаления, оговорки [2; 3].

С точки зрения функционирования в рамках диалогического единства выделяют четыре разновидности тематических групп единиц речевого этикета [13; 5].

- 1) самостоятельные;
- 2) пограничные;
- 3) комбинированные;
- 4) сопутствующие.

К самостоятельным группам относятся те единицы речевого этикета, которые могут формировать диалогическое единство: знакомство, приветствие, прощание.

Каждой из них присущ определенный набор единиц, и при помощи этого набора они имеют возможность формировать законченный по всем правилам речевого этикета речевой акт. Например:

I would like you to meet mr Willoughby.

I am so glad we got acquainted at last. And now I hope we shall always be friends. You can not think how much I longed to see you (J. Austen).

Комбинированными группами являются такие, которые не в состоянии формировать диалогическое единство посредством единиц принадлежащих им. К таким группам относятся: «извинение», «просьба», «приглашение», «жалоба». Единицы речевого этикета, принадлежащие этим группам, представляют собой либо реплики-стимулы, либо только реплики-реакции. Для формирования диалога им необходимы «партнеры», которых они находят в рамках других тематических групп. Так, например, единицы речевого этикета группы «просьба» – реплики-стимулы образуют диалоги с единицами группы «согласие/несогласие».

What would you advise me to do in such circumstances, miss Dashwood? (просьба).

Pardon me, but i can give you no advice under circumstances (J. Austen) (извинение и отказ).

Единицы речевого этикета группы «приглашение» – реплики-стимулы образуют диалогические единства с единицами группы «принятие/отклонение».

I do beg you will favour me with your company, for I have quite set my heart upon it (приглашение).

I am sure I shall be very glad of miss Mariannes company (J. Austen) (принятие приглашения).

Особый случай представляет собой тематическая группа «поздравление». Ее мы относим к пограничному типу. Она как бы находится на границе между самостоятельными и комбинированными образованиями. В тех случаях, когда имеет место поздравление с общенародным или общегосударственным праздником, поздравление приобретает черты приветствия, единицы речевого этикета группы «поздравление» вступают во взаимный контакт и образуют диалогическое единство [9].

Happy New Year!

Happy New Year!

Иная ситуация складывается, когда поздравление касается семейных праздников, индивидуально-личных. В этих случаях единицы речевого этикета группы «поздравление» вступают в диалог с единицами группы «благодарность»:

Many happy returns of the day (поздравление).

Thank you (благодарность) (J. Austen).

Как показывает анализ, в реальной речи даже самостоятельные тематические группы в чистом виде встречаются редко. Так, например, в тематической ситуации «знакомство» попадают единицы-спутники, принадлежащие ситуациям «обращение» и «приветствие». Эти «спутники» и относятся к тематическим группам четвертого вида – сопутствующим [9; 13].

Среди сопутствующих тематических групп выделяют универсальные и неуниверсальные. К универсальным сопутствующим тематическим группам относится прежде всего «обращение» и «благодарность».

My dearest Marianne, you must wait (J. Austen).

Thank you for breaking the ice, you have set my heart at ease by it (J. Austen).

К универсальным сопутствующим группам относят, например, комплимент. Единицы речевого этикета, составляющие эту тематическую группу, при необходимости могут сопровождать любое диалогическое единство [9].

You are a good woman, your promise makes me good (J. Austen).

К неуниверсальным тематическим группам относят такие единицы, которые избирательно сопутствуют той или иной ситуации речевого этикета. Так, например, самостоятельной тематической группе «прощание» сопутствуют единицы неуниверсальных групп «извинение», «пожелание» [9].

К сопутствующим неуниверсальным единицам из числа проанализированных выше относятся единицы, принадлежащие к группе «пожелание». «Пожелание» в качестве «спутника» появляется при «поздравлении», реже при «прощании». Например,

Well, as you are resolved to go, I wish you a good journey (J. Austen).

Из всего вышеизложенного можно дать следующее, более точное определение речевого этикета. Речевой этикет – это разветвленная языковая микросистема ситуативно обусловленных, тематически сопряженных, коммуникативно направленных единиц, взаимосвязанных и взаимозависимых в рамках диалогических единств в момент реального функционирования в речи [11].

Стереотипы общения возникают в результате частого и типичного прикрепления к часто повторяющейся типичной ситуации общения. Речевой этикет представляет собой набор стереотипных фраз, устойчивых формул.

Неотъемлемым элементом вежливости является своевременное и уместное речевое проявление – речевой этикет. Речевой этикет – это та область языковых единиц, которые обслуживают функцию вежливости [10].

Разделяя мнение большинства современных исследователей,

мы полагаем, что одной из наиболее актуальных проблем современной лингвистики является анализ прагматических свойств речевой коммуникации. Логика исследования эволюционных процессов коммуникации обуславливает необходимость их комплексного анализа как на уровне речевого акта, так и дискурса. Последнее невозможно без обращения к коммуникативным принципам, в частности к принципу вежливости как одному из ведущих в дискурсе [12].

Какую бы социальную активность человека не отражал конкретный тип дискурса, для достижения поставленных целей и успешности коммуникации он должен соответствовать определенной, принятой в данном социуме, форме. Каждая форма имеет свою структуру, включающую обязательные и необязательные элементы. Обязательные элементы несут семантическую информацию. Необязательные в коммуникативном плане элементы являются семантически ненаполненными, однако они содержат информацию прагматического характера. Такие элементы называют метакоммуникативными, организующими процесс передачи логической информации [8]. Их подразделяют на две группы: собственно метокоммуникативные, передающие отношение говорящего к форме коммуникативных единиц, и фатические метакоммуникативные (в том числе этикетные и ритуальные) [8]. В основном, к последним относятся средства установления, поддержания и завершения вербальной коммуникации. Метакоммуникативные фатические единицы отражают когнитивно-прагматическую категорию вежливости [10].

Категория вежливости трактуется как национально-этическая, отражающая определенные правила поведения по отношению к адресату и адресанту. В разных культурно-этнических социумах совокупность нормативных правил поведения, в том числе и вербального, не совпадает. Кроме того, эта категория — прагматическая, дающая возможность устанавливать, поддерживать и размыкать речевую коммуникацию.

Категория вежливости очень тесно взаимодействует с речевым этикетом, который определяется как установленный

порядок поведения, порядок поведения в иерархической структуре человеческих отношений, принятый церемониал, протокол, порядок поведения где-либо и т. д. [10].

Следует отметить, что отражение вежливости в речи не всегда включает этикетные структуры и формы.

Этикетное поведение часто включает ритуальные элементы. Этикетные и ритуальные вербальные формы и структуры можно соотнести как общее и частное. Ритуальные формулы относятся к фатическим метакоммуникативным и обязательно отражают категорию вежливости. Например, в некоторых социумах не считается вежливым обращение к собеседникам с какой-либо просьбой без предварительной ритуальной беседы (например, о погоде, состоянии здоровья, семье и т. д.)

Вербальные ритуалы специфичны для определенного социума.

Успех любой коммуникации невозможен без вербального этикета (частью которого является вербальный ритуал), без соблюдения норм вежливости [10]. В трактовке Лича принцип вежливости и принцип кооперации одинаково значимы в прагматике и часто дополняют друг друга. Степень вежливости возрастает с увеличением социальной дистанции между коммуникантами и с повышением статуса слушающего над статусом говорящего [12].

Лингвисты выделяют позитивные и негативные стратегии коммуникации. Так, например, стратегия использования идентификационных маркеров принадлежности к определенной группе (*Lord, Lady, Mr, Miss* и т.д.) Высокая частотность использования этой стратегии обусловлена требованиями речевого этикета того или иного периода, который отражает общее состояние стиля общения и зависит от комплекса социальных, этнокультурных и языковых факторов.

Why should you think so Miss Dashwood? But gaiety never was a part of my character (J. Austen).

Разновидность стратегии позитивной вежливости, действие которой ориентировано на поиск согласия со слушающим для

достижения оптимального взаимодействия представлена «подтвердительными вопросами».

He is by no means deficient in natural taste, is not he?(J. Austen).

Стратегия поиска и упрочнения общих интересов выражается чаще всего смягченными просьбами.

Will you promise me that my secret is safe with you? (J. Austen).

Положительная стратегия «предлагай, обещай» выражает заинтересованность в том, что является важным для собеседника.

Стратегия спрашивания либо информирования стимулирует взаимопонимание и не имеет ограничений в плане социальной дистанции коммуникантов.

Стратегия проявления внимания к слушающему, готовности к сотрудничеству, демонстрации понимания и симпатии является одной из наиболее частотных.

Следование принципу вежливости при неформальном общении является важной лингвистической и социальной характеристикой языкового поведения.

Для успешного осуществления коммуникации в любом языке необходимо учитывать ряд факторов, которые охватывают понятие «коммуникативная ситуация», то есть ситуация и условия, в которых протекает коммуникация.

Итак, речевой этикет представляет собой разветвленную систему устойчивых формул общения, предписываемых обществом для установления речевого контакта собеседников, поддержания общения в избранной тональности соответственно их социальным ролям и ролевым позициям относительно друг друга, взаимным отношениям в официальной и неофициальной обстановке.

Речевой этикет, связанный с семиотическим и социальным понятием этикета, осуществляет регулирующую роль при выборе того или иного регистра общения.

Устойчивые этикетные формулы общения являются речевым проявлением вежливости. И основополагающим фактором при выборе той или иной этикетной единицы является коммуникативная ситуация.

Список литературы

1. *Акишина А. А.* Русский речевой этикет / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. — М.: Русский язык, 1975. — 189 с.
2. *Беляева Е. И.* Коммуникативная ситуация и речевой акт просьбы в английском языке / Е. И. Беляева // *Иностр. языки в shk.* — 1987. — С. 6–9.
3. *Беляева Е. И.* Принцип вежливости в речевом общении (способы оформления декларативных высказываний в английской разговорной речи) / Е. И. Беляева // *Иностр. языки в shk.* — 1985. — № 2. — С. 12–16.
4. *Гольдин В. Е.* Речь и этикет / В. Е. Гольдин. — М.: Вища shk. 1983. — 347 с.
5. *Кондратьева И. О.* Способы выражения вежливого отношения к собеседнику в английском языке / И. О. Кондратьева // *Некоторые пробл. обучения иностранным языкам.* — Владивосток, 1988. — С. 44–54.
6. *Костомаров В. Г.* Русский речевой этикет / В. Г. Костомаров. — М.: Русск. яз., 1967. — С. 50–67.
7. *Мищенко В. Я.* Комплимент в языковом поведении представителей англоязычной культуры / В. Я. Мищенко // *Автореф. дис... канд. филол. наук.* 10.02.04. — Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. — X., 1999. — 18 с.
8. *Почепцов Г. Г.* Фатическая коммуникация / Г. Г. Почепцов // *Семантика и прагматика синтаксических единиц.* — Калинин, 1981. — С. 52–59.
9. *Соколова Н. Л.* О системном характере речевого этикета / Н. Л. Соколова // *Филол. науки.* — 2005. — № 1. — С. 43–52.
10. *Удилова Т. Н.* К вопросу об этикетном дискурсе / Т. Н. Удилова // *Науч. зап. Запорож. нац. ун-та. Сер.: Языкознание.* — 2000. — № 1. — С. 226–230.
11. *Формановская Н. И.* Речевой этикет в нашем общении / Н. И. Формановская. — М.: Знание, 1982. — 160 с.
12. *Шевченко И. С.* Эволюция принципа вежливости в английском дискурсе 16–20 вв. / И. С. Шевченко // *Вестн. Харьк. гос. ун-та. Сер.: Романо-герман. филология.* — X., 1999. — № 424. — С. 191–199.
13. *Ширяев Е. Н.* Что такое культура речи / Е. Н. Ширяев // *Русская речь.* — 1991. — № 4. — С. 52–57.

Резюме

Мовленнєвий етикет являє собою функціонально-семантичне поле одиниць ввічливого спілкування в різних мовленнєвих ситуаціях. Одиницями мовленнєвого етикету є незмінні формули спілкування. Поняття мовленнєвого етикету тісно пов'язано із ввічливістю.

Головним фактором для обрання етикетної одиниці є комунікативна ситуація.

Summary

Speech etiquette is a functional semantic field of the elements of polite communication in different speech situations. The elements of speech etiquette present set expressions. The concept of speech etiquette is closely connected with the principle of politeness. The main factor that determines the choice of an etiquette element is the speech situation.

УДК 82-312.4

Т. М. Тимошенкова

HORROR STORY ВЧЕРА И СЕГОДНЯ

Ключевые слова: литература ужаса, фольклор, баллада, легенда, предание, миф, готический роман, романтизм, мистика, колдовство, магия, оккультизм.

Объектом исследования в данной статье является эволюция литературы ужасов со времени своего возникновения до наших дней.

Исследованию проблем horror story посвящена многочисленная литература, рассматривающая истоки данного литературного жанра в раннем фольклоре разных народов, в древних балладах, хрониках и священных писаниях [7]; в контексте европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью [1]; роль готического романа [5] и романтизма [6] в становлении литературы ужасов; особенности horror

story в творчестве различных представителей этого литературного жанра: А. Рэдклифф (Атарова, 1983); Э. По (Динамов, 1960; Паррингтон, 1962; Wagenknecht, 1963); М. Шелли (Grylls, 1938; Bigland, 1959; Small, 1972); А. К. Толстого (Белинский, 1954; Ямпольский, 1956; Стафеев, 1969); С. Кинга (Hanneman, 1987) и др.

Тем не менее проследить становление и развитие жанра, его характеристики на различных этапах, отражение в нем общественно-политических и социальных реалий эпохи и страны, с ее историческими и культурными традициями, представляется вполне заслуживающим внимания.

Именно такова цель данной статьи, которая, на наш взгляд, определяет ее актуальность.

Литература ужаса стара, как мир. Древние сказания и баллады о колдовских ритуалах с вызыванием демонов и привидений, о ведьмовских шабашах и черных мессах стали неисчерпаемым источником волшебных легенд и даже вдохновляли скульпторов на создание готических украшений типа демонических горгулий парижского собора Нотр-Дам или Мон-Сен-Мишель.

В давнюю эпоху вера в сверхъестественное не подвергалась сомнению даже среди образованных людей — начиная с христианских доктрин и до чудовищных ужасов ведьмовства и черной магии. Колдуны и алхимики эпохи Ренессанса — Нострадамус, Тритемий, доктор Джон Ди, Роберт Фладд — появились не на пустом месте [7].

Мрачные мифы и легенды о сверхъестественном: появление тени, требующей захоронения костей; приход мертвого возлюбленного за своей живой невестой; демон смерти, оборотень, бессмертный колдун — эти и подобные им сюжеты и персонажи не исчезают из художественного арсенала литературы ни в XVIII, ни в XIX, ни в XX веке.

Как литературный жанр horror story возникает в контексте готического романа, сформировавшегося к концу XVIII века и получившего широкую популярность в конце XIX — в начале XX века.

Сюжет готического романа обычно выстраивается вокруг тайны: внезапного и необъяснимого исчезновения одного из героев, нераскрытого преступления и т. д.

Повествование окутано атмосферой загадочности и ужаса и разворачивается в виде постоянно возникающих угроз безопасности героев.

Общая атмосфера таинственности и страха поддерживается мрачной и зловещей сценой действия: древний, заброшенный, полуразрушенный замок или монастырь, темный и холодный, за стенами которого завывает ветер в безлюдных пустошах, мчатся бурные потоки, шумят дремучие леса.

Главная героиня ранних готических романов — обычно нежная, добродетельная красавица, чувствительная и трогательно беспомощная.

Обязательный персонаж готического романа — демонический злодей, сильный и безжалостный [12].

К числу наиболее ярких представителей литературной готики принадлежит А. Рэдклифф (1764—1823), мастер зловещих и мрачных пейзажей, создающих у героев предчувствие надвигающейся катастрофы; писательница с богатой фантазией, умеющая внушать читателю ощущение безмерного ужаса. Ее знаменитая книга «The Mysteries of Udolpho» (1794) считается лучшим образцом раннеготического романа.

Литература ужаса приобретает новые черты в творчестве М. Льюиса (1773—1818), чей роман «The Monk» (1796) приобрел широкую популярность. Юный писатель, получивший образование в Германии и впитавший мрачный тевтонский фольклор, неизвестный А. Рэдклифф, обратился к ужасу более жестокому, чем могло прийти в голову его кроткой предшественнице, и в результате был написан шедевр с реальным кошмаром, в готическое содержание которого добавлено много мерзости [10].

Э. Биркхед в своей «Истории готического романа» называет «самым великим и самым последним создателем готического романа» Ч. Р. Мэтьюрина (1872—1824), а его роман «Melmoth the Wanderer» (1820) — шедевром литературы ужаса, в котором

готическое повествование подняло сверхъестественный ужас на такую высоту, какой до тех пор не знало.

«Melmoth the Wanderer» является огромным шагом в эволюции литературы ужаса. Страх исторгнут из обыденности и превращен в кошмар, нависший над самой судьбой человечества.

Если миссис Рэдклифф и М. Льюис – достойные объекты для пародирования, то трудно отыскать фальшивую ноту в апокалиптическом действии и очень напряженной атмосфере произведения ирландского священника, с его подлинными чувствами и наследственными чертами кельтского мистицизма. Роман получил высокую оценку В. Скотта, Д. Г. Россетти, У. Теккерея, Ш. Бодлера. О. Бальзак рассматривал Мельмота, наряду с Дон Жуаном Мольера и Фаустом Гете, в качестве лучших аллегорических персонажей в европейской литературе его времени. О. Уайльд, отбыв заключение и покинув Англию, свои последние дни в Париже провел под именем Себастьяна Мельмота [10].

Традиции литературы о сверхъестественном сохраняются и позднее в европейской и американской литературе.

Классикой литературы ужаса стал роман Мери Шелли «Frankenstein or the Modern Prometheus».

Отдал дань литературе о сверхъестественном В. Скотт («The Tapestry Chamber», «Wandering Willie's Tale»). «Letters on Demonology and Witchcraft» (1830) В. Скотта до сих пор являются лучшим собранием европейского фольклора о ведьмах.

Блестящие образцы horror story представлены в творчестве Э. По («The Masque of the Red Death», «The Black Cat», «The Cask of Amontillado», «The Tell-Tale Heart») и Р. Л. Стивенсона («Markheim», «The Body Snatcher», «Dr. Jekyll and Mr. Hyde»), в которых впервые зло выступает не только как сверхъестественная внешняя сила, но и как часть природной сущности человека или порождение его больной психики.

Элементы литературы ужаса находим у Т. Мура («The Epicurean»); Ч. Диккенса («The Signalman»); Э. Булвер-Литтона («A Strange Story»). Всемирную известность завоевал роман ирландца Брема Стокера «Dracula», в котором наличествуют все

атрибути классического романа ужасов: уединенный графский замок с обитающими в нем вампирами; прекрасные юные девушки, становящиеся их жертвами и сами превращающиеся в вампиров; отчаянная борьба героев с нечистью и уничтожение Дракулы — чудовища, виновного в гибели героинь.

Особняком стоит знаменитый роман «Wuthering Heights» Э. Бронте, у которой сверхъестественный ужас — не просто отклик на готический роман, но отражение человеческой реакции на неведомое. В этом отношении «Wuthering Heights» стал символом перехода от одной литературной традиции к другой и свидетельством становления новой и значительной школы [5].

Не менее интересна и разнообразна литература о сверхъестественном в отечественной художественной культуре — начиная со средневековья.

Первая треть XIII в. «Киево-Печерский Патерик», посвященный борьбе славных монахов-затворников Киево-Печерской лавры с целыми легионами слуг Ада, где в обилии наличествуют призраки, оборотни, восставшие мертвецы, заклинания, чудодейственные талисманы.

XVI в. — латиноязычная поэма С. Кленовича «Роксолания», содержащая много любопытных сведений о ведовстве, колдовстве, некромантии и прочей мистике.

XVII в. — цикл новелл П. Могилы на фантастические и мистические сюжеты.

XVII — начало XVIII в. — в «Козацких летописях» Самовидца, Величко, Грабянки присутствуют вставные новеллы на те же сюжеты с элементами horror stories [1; 9].

XIX в. — «Вий» Н. В. Гоголя; «Упырь» и «Семья вурдалака» А. К. Толстого; «Конотопская ведьма» Г. Квитки-Основьяненко.

Готический роман XX столетия представлен творчеством писателей Серебряного века.

Новое время не только привнесло в готический роман новые реалии и новые идеи, но во многом кардинально изменило отношение героя к сверхъестественному. Главное отличие состоит в том, что внимание перемещено с внешнего объекта

на внутреннее состояние. Раньше герой боялся умереть. Теперь он страшится жить. Поэтому готическая литература Серебряного века — это, прежде всего, мистико-психологическая проза.

Леонид Андреев предсказывает, что все мертвые воскреснут; Николай Гумилев склоняется к возможности переселения душ; Александр Кондратьев и Михаил Кузмин через призму модной тогда мифологической темы размышляют о сосуществовании двух миров не только в одном сознании, но и в одних и тех же реалиях; герои Александра Федорова и Георгия Чулкова общаются с призраками.

Конечно, готическая проза Серебряного века появилась не на пустом месте: ее питал символизм; подогревали новые религиозные искания; поливал слезами разочарования декаданс; вдохновляла роковая мистика; давало о себе знать до поры дремавшее язычество... Все это и еще многое иное, личностное, в конечном итоге, вылилось в целую метафизическую эстетику, усугубленную российской интеллигентской рефлексией [3].

Если рассказы Г. Чулкова, насыщенные спиритизмом, медиумами, демонами, вызыванием духов, оживающими мертвецами и т. д., близки к готической прозе по внешним своим признакам; если в «Зоэ» А. Амфитеатрова явно присутствует мистика с ее «дьяволами вечного отчаяния» и «огромным привидением в траурной мантии»; если «Красногубая гостья» Ф. Сологуба — предвосхищение современных романов о вампирах, то значительно сложнее обстоит дело с такими произведениями, как «Красный смех» Л. Андреева или «Крестовые сестры» А. Ремизова.

«Красный смех» (1905) — рассказ ужасов, картина помутившегося сознания, которое какой-то своей сохранившейся частью все еще не желает верить в собственное расщепление, уничтожение, исчезновение.

В «Красном смехе» труп оживает на страницах дневника, а автор дневника превращается в труп; прошлое не захотело связывать себя с будущим, и образовалась та самая безумная, недоступная разуму дыра, которую заполняет разрывающееся,

пытающеся слить эти два пласта времени сознание изуродованного человека [3].

В повести «Крестовые сестры» (1910), принесшей славу ее автору А. Ремизову, по-новому раскрывается его талант.

В классическом готическом романе предначертанное судьбой рано или поздно исполняется, ибо Рок неумолим, непреклонен и неизбежен. В «Крестовых сестрах» именно Рок и является главным героем, принимая то одно, то другое обличье. Как будто бы ничего не происходит — нет призраков, нечистой силы, качающихся по ночам крестов. Но «Бурков дом» воспринимается, как темный замок, а его обитатели — как навечно замурованные в нем. Ужас не вне человека, не во внешних обстоятельствах, он в самом человеке, в его роковом предначертании, которого человек не в силах изменить.

Если Серебряный век был озабочен бессилием человека перед лицом всемогущего Рока и безнадежностью борьбы с нравственными корнями зла в собственной душе, то в литературе второй половины XX века откровенно зазвучали социальные мотивы происхождения ужасов.

Примером может служить творчество признанного во всем мире мастера horror story Стивена Кинга.

Зло присутствует во всех романах С. Кинга: *«Evil that breathes and walks and shrieks, brave new worlds and horror shows, human desperation bursting into deadly menace — such are the themes of these astounding works of fiction»* [11, с. 85]. И это далеко не только зло мистическое, не имеющее ни названия, ни видимой причины: *«a friendly dog suddenly turning out a man-eating monster»* («Cujo»); *«a peril beyond dimension invading the earth»* («The Mist»); *«ordinary things in attic which are better left alone»* («The Monkey»); *«trucks that punish»* («Christine»); *«a child's toy becoming the ultimate instrument of evil»* («Skeleton Crew»); *«beautiful teen demons who seduce a young man to massacre»* («Different Seasons»); *«an old hotel, a haunted place of seductive evil with a malevolent will of its own»* («The Shining»).

Существует зло вполне реальное: геноцид, расовая дискриминация, коррумпированность суда и полиции («Thinner»);

грязные политические махинации («The Dead Zone»); человеческая жестокость и бездушие («Carrie»); милитаризация науки («The Firestarter»).

Зло порождает зло: Кэрри «*an innocent schoolgirl or vengeful demon*», затравленная своими ровесниками, обнаружив в себе огромную разрушительную силу, стирает с лица земли городок, где живут ее мучители и она сама («Carrie»); Чарли Макги, за которой охотятся спецслужбы, устраивает грандиозное пожарище, в котором гибнут ее преследователи («The Firestarter»); отец цыганки, задавленной автомобилем Билли Хэлека, налагает страшное проклятие, «*a curse whose malevolence grows through the years*», — как на виновника гибели его дочери, так и на неправедных судей, оправдавших виновных. Эта месть тем страшнее, что в результате гибнет не только жена Билли, косвенно виновная в смерти цыганки, но также и его дочь, абсолютно к этому непричастная («Thinner»). Ворожкой индейцев, которых в свое время согнали с их исконных земель европейские поселенцы, кладбище домашних животных превращается в зачатое место, порождающее чудовищ, которые и по сей день несут гибель казалось бы ни в чем не повинным людям («Pet Sematary») [8, с. 396–397].

Описание фантастических событий, кровь леденящих ужасов, которые происходят на фоне обыденной, легко узнаваемой реальности и воспринимаются читателями как вполне достоверные, не мешают автору затрагивать острые политические, социальные и нравственные проблемы и вскрывать язвы современной автору американской действительности.

Налицо — явная идейная эволюция *horror story*: от желания «пощекотать нервы» читателю красочным описанием потусторонних сил, несущих людям гибель, — в готическом романе — к изображению ужасов мятущейся души, не способной преодолеть роковые предначертания, — у писателей Серебряного века — к вскрытию подлинных, хотя и не менее страшных зол современного общества, представляющих вполне реальную угрозу для человека.

Современная литература тяготеет к синтезу жанров. Появляются, например, произведения, написанные в жанре фэнтези и включающие элементы детектива, триллера, исторического романа, антиутопии и т. д.

Представляется интересным проследить подобные тенденции в жанре *horror story*, в котором в настоящее время все сильнее звучат мотивы критического отношения ко многим общественным институтам. Примером могут служить последние романы такого признанного мастера живописания ужасов, как Дин Кунц.

Список литературы

1. *Аверинцев С. С.* Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью / С. С. Аверинцев // Из истории культуры средних веков и Возрождения – М.: Просвещение, 1976. – С. 57.
2. *Атарова К.* Поэзия и правда / Вступительная статья к книге A. Radcliffe. *The Romance of the Forest*. J. Austen. *Northanger Abbey*. – М.: Просвещение, 1983. – 260 с.
3. *Бердяев Н. А.* Самопознание / Н. А. Бердяев. – М.: Вагриус, 2004. – 334 с.
4. *Валентинов А.* Заметки об украинской фантастике [Электронный ресурс] / А. Валентинов, Д. Громов, О. Ладыженский // Фэндом.ru. – 1998. – Август – Режим доступа: http://www.fandom.ru/about_fan/valentinov_oldi_1.htm/.
5. Григорьева Е. В. Готический роман и своеобразие фантастического в прозе английского романтизма. Дис. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1988. – 142 с.
6. *Жирмунский В. М.* У истоков европейского романтизма / В. М. Жирмунский, Н. А. Сигал // Фантастические повести. – Л.: Просвещение, 1967. – С. 254–255.
7. *Лафкрафт Г. Ф.* Сверхъестественный ужас в литературе / Г. Ф. Лафкрафт. – Л.: Просвещение, 1927. – 164 с.
8. *Тимошенкова Т. М.* «Дьяволиада» Стивена Кинга и Михаила Булгакова / Т. М. Тимошенкова // Уч. зап. ХГИ «НУА» – Х.: Изд-во НУА, 1999. – Т. 5. – С. 396–411.
9. *Тимошенкова Т. М.* Заметки о славянской фэнтези / Т. М. Тимошенкова // Вчені зап. ХГУ «НУА», т. XII – Х.: Изд-во НУА, 2006. – С. 469–482.

10. *Dracula* [Электронный ресурс] // University of Virginia Library Electronic Text Center. – Режим доступа: <http://etext.lib.virginia.edu/toc/modeng/public/StoDrac.htm> l

11. *Hanneman A.* Stephen King. A Comprehensive Bibliography / A. Hanneman. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1987. – 230 p.

12. *Punter D.* The Literature of Terror: A History of Gothic Fiction from 1765 to the Present Day. Vol. 1.: The Gothic Tradition – Lnd., N.Y.: New Library, 1996. – P. 115.

Резюме

У статті розглядається еволюція літератури жаху від часів виникнення до сьогодення: її джерела, традиційні сюжетні складові; найбільш цікаві зразки цього літературного жанру; їх художні особливості та ідейна спрямованість на різних етапах розвитку літературного процесу в різних країнах.

Summary

The article analyses the evolution of the horror story since its emergence up to the present time: its sources, traditional plot constituents; most interesting samples of this literary genre; their message and artistic peculiarities at different stages of the literary process development in different countries.

УДК 81'322.2

О. В. Лазаренко, Д. И. Панченко

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ АВТОМАТИЧЕСКОГО РЕФЕРИРОВАНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ ОНТОЛОГИЙ

Ключевые слова: информационные технологии, интеллектуальные системы, базы знаний, представление знаний, моделирование, онтология, автоматическое реферирование, обработка текста.

Моделирование процессов *автоматического реферирования* на семантическом уровне является одной из самых сложных задач при проектировании интеллектуальных систем, так как в

основе логического механизма этого процесса лежат закономерности человеческого мышления: анализ, обобщение и синтез.

Проблемы автоматического реферирования сегодня решаются в двух направлениях: *квазиреферирование* (экстрагирование фрагментов документов и формирование из них квазирефератов) и *краткое изложение* содержания первичных документов (выделение из текстов с помощью методов искусственного интеллекта и специальных информационных языков наиболее существенной информации и порождения новых текстов, содержательно обобщающих первичные документы).

В последнее время разработчики средств автореферирования все больше внимания уделяют гибридным системам, успешно объединяя статистические методы и методы искусственного интеллекта с применением баз знаний и тезаурусов.

В данной статье рассматривается процесс автоматического реферирования с применением *онтологии* как средства формального описания понятий в определенной предметной области.

Процесс разработки онтологии обычно начинается с составления словаря терминов (понятий), который в дальнейшем используется для исследования свойств и характеристик представленных в нем терминов. Далее на естественном языке создается список точных определений терминов, представленных в словаре. Затем на основе таксономических отношений строятся деревья классификации понятий (иерархии классов), которых в онтологии может быть несколько. Из понятий, не задействованных при составлении деревьев классификации, выделяются атрибуты классов и их возможные значения. Именно эти понятия и устанавливают основные связи между классами, в результате чего получается модель системы. После этого в зависимости от целей, преследуемых при проектировании онтологии, в данную модель могут добавляться экземпляры классов. И на последнем этапе эксперты в описываемой предметной области создают правила логических выводов, позволяющие оперировать понятиями и данными, а также извлекать из созданной онтологии новые знания [1].

Заметим, что понятия в онтологии должны быть близки к объектам (физическим или логическим) и отношениям в интересующей предметной области. В нашем случае это будут существительные (объекты) или глаголы (отношения), которые описывают предметную область.

В рамках реализуемой нами концептуализации [2], онтологии, используемые в системе автоматического реферирования, делятся на два типа.

Онтология верхнего уровня находится над онтологиями предметных областей и является самостоятельной, независимой от предметной области, так как описывает общие понятия (пространство, время, объект, действие, результат), не зависящие от конкретной задачи или предметной области.

В предлагаемой нами модели такой словарь используется для описания категорий реферативных конструкций. Он является вырожденной онтологией и представляет собой конечное множество понятий верхнего уровня, отображающих содержательную структуру рефератов.

Онтологии предметных областей содержат понятия определенной области знаний или входящих в нее областей и состоят из объектов и связей между ними, описанных в терминологии конкретной предметной области.

Связь категорий из онтологии верхнего уровня с объектами и событиями из онтологии предметной области описывается формализмами, задающими принципы отнесения к этим категориям объектов мира.

Создание онтологий осуществляется в несколько этапов: *спецификация* (для чего предназначена), *концептуализация* (классификация понятий), *формализация* (описание классификаций на формальном языке), *интеграция*, *реализация* и *эксплуатация*.

Применительно к нашей задаче *на этапе спецификации* определяется круг задач, для решения которых необходима разработка онтологий.

Для решения задачи представления знаний в системе автоматического реферирования стала очевидной необходимость

создания нескольких онтологий. Онтологии верхнего уровня, представляющей собой словарь категорий реферативных конструкций, и онтологий предметных областей, которые в совокупности дают возможность решить задачу содержательного конструирования реферата (за счет того, что позволяют более точно выделить в текстовой базе знаний необходимые для этого именные группы).

Этап концептуализации включает извлечение терминов из текстов и распределение их по категориям, на базе чего и строится концептуальная модель предметной области. При этом мы рассматриваем не все категории, входящие в онтологии верхнего уровня, а лишь те, которые встречаются в рефератах. Словарь таких категорий был составлен в процессе построения модели реферата, в которой эти категории и были определены. В результате мы получаем вырожденную онтологию в виде словаря метазначений (смысловых категорий, характерных для рефератов — *объект, результат, цель, средство*).

При построении онтологии предметной области мы исходим из того, что в реальном мире есть объекты, обладающие свойствами и значениями. Объекты могут быть в различных взаимоотношениях; существуют процессы, в которых участвуют объекты, находящиеся в различных состояниях и состоящие из частей. Для описания объектов используются понятия классов, экземпляров классов и подклассов, где понятие класса ассоциируется с совместно используемыми свойствами. Вследствие этого отношение, указывающее на отношения подклассов, — быть экземпляром (*is-a*), является фундаментальным для представления онтологий. А построение онтологии предметной области сводится к концептуализации мира в понятиях словаря для объектов, их качественных характеристик, отличительных особенностей для данной предметной области. Понятия, определенные таким образом в словаре, составляют принятую в данной предметной области терминологию [3].

Как правило, онтология предметной области содержит простую или сложную таксономию понятий, т. е. понятий,

наследующих свойства одного (в случае простой таксономии) или нескольких более общих понятий (в случае сложной таксономии). Понятия связаны отношениями с основополагающими в системе понятиями или с неотъемлемыми типами. Отношения обычно имеют несколько собственных свойств, таких как имя отношения и его описание, закреплённое документально. Для системы отношений устанавливаются семантические ограничения.

Иными словами, онтологическое (или концептуальное) моделирование имеет дело с вопросом о том, как декларативным образом, допускающим повторное использование, описать предметную область и как ограничить использование этих данных для решения конкретной задачи анализа.

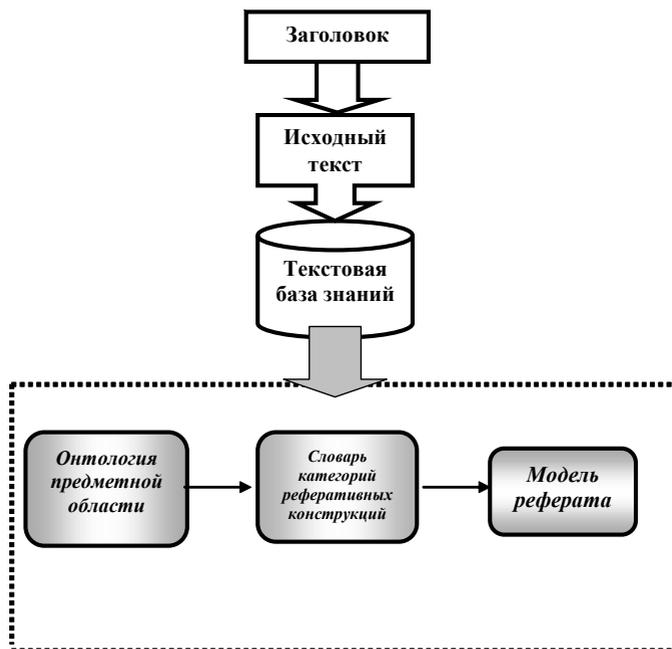

Рис. 1. Представление знаний в системе автоматического реферирования

Для решения этой задачи модель предметной области в нашем проекте базируется на понятиях верхнего уровня («объект», «результат», «цель» и «средство»), которые затем соотносятся с понятиями из конкретной предметной области. Онтология такого вида представляет собой простую таксономию.

В каждой прикладной онтологии понятия предметной области имеют ярко выраженную специфику. Исходное множество понятий предметной области формируется в результате отбора характерных для нее предметов и явлений и, когда словарь терминов предметной области достигает большого объема, строятся деревья классификации концептов. При этом под термином понимается слово (или сочетание слов), являющееся точным обозначением какого-либо понятия из области

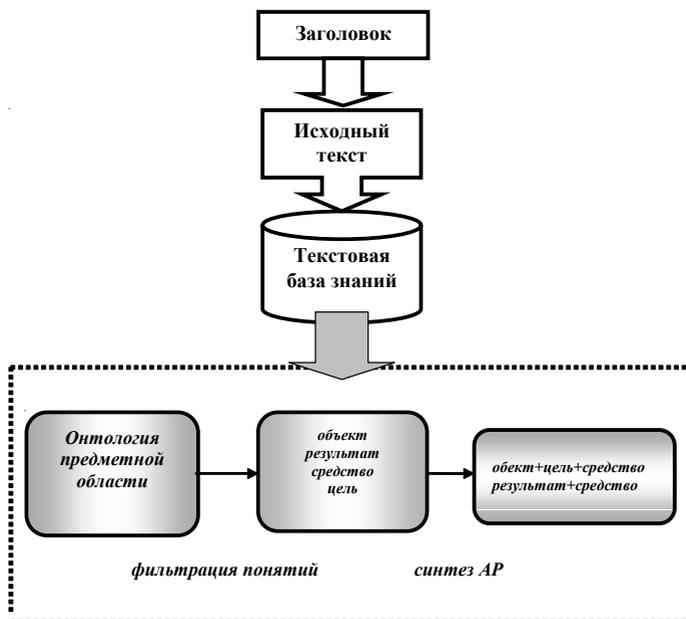

Рис. 2. Представление знаний на концептуальном уровне

науки и техники, а понятие интерпретируется как логически оформленная мысль о классе предметов и явлений. То есть в понятии отражается совокупность существенных признаков, каждый из которых, взятый отдельно, необходим, а все вместе взятые достаточны, чтобы с их помощью можно было отличить (выделить) данный предмет от всех остальных и обобщить однородные предметы в класс. Предметы и явления, объединенные в один класс, составляют объем соответствующего им понятия.

При классификации предметы и явления, входящие в объем понятия верхнего уровня, делятся на подклассы, образующие новые понятия, являющиеся частью понятия верхнего уровня, и так далее до уровня конкретных терминов предметной области.

В этом смысле таксономия рассматривается как синоним систематики – надежной и удобной системы регистрации разнообразия предметов и явлений путем распределения по классам на основании их сходства и родства в самом широком смысле.

Еще одним необходимым элементом в работе системы автоматического реферирования является текстовая база знаний. Она состоит из фактов и утверждений, связанных с определенной ситуацией (конкретным текстом). И в отличие от онтологии, содержащей не зависящую от ситуации и состояния информацию, представляет собой «информационное ядро», содержащее зависящую от ситуации и состояния информацию.

Для построения текстовой базы знаний, необходимой и достаточной для решения задачи реферирования, мы отталкивались от понятий, содержащихся в заголовке документа. По ключевым словам, найденным в заголовке (T_{13} , T_{23} , T_{33}) отыскиваются соответствующие им именные группы в тексте (строится текстовая база знаний – $T_{1г}$, $T_{1г}$, $T_{1г}$ и т. д.), после чего осуществляется фильтрация найденных терминов и формируются цепочки именных групп для реферативных конструкций в соответствии с имеющейся моделью реферата.

На рис. 3 представлена предлагаемая в рамках данного подхода процедура фильтрации терминов из текстовой базы

знаний на етапі содержательного конструирования реферата. В основе этой процедуры лежат предварительно описанные структуры знаний, встречающиеся в рефератах, и указывающие системе реферирования, какие понятия являются характерными для рефератов и какие концептуальные свойства имеет то или иное понятие.

Эти структуры представляют собой вырожденную онтологию в виде словаря категорий реферативных конструкций и онтологии предметных областей в виде таксономии понятий конкретной области знаний.

В результате сопоставления терминов из текстовой базы знаний с этими онтологиями формируется набор понятий, необходимый для содержательного конструирования реферата. Для этого выделенные на этапе анализа заголовка и исходного текста термины T_{1T} , T_{2T} , T_{3T} и т. д. из текстовой базы знаний сопоставляются с терминами $T_1, T_2, \dots, T_N$ из онтологии заданной предметной области. Если соответствие не установлено (T_{2T}), термин исключается из дальнейшего рассмотрения. Оставшиеся понятия (T_1, T_3) проверяются на наличие в словаре категорий реферативных конструкций и при выполнении этого условия ($T_1 - P_{21}$) анализируемый термин (T_1) подставляется в модель реферата в соответствии с правилами заполнения актантных структур реферативных предложений, описанных в модели реферата.

Для практической реализации разработанной схемы реферирования *формализуем* описание работы системы на языке описания Web-онтологий (OWL – Web Ontology Language). Данный язык базируется на словаре RDF-терминов (RDFS – RDF Schema), который предоставляет возможность семантической машинной интерпретации данных и объединения разбросанной в Сети информации [4].

Следует отметить, что большая часть усилий по разработке онтологии посвящена связыванию вместе классов и свойств так, чтобы максимально точно передать заложенный в понятиях смысл. Это самая сложная часть разработки онтологии. В связи

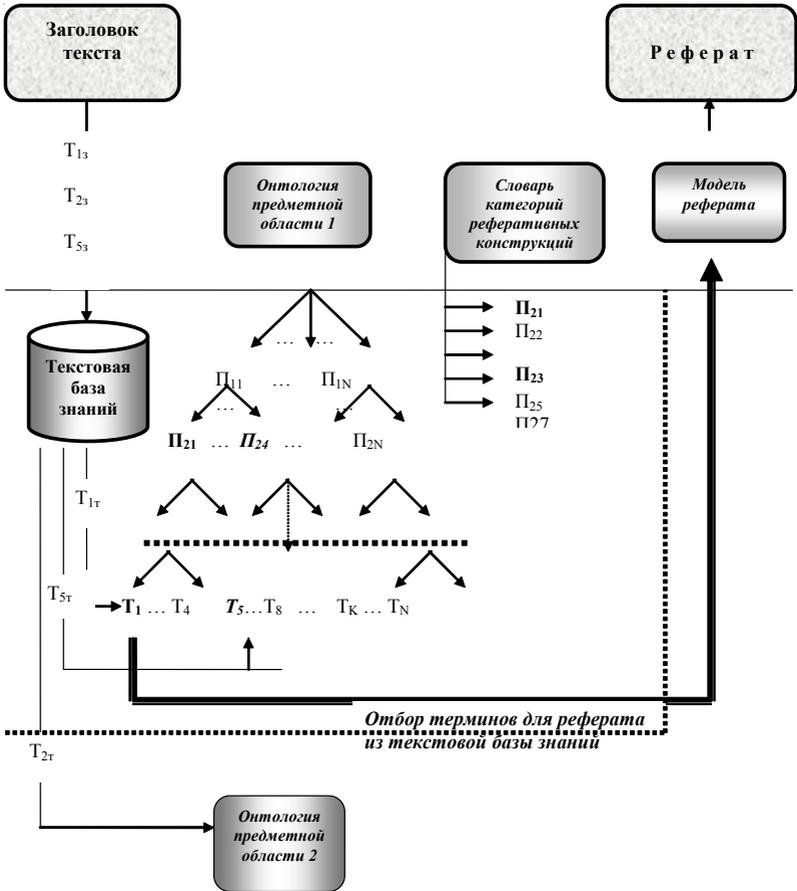

Рис. 3. Схема реферирования на основе онтологий

с этим заманчиво слить воедино уже разработанные онтологии. В этом случае помощь упомянутого специального инструментария будет необходима для поддержания согласованности.

Наши исследования находятся на этапе построения онтологий. После чего предполагается проверка онтологии на полноту и непротиворечивость: идентификацию и редактирование неопределенных терминов, выявление конфликтов и несогласованностей, идентификацию семантических различий между двумя терминами в различных онтологиях, синтаксический анализ; анализ таксономии, семантическую оценку.

Требования к разработанной онтологии состоят в том, чтобы пользователь мог просматривать, искать интересующие понятия, оценивать онтологию, а также возможности ее интеграции с существующими онтологиями.

Список литературы

1. Кальченко Д. Интеллектуальные агенты семантического Web'a / Д. Кальченко // Компьютер Пресс. — 2004. — № 10. — С. 26–32.
2. Лазаренко О. В. Классификация понятий в системе автоматического реферирования / О. В. Лазаренко /Wiek XXI. — THE 21st CENTURE. — Варшава, PWSBIA, 2002. — № 4 (6) — С. 189–196.
3. Клещев А. С. Математические модели онтологий предметных областей. Часть 1. Существующие подходы к определению понятия «онтология» / А. С. Клещев, И. Л. Артемьева // Научно-техническая информация. Сер. 2 «Информационные процессы и системы». — 2001. — № 2. — С. 20–27.
4. RDFS как основа среды разработки цифровых библиотек и Web-порталов / [Авт. коллектив: А. А. Бездушный (рук.), А. Н. Бездушный и др.] // Электронные библиотеки. — 2003. — Т. 6. — Вып. 3.

Анотація

Стаття присвячена питанням моделювання процесів автоматичного реферування із застосуванням онтологій. Пропонується механізм побудови текстової бази знань для розв'язання завдання автоматичного реферування. Описуються види онтологій та етапи їх розробки.

Summary

The article addresses the problems of modeling automatic summarization processes by way of using ontologies. A mechanism of building a text knowledge base for the solution of the task of automatic summarization has been suggested. Types of ontologies and the stages of their development have been described.

УДК 82-1'255.4

А. О. Пермінова

ПЕРЕКОДУВАННЯ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ
(на прикладі вірша Дж. Кітса *On First Looking Into Chapman's Homer* в перекладі В. Мисика)

Ключові слова: Дж. Кітс, В. Мисик, поетичний переклад, типи перекладу, перестворення, перекодування, культуромовне буття художнього твору.

Об'єктом даної статті виступає процес поетичного перекладу, а її *предметом* – твір Дж. Кітса *On First Looking into Chapman's Homer* в оригіналі та перекладі українською мовою у виконанні В. Мисика. *Мета* дослідження проілюструвати термін *перекодування* на конкретному прикладі. Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*: 1) зробити порівняльний аналіз вихідного та цільового текстів для виявлення розбіжностей між ними; 2) визначити рівень тексту, на якому вони здебільшого виникають (лексичний, семантичний, стилістичний); 3) розкрити їхню можливу причину; 4) дійти висновку щодо ступеня важливості названих розходжень для адекватного сприйняття твору читачем.

У якості критеріїв порівняльного аналізу ми обрали такі оперативні одиниці: 1) дотримання форми оригіналу за такими параметрами, як кількість строф, рядків, ритм, система римування; 2) точна передача змісту твору; 3) відтворення стильових

особливостей оригіналу. Зміни на будь-якому чи на всіх трьох рівнях, внесені до тексту під час перекладу, призводять до часткового або повного перестворення вірша.

Останнім часом проблема художнього перекладу набула значної актуальності, що підтверджується великою кількістю публікацій на цю тему: достатньо послатися на роботи С. Баснетт-МакГайр, А. Лефевра, М. Снелл-Горнбі, М. Й. К. Драскау, Ю. Л. Оболенської та інших, а також низки збірок, які вийшли наприкінці ХХ століття і вже в новому тисячолітті [2], [3], [4], [5], [6], [8], [9], [10]. Причому автори цих досліджень все більшої уваги приділяють систематизації існуючих підходів до перекладу та прагненню якомога більше об'єктивувати типізацію результатів практичної діяльності перекладачів. Оскільки запропонована стаття сприяє розширенню аналітичного апарату та відповідної термінологічної бази теорії та методології перекладознавства, є всі підстави віднести її до такої, що виконана в рамках *актуальної течії* сучасної наукової думки. *Новизна* нашого підходу полягає в тому, що його використання покликано позбавити оцінку цільових текстів суб'єктивізму під час їхнього аналізу.

Цей підхід в даному випадку пов'язаний з таким процесом модифікації оригіналу у вторинний текст, який ми позначаємо терміном *перекодування поетичного* (ширше – художнього) *твору*, і перш ніж перейти до аналітичної частини, необхідно дати йому визначення. Пропонуючи цей термін, ми виходимо з того, що при перекладі неминуче відбувається зміна мовного, а інколи – й поетично-художнього коду. Мовний рівень тексту завжди підкоряється зміні коду через самий акт перекладання. Якщо розбіжності первинного та вторинного текстів стосуються переважно рівня мови, тоді як на поетично-художньому рівні зберігається цілісність оригіналу (незмінними залишаються семантико-лексичне наповнення, стилістика, строфіка, метрика, рима тощо – тобто зміна коду відбувається лише *на рівні мови*: жіноча рима оригіналу передається жіночою римою перекладу, п'ятистопний ямб – так само п'ятистопним ямбом і т. д.), ми маємо справу з *перекодуванням*. Але наявність суттєвих

розбіжностей у композиційній структурі твору означає *перекодування* (тобто зміну коду) вже в галузі поетичної мови. У цьому випадку має місце *перестворення* вихідного тексту: тут перекладач намагається створити в приймаючій культурі не еквівалент, а скоріш аналог оригіналу, орієнтуючись перш за все на сприйняття твору читачем, його емоційне враження, задля чого проводить функціональну заміну формальних параметрів (наприклад, керуючись типовими очікуваннями читача від того чи іншого ритму — див. [1]), таким чином *заміняючи код культури*. *Перестворення* може доходити до кардинальної переробки твору, коли від оригіналу не залишається майже нічого, навіть сюжетної лінії. У такому разі можна говорити про переосмислення твору та написання нового за його мотивами. У даній статті ми плануємо зупинитися на використанні такої перекладацької стратегії, як *перекодування*.

Не викликає сумнівів, що різні типи поетичного тексту висувають різні вимоги до перекладача. Але це не перешкоджає обранню єдиного підходу до розв'язання проблеми відтворення вірша іншою мовою, у даному випадку — *перекодуванню*. Тобто, *перекодування* виступає одним із універсальних методів перекладацької творчості, здатним діяти у будь-яких художньо-стильових системах. Між тим, природно, що в кожному типі першотвору перекладач, користуючись методом *перекодування*, досягає різних результатів — не з боку естетичної якості чи міри адекватності, а з точки зору актуальності тих чи інших рівнів тексту. Коли *перекодування* використовується при перекладі творів, що націлені на вираз якоїсь думки або сюжету, іншомовність вторинного тексту не перешкоджає адекватному відтворенню художньої форми оригіналу, тобто ритміки, системи рим, довжини рядків тощо. Навпаки, первинний текст, оснований на інтонаційно-мелодійному відбитті почуттів та вражень, полісемії окремих слів, символіко-метафоричному підтексті, тобто на особливостях самої вербальної мови та естетичних засадах, спрямованих на виявлення прихованих змістів, створення атмосфери таємничості, його перенесення в інші лексичні умови, зазвичай призводить до

деяких розбіжностей з оригіналом. У цьому випадку, по-перше, *перекодування* в окремих рядках сполучається з *перестворенням*; по-друге, переклад спирається на загальні художні засоби поета, внаслідок чого естетичне враження містить у собі пізнання особливостей авторського стилю та літературної традиції, яку він представляє.

Якщо віршоване висловлювання поетів-класиків (наприклад, В. Шекспіра) незалежно від літературного жанру — поезії чи драматургії, перш за все, націлене на розкриття якоїсь важливої думки-сентенції, та навіть лірика є скоріше роздумом, ніж безпосереднім проявом почуттів, то романтичні вірші складаються з тонкої матерії призвуків, натяків, прихованих смислів. Ця відмінність творчої спадщини різних історичних епох відбивається, відповідно, у різних уявленнях про тотожність, за думкою Ф. Гегеля, змісту та форми. У першому випадку зміст становить своєрідний контур, жорсткий рельєф, а композиція створює міцний каркас для організації думки. Тому при перекладі іншою мовою достатньо відбити формотворчі засади та основну ідею твору. На противагу цьому, у другому випадку зміст виступає скоріше ореолом, розмитим у широкому просторі асоціацій та підтекстів. Тому він пронизує собою кожний елемент художньої структури, охоплюючи всі його параметри, у тому числі вербальну мову. Виникає складна ситуація, коли перекодування на рівні мови автоматично обертається порушенням одного з важливих рівнів художньої форми. Більш того, вербальна мова як носій естетичної інформації стає оперативним полем, яке забезпечує нескінченне розгорнення чи прирощення змісту. Мабуть, з цього приводу переклади творчості поетів-романтиків якнайбільше тяжіють до перестворення, бо перекодуючи мовний рівень, автор вторинного тексту неодмінно втручається у глибину художнього змісту. Виникає цікаве перекладницьке завдання, яке полягає в намірі такого тлумачення оригіналу, за яким висловлення іншою мовою не перешкоджатиме тотожності змісту та форми першотвору на всіх його рівнях.

Розглянемо спроби розв'язання такого завдання на матеріалі

вірша поета «Озерної школи» Джона Кітса *On First Looking into Chapman's Homer*, яке здійснене В. Мисиком. Для зручності ми будемо проводити порівняльний аналіз за двома напрямками: 1) зіставлення чинних текстів за формою; 2) акцентування уваги на семантико-стилістичному аспекті творів.

Much have I travelled in the realms of gold,
And many goodly states and kingdoms seen;
Round many western islands have I been
Which bards in fealty to Apollo hold.

Багато золотих я обійшов країв,
Держав уславлених побачив я немало,
Об'їхав острови, де сонце западало,
Що їх сам Аполлон поетам заповів.

Oft of one wide expanse had I been told
That deep-browed Homer ruled as his demesne;
Yet did I never breathe its pure serene
Till I heard Chapman speak out loud and bold:

Я чув про обшири, де править од віків
Глибокодумному Гомерові припало,
Та в душу ясністю ще так не повівало,
Аж поки Чепмена почув я вільний спів.

Then felt I like some watcher of the skies
When a new planet swims into his ken;
Or like stout Cortez when with eagle eyes
He stared at the Pacific – and all his men
Looked at each other with a wild surmise –
Silent, upon a peak in Darien.

Я тишився, як той, хто вперше серед зір
Планету вистежив – нову, ще безіменну, –
Я чувся Кортесом, що кинув орлій зір
На Тихий океан – і здогадку шалену
В душі ховаючи, його вояцький збір
Зглядався, стоячи над кручами Дар'єну.

1. Форма. Оригінал має три строфи, причому перші дві складаються з чотирьох рядків (другий та третій виділені додатковим відступом від поля); третя налічує шість рядків (додатковий відступ мають рядки № 2, 3, 4, 6). Вірш написаний п'ятистопним ямбом, тип рими – abbaacbadcdcdc. Кількість складів у перших двох строфах – 10, у третій – 10 (рядки 1, 2, 4, 5) та 9 (рядки 3 та 6).

Переклад теж має три строфи з тією ж кількістю рядків, але всі вони розташовані на однаковій відстані від поля; вірш написаний п'ятистопним ямбом, тип рими дещо інший – abbaabbacdcdcd. Кількість складів: у перших двох строфах – 12 (перший та останній рядки), 13 (другий та третій рядки); у третій строфі – 12 у непарних та 13 – у парних рядках.

2. Зміст. Перша строфа перекладу має майже те саме лексико-семантичне наповнення, що й оригінал; різниця полягає в деяких деталях, а саме: *states and kingdoms* передано як *держав*, але зауваження стосується тільки лексичного наповнення, адже *kingdom* являє собою один із типів *states*; *western islands* передається як *острови, де сонце западало*: звичайно, сенс тут однаковий, але спостерігається додання «зайвого» стилістичного прийому. Втім, розбіжності обмежуються лише вищеназваними деталями, і тому переклад цієї строфи можна віднести до *перекодування*.

Друга строфа являє собою блискучий приклад *перекодування*; особливо гарно вдавня В. Мисику другий рядок – *That deep-browed Homer ruled as his demesne*, який в перекладі зайняв півтори рядки: *де править од віків / Глибокодумному Гомерові припало*. Справді, перекладач зміг передати Гомерівський стиль, на який і робиться алюзія в оригіналі, і водночас не зробити вірш занадто помпезним. Отже, переклад другої строфи теж можна віднести до *перекодування*.

Третя строфа дає дещо більший простір для аналізу, оскільки розбіжностей між двома текстами тут чимало. Так, у першому рядку немає слова *Then*, а *skies* замінено на *zip*. Фраза *When a new planet swims into his ken* – другий рядок – повністю змінила свій граматичний склад: *Я тішився, як той, хто вперше серед зір / Планету вистежив – нову, ще безіменну*. Тут англійський прикметник «new» було переосмислено, але в тому ж смисловому ключі: нова планета – це планета, якій ще ніхто не дав імені. У наступному рядку вилучено прикметник *stout* (тобто «товстий»), яким характеризується Кортес, – але, як нам здається, якщо його залишити, то, по-перше, зіб'ється метрика вірша, а по-друге, буде знижено стиль оповідання. *All his men* перекладено як *його*

воляцький збір, але це не суперечить реальній історичній ситуації, що її описано в тексті, хоча й додає відсутніх у первинному творі деталей. *Looked at each other with a wild surmise – Silent* перекладено як *і здогадку шалену / В душі ховаючи*, що в цілому точно передає зміст речення, у той час як у стилі вірша відбулися деякі зміни. Отже, дану строфу можна вважати *перекодуванням* з деякими елементами *перестворення*.

На основі виконаного порівняльного аналізу форми та змісту оригіналу та перекладу вірша Джона Кітса можна зробити такий висновок: під час роботи над створенням вторинного твору перекладач намагався зберегти якомога більше художніх особливостей оригіналу, не впадаючи у надто суб'єктивне його тлумачення. В. Мисику вдається втілити українською мовою притаманний першоджерелу синтез реалій умовного за поетикою класицистичного тексту та природності, музичності висловлювання, що характеризує передромантичну та романтичну творчість. Дійсно, згадка античних богів, історичних осіб у сукупності з п'ятистопним ямбом програмує піднесеність висловлення, тоді як розповідність ліричного «сюжету», нерівномірність рядків, уживання пірихіїв розкріпають поетичне мовлення, надаючи йому елегійно-ностальгічного забарвлення. Воно виникає значною мірою завдяки зіставленню двох часових точок зору: теперішнього та минулого, яке в таких умовах здається чимось безповоротно втраченим. Водночас, використання атрибутів класицистичної поезії надає твору Дж. Кітса високої міри «естетизму», встановлюючи між автором та читачем так звану урочисту дистанцію. Як зазначає дослідник творчості англійського поета І. Шайтанов, Дж. Кітс любить відображене світло в слові, відблиски поетичних асоціацій; він глибоко поринає у традицію, у матерію поетичного слова. Продовжуючи свою думку, літературознавець вказує, що для Дж. Кітса поезія ніколи не повинна втрачати чарівної сили – «перетворювати світ словом». За думкою І. Шайтанова, головне для Дж. Кітса – це краса, естетична ідея; втім, йому не притаманна «маска жреця чи пророка». Він охоче «заримовує враження», створює свої

«віршовані дрібнички» [7, с. 6–7]. Ці якості спадщини англійського романтика послідовно відбилися у вірші, який було проаналізовано. Переборюючи труднощі донесення до іншомовного читача не тільки змісту, але й стилю поета, В. Мисик досягає однієї з важливих вимог поетичного перекладу — зберегти емоційний настрій першотвору, його естетичну ауру, не змінюючи його формально-змістовних параметрів. Щодо розбіжностей, які виникли під час перекладу, то вони більшою мірою мають цілком об'єктивний характер та не є численними. Тому даний переклад ми, безперечно, відносимо до *перекодування*.

Слід зазначити, що схильність до *перекодування* під час створення певного цільового тексту (у даному випадку — *On First Looking into Chapman's Homer*) не означає загальної схильності перекладача до цієї стратегії; так, В. Мисик, цільовий твір якого було проаналізовано в даній статті і який завжди схилився до «об'єктивного» перекладу та до «самоусунення» [3, с. 260], створив український варіант вірша Р. Бернса «To a Mouse / *On turning her up in her nest with the plough, Nov 1785*», тяжіючи більшою мірою до *перестворення*, аніж до *перекодування*. Цей факт відкриває питання про причини вибору перекладачем одного з двох підходів до створення цільового тексту, що може слугувати *перспективою* подальшої розвідки. Інші *перспективи* можуть бути наступними: 1) порівняльний аналіз кількох перекладів розглянутого вірша Дж. Кітса; 2) аналіз перекладацького бачення В. Мисика творчості Дж. Кітса; 3) аналіз творчого підходу В. Мисика до процесу перекладу.

Список літератури

1. *Гаспаров М. Л.* Метр и смысл: Об одном из механизмов культурной памяти / М. Л. Гаспаров; Рос. гос. гуманитар. ун-т; Ин-т высш. гуманитар. исслед. — М., 2000. — 297 с.

2. *Горбачевский А. А.* Оригинал и его отражение в тексте перевода / А. А. Горбачевский; Челябинский гос. пед. ун-т. — Челябинск, 2001. — 202 с.

3. *Коломієць Л. В.* Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу / Л. В. Коломієць; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. – 522 с.
4. *Оболенская Ю. Л.* Диалог культур и диалектика перевода: Судьбы произведений русских писателей XIX века в Испании и Латинской Америке / Ю. Л. Оболенская; МГУ им. М. В. Ломоносова; Филол. фак. – М., 1998. – 315 с.
5. *Перевод и межкультурная коммуникация: Материалы Междунар. науч. конф.* / [Редкол.: В. И. Провоторов (отв. ред.) и др.]. – Курск: Курский гос. пед. ун-т, 2001. – 217 с.
6. *Проблемы теории, практики и критики художественного перевода: Сб. науч. тр.* / [Редкол.: В. В. Сдобников (отв. ред.) и др.]. – Н. Новгород: ДЕКОН, 2000. – 172 с.
7. *Bassnette S.* Translation Studies: New Accent / S. Bassnette, Terence Hawkes (ed.). – Repr. – London; New York. 2000. – 168 p.
8. *Draskau M. J. K.* The Quest for Equivalent: on translating Villon / M. J. K. Draskau. – Copenhagen: Stougaard Jensen, 1986. – 370 p.
9. *Lefevere A.* Mother Courage's Cucumbers: Text, system and refraction in a theory of literature / A. Lefevere // Routledge Encyclopedia of Translation. – London; Amsterdam; New York, 2001. – P. 233–249.
10. *Snell-Hornby M.* Translation Studies: An Integrated Approach / M. Snell-Hornby. – Amsterdam; Philadelphia: Benjamins, 1988. – 163 p.

Резюме

Данная статья посвящена проблеме поэтического перевода. В качестве предмета исследования были избраны переводческие стратегии по классификации автора статьи, материалом послужило стихотворение Дж. Китса в переводе В. Мысыка. Новизна работы состоит в использовании новой классификации подходов к переводу поэтического произведения, избавляющей оценку целевых текстов от субъективности. Перспективой предложенного в статье исследования может стать рассмотрение культурязыкового бытия творчества Дж. Китса (т. е. его трактовки различными переводчиками) в украинской культуре.

Summary

The article in question deals with the problem of poetry translation. A translator's strategies, in the classification of the author of the article, are the subject of the research, a poem by J. Keats translated into Ukrainian by

V. Mysyk gives the material for the research. The novelty of the work lies in the author's giving a new classification of approaches to translation. The perspective of the suggested research is the analysis of the culture-language being of J. Keats' works (i.e., their interpretation by various translators) in Ukrainian culture.

УДК 811.161.2'[37+38]

Г. В. Хмара

РОЗШИРЕННЯ ЗМІСТОВОГО ОБСЯГУ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

(на матеріалі назв одягу і взуття в сучасній українській мові)

Ключові слова: диференційна сема, номен, розширення змістового обсягу слова, семантика, семантична структура слова.

Дослідження останніх років у галузі лінгвістики дають підстави стверджувати, що семантична структура слова залишається в центрі уваги мовознавчої науки. Це засвідчують наукові доробки українських мовознавців (В. Горпинич, Л. Лисиченко, Д. Мазурик, О. Тараненко, В. Русанівський, І. Самойлова, О. Стишов), а також мовознавців-русистів (Ю. Апресян, О. Кубрякова, Н. Тропіна, О. Падучева). Активний розвиток семантичної структури слів української мови пов'язаний із необхідністю номінації нових явищ, які виникли внаслідок розвитку промисловості, інформаційних технологій, систем комунікації, глобалізації у світовій економіці, уніфікації та взаємного збагачення культур. Актуальність статті зумовлюється необхідністю глибшого теоретичного обґрунтування семантичних змін у структурі слова. Адже у нових умовах функціонування значна частина назв одягу та взуття розширила сферу використання, у зв'язку з чим відбулися зміни у семантичній структурі слів. Метою дослідження є вивчення семантичних змін у структурі слів на позначення одягу і взуття.

У тлумаченні семантичних явищ важливе значення має врахування особливостей семантичної структури слова. У лінгвістиці немає єдиної загальноприйнятої універсальної схеми класифікації семантичних змін, що задовольняла б усіх дослідників. Уважається, що семантична структура слова має ієрархічну організацію, яка пов'язується з виділенням основного й вторинного значень, узуального й okazіонального, прямого й переносного значень і т. ін. Ідея виділення основного значення наявна вже в дослідженнях О. Потебні, М. Покровського. Так, зокрема, О. Потебня основне значення слова розуміє як «панівне уявлення, згідно з яким відбувається називання предметів і явищ цим словом і яке... зумовлює справжній смисл слова» [8, с. 143]. Дослідник у загальній структурі значення слова виділяє «ближнє» значення слова (поняттєві ознаки предмета, найяскравіші – так зване мовознавче значення) і «дальнє» (сукупність усіх знань про предмет, відповідно й усіх ознак – предмет інших наук) [8]. Під час семантичного номінування предмета нове слово не утворюється, оскільки відсутні словотвірні процеси. У цьому разі маємо семантичні перетворення: зміни актуальності значень, переміщення складників семантики слова.

Показовою в плані розгляду ієрархічності семної будови значення слова є праця російського лінгвіста В. Гака, який подає структуру значення слова у вигляді «ієрархії сем: архісем – загальних сем родового значення, диференційних сем видового значення і потенційних сем, які відображають побічні характеристики об'єкта» [2, с. 96]. Автор зазначає, що потенційні семи, які не входять до дефініції слова, можуть актуалізуватися в певних умовах і зумовлювати зміни в значенні слова [2].

У вивченні семантичних процесів якраз будемо враховувати означені положення про ієрархічність семної будови значення слова, але при цьому намагаючись з'ясувати, які саме семи – інтегральні (архісеми), диференційні, потенційні – використовуються під час семантичних змін і якого статусу ці семи набувають у похідному значенні.

Найбільш удалою і ґрунтовною класифікацією семантичних змін вважаємо класифікацію В. Заботкіної, за якою основою всіх традиційних семантичних процесів є три осі: «вісь редукування (зменшення компонентів значення); вісь індукування (додавання) складників; вісь субституції (міни одних компонентів на інші)» [5, с. 8].

Виділяємо такі процеси в компонентах семантичної структури слова: розширення семантики слова; звуження семантики слова; субституцію (міну) одних компонентів на інші.

У цьому вбачаємо спільність (однаковість) найзагальніших способів конструювання, номенопояви в різних типах номінування: порівняно, наприклад, зі словотвірною, фонетичною, синтаксичною номінацією, у яких також маємо й нарощення елементів, їх утинання чи міну.

Розширення семантики слів відбувається не тільки шляхом долучення до відомого або відомих значень якогось слова зовсім нового окремого значення у зв'язку з називанням нової реалії, але й шляхом розширення змістового обсягу того самого значення.

На думку В. Заботкіної, «у результаті розширення значення слова зміст поняття звужується, але сфера можливих позначень цим словом розширюється» [4, с. 68]. Таке твердження базується на думці Г. Пауля [6] щодо обернено пропорційної залежності змін у змісті поняття і його обсягах. Під час звуження значення відбувається збагачення змісту поняття, але збіднення сфери предметної співвіднесеності, а під час розширення семантичної структури, навпаки, значення поняття збіднюється, але розширюється його обсяг.

Н. Пелевіна вважає, що «в результаті розширення і звуження значення відбувається ніби «ковзання» слова в семантиці на поверхні денотатів, які утворюють континуум близьких референтів» [7, с. 20]. Слово рухається в напрямку додавання або зменшення сем. «Під час метонімічних і метафоричних перенесень відбувається не повільний рух, а стрибок назви з одного денотата на інші» [7, с. 30].

Ми помітили, що в сучасній мові значна кількість слів на позначення одягу і взуття розширила змістовий обсяг значення. Такий процес пояснюємо тим, що, по-перше, одяг і взуття розширили сферу свого використання, оскільки вже не застосовуються окремою етнічною й соціальною групою людей і стали явищем наднаціональним; по-друге, частково змінилося призначення (функція) самого одягу.

Матеріал свідчить, що розширення значень відбувається переважно в кодифікованих словах: у сучасному одягово-взуттєвому назовництві *пончо* позначає «шиту або плетену накидку з вирізом у центрі для голови», але ж спочатку це слово позначало накидку такого ж фасону в індіців Південної й Центральної Америки.

Відкритість українського етносу до зовнішніх впливів, постійні політичні, культурні, економічні контакти з іншими народами спричиняються до того, що український споживач запозичує не тільки реалії, але й слова, що їх позначають. У результаті освоєння, пристосування предметної реалії змінюється семантичний обсяг значень слів, що її позначають.

На сучасному етапі значний пласт одягу і взуття змінює своє призначення, розширюючи функції. Відповідно змінюється семантика слів, які позначають такий одяг і взуття. Наприклад, спочатку англійське запозичення *бриджі* позначало «особливого крою вузькі нижче колін штани, що заправляються в чоботи» [10, Т. 1, с. 234] (в іншому словнику подається сема «для їзди верхи» [11, с. 55]); з часом змінилося призначення штанів: їх стали вдягати на кожен день, а не тільки для їзди верхи (порівняймо значення «штани — елемент молодіжного одягу» [9, с. 186]). Семантична структура слова втратила диференційну сему «для їзди верхи», звузивши зміст поняття й розширивши коло референтів.

Аналогічні процеси відбулися в словах *плавки* — «короткі чоловічі труси в обтяжку, звичайно для плавання» [10, Т. 6, с. 556] // «коротенькі труси в обтяжку», *кросівки* «*мн.* — спортивні легкі закриті черевики зі шнурівкою // повсякденне взуття на кшталт

таких черевиків» [1, с. 468], *блуза* – «верхній легкий робочий одяг» [10, Т. 1, с. 203] // «верхній легкий одяг» тощо.

Зміни в семантиці слів можуть зумовлюватися їх виходом за межі власне професійного використання. Такий процес пояснюється тим, що одяг і взуття використовується загалом, а не певною групою людей, об'єднаною спільністю професії, родом занять тощо. Поширенню, популяризації номена-терміна сприяють доступність фахової термінології для широкого кола людей через засоби масової інформації, широкий спектр популярних і науково-популярних журналів із цих галузей, широта одягово-взуттєвого асортименту в крамницях (на відміну від часів СРСР) і відповідно «асортименту» назв. Так, зокрема, значна частина загальноновживаних номенів одягу і взуття завдячує своїм походженням спортивній термінології. Звернімося до деяких назв такого походження. Номен *шиповки* в термінології легкоатлетів позначає «*мн.* спортивне взуття із шипами на підшві для легкоатлетів» [1, с. 1396]. Із поширенням легкої атлетики серед населення таке взуття стало необмеженим у користуванні. Відповідно зміст слова *шиповки* звузився, адже сам предмет утратив спеціалізоване призначення «для легкоатлетів», але обсяг значення розширився, оскільки слово стало позначати «взагалі спортивне взуття із шипами на підшві».

Аналогічних змін зазнали й такі слова, як *бейсболка* – «шапочка з козирком для гри в бейсбол // шапочка з козирком», *футболка* – «спортивна трикотажна сорочка з виложистим коміром» [10, Т. 10, с. 656] («...частина форменого одягу футболістів, велосипедистів тощо» [11, с. 900]) // «трикотажна сорочка з виложистим коміром і без нього», *гольф* (*гольфи*) – «назва різних елементів і деталей одягу, які походять від костюма, призначеного для гри в гольф» [13, с. 62].

Зазначимо, що, функціонуючи в мові публіцистики й художньої літератури, у мовленні нефаківців, такі слова дають лише приблизне уявлення про термін. На думку В. Даниленко, термін, «виходячи за межі своєї терміносистеми, втрачає спеціалізоване значення. Справжнє значення терміна відоме лише спеціалістам»

[3, с. 47], але таке «справжнє» значення пересічному мовцеві й непотрібне, оскільки для нього значущими, актуальними є не всі семи-ознаки, а виразні, промовисті, «потрібні» в цей час, у цей момент.

Наприклад, розширили значення розмовні слова *фланелівка* «розм. те саме, що фланелева сорочка» [1, с. 1325] (*фланелева сорочка* – «матроська формена сорочка з фланелі з гострим вирізом на грудях» [10, Т. 10, с. 604] // «сорочка з фланелі з гострим вирізом на грудях»), *боксерки* – «короткі вільного крою труси боксера // коротенькі вільного крою чоловічі труси», *теніска* – «розм. спортивна сорочка з короткими рукавами, звичайно трикотажна // верхня легка чоловіча сорочка такого типу» [10, Т. 10, с. 73].

Розширення змістового обсягу значення у зв'язку з розширенням сфери використання одягу або взуття зазнають слова й у жаргоні. Слово *бандан* (*бандана*) з'явилося в молодіжному жаргоні зі значенням «мол. чоловічий головний убір металістів чи неформалів – хусточка, що зав'язується особливим чином навкруг голови» [12, с. 39]. У зв'язку з поширенням реалії серед населення семантична структура значення слова розширилася: «чоловіча¹ хустка, що зав'язується особливим способом навкруг голови»; слово втратило спеціалізоване значення «для металістів».

Як уже зазначалося, семантична структура значення слова може розширюватись у зв'язку з тим, що певний вид одягу, взуття змінює адресата – починають носити й жінки. Так, *кепка*, *піджак*, *камзол*, *циліндр*, *краватка* й подібні слова на позначення чоловічого вбрання спочатку втратили сему «чоловічий», тепер же відбувається диференціація такого одягу, відповідно й розширюється семантика слів через додавання «чоловічий» /

---

¹ Сьогодні спостерігаємо подальші метаморфози в семантиці цього слова: у зв'язку з переходом цього виду одягу до явищ так званого «унісексу» поступово знецінюється сема «чоловічий»; оскільки ж ця хустка є ознакою молодіжного вбрання, то паралельно можлива поява семи «молодіжний». Процеси в семантиці цього слова тривають, що у свою чергу може спричинити втрату семи «молодіжний».

«жіночий» — з одного боку, а з другого — використання засобів номінації іншого типу — синтаксичного й відповідно появи нових номенів (наприклад, *жіночий жилет*, *чоловіча кепка* тощо). Такі процеси, зрозуміло, пов'язані саме зі змінами немовного характеру.

Розширення значення зазнають й слова, що позначають види одягу і взуття, відомі іншим народам. Такі реалії останнім часом широко входять до національної лінгвальної практики у зв'язку з активізацією міжнародних контактів. Під час використання українським населенням реалії, слово, що її позначає, може втрачати семи, які характеризують цю реалію як чужоземну.

Наприклад, значення слова *мокасини* в сучасній моді зазнало змін, бо це вже не взуття «1. У північноамериканських індіців — ...із звірячої шкіри, шерстю назовні, часто прикрашене візерунками й малюнками» [10, Т. 4, с. 781], а «2. Черевики з м'якої, еластичної шкіри з вплетеними, настроченими, ушитими вставками» [1, с. 536].

Слово *болеро* в сучасній моді позначає «коротку безрукавку або короткий жилет без застібок»; спочатку ж це слово позначало такий же одяг в іспанців (порівняймо значення слова у тлумачному словнику сучасної української мови, «2. Частина народного іспанського костюма» [1, с. 59]).

Отже, у сучасній мові значна кількість слів на позначення одягу і взуття зазнала розширення значення, що зумовлено кількома чинниками: виходом термінологічної лексики за межі своєї системи, у зв'язку з цим слово втрачає спеціалізовані семи, відомі тільки фахівцям; поширенням й принатуренням чужоземних назв видів одягу і взуття — система української мови намагається освоїти, наблизити до української дійсності іншомовну назву; у зв'язку з цим у семантиці слова зникають семи, які вказують на етнічну, територіальну належність одягу або взуття; змінами функцій, призначення одягу і взуття, унаслідок чого слово має більш широкий діапазон вживання, розширюючи спектр ситуацій, у яких воно вживається (наприклад, номен *плавки* позначає не тільки труси для плавання, але й такі ж труси

на кожен день). Дослідження назв одягу і взуття має проводитися й на інших рівнях мовної структури (фонетичному, словотвірному, синтаксичному). Важливим залишається вивчення діалектних та розмовних назв.

Список літератури

1. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Г. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
2. *Гак В. Г.* К проблеме гносеологических аспектов семантики слова / В. Г. Гак // Вопросы описания лексико-семантической системы языка: Тез. докл. — М., 1971. — Ч. 1. — С. 95–98.
3. *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
4. *Заботкина В. И.* Новая лексика современного английского языка / В. И. Заботкина. — М.: Высш. шк., 1989. — 126 с.
5. *Заботкина В. И.* Образование новых предикативных лексико-семантических вариантов существительных в современном английском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Минский гос. пед. ун-т иностр. яз. / В. И. Заботкина. — Минск, 1979. — 24 с.
6. *Пауль Г.* Принципы истории языка / Г. Пауль, В. А. Звегинцев. История языкознания в очерках и извлечениях. — Ч. 1. — М.: Учпедгиз, 1960. — С. 165–182.
7. *Пелевина Н. Ф.* Теория значения и опыт построения семантических полей цвета и света: Автореф. дис.... докт. филол. наук / Н. Пелевина. — Л., 1969. — 30 с.
8. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — М., 1958. — Т. 1–2. — 525 с.
9. *Словник іншомовних слів: близько 10000 слів* / Уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарпуга та ін. — К.: Наук. думка, 2000. — 662 с.
10. *Словник української мови: В 11 т.* — К.: Наук. думка, 1970–1980.
11. *Современный* толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб.: Норинт, 2002. — 999 с.
12. *Ставицька Л.* Короткий словник жаргонової лексики української мови / Л. Ставицька. — К.: Критика, 2003. — 336 с.
13. *Терешкович Т. А.* Словарь моды / Т. А. Терешкович. — Мн.: ХЭЛТОН, 2000. — 464 с.

Резюме

В статье рассмотрены изменения в семантической структуре слова. Проанализировано расширение содержательного объема значения слова. Семантическая структура слова подается в виде иерархии сем. Процесс расширения содержательного объема слова объясняется экстралингвистическими причинами.

Summary

Changes in the semantic structure of words naming clothes and footwear were examined in the paper. Extension of words semantic capacity was analyzed. The semantic structure of words is presented as a hierarchy of semes. The extension of words semantic capacity is explained as a result of extra-linguistic factors.

УДК 82-3(470+571)“18”

И. В. Ивакина

НЕИЗВЕСТНАЯ НАДЕЖДА СУСЛОВА

(литературно-художественная деятельность первой русской женщины-врача)

Ключевые слова: литературное творчество, эмансипация женской личности, «новый человек», женские типы, самоопределение женщины.

На долю Надежды Прокофьевны Сусловой (1843–1918) выпала нелегкая роль первооткрывателя. Ее имя стало символом, а жизнь — примером для подражания многим русским женщинам, стремившимся к образованию, к служению общественным идеалам. Женским вариантом Базарова, прототипом образа нигилистки называет первую в России женщину-врача Петер Пожевски [10].

Менее известна Надежда Сулова как писательница. Хотя она является автором трех произведений (два из них — «Рассказ в письмах» и «Фантазерка» — были опубликованы в «Современ-

нике» в 1864 году, а рассказ «Из недавнего прошлого» – в 1900 году в «Вестнике Европы»), литературное творчество Сусловой ни в XIX веке, ни позже не было предметом специального анализа. Отзывы о литературном таланте писательницы малочисленны и специфичны. Так, Авдотья Панаева лишь отмечает, что Надежда Сулова не смогла продолжить литературную карьеру, потому что «посвятила себя медицинской науке» [5, с. 349]. В наше время Э. А. Павлюченко в работе «Женщины в русском освободительном движении от Марии Волконской до Веры Фигнер» в главе, посвященной Н. П. Сусловой, делает следующее замечание: «Яркая и многогранная жизнь Сусловой оборвалась в 1918 году в Крыму, где с 1892 г. Надежда Прокофьевна жила в имении родственников. Памятник тех лет – ее повесть «Из недавнего прошлого» – очень слабая в художественном отношении, но интересная автобиографическими материалами» [4]. Одна страница отводится Надежде Сусловой в монографии В. Л. Погребной «Проблемы эмансипации женской личности в русской критике и романах Н. Д. Хвошинской (60–80-е годы XIX столетия)» [6], где, в частности, указывается, что в произведениях Н. П. Сусловой «содержатся интересные сведения об эпохе нигилизма и о женском «вторжении» в научную и общественно-политическую жизнь России» и называется отличительная особенность художественных произведений писательницы – «проходящая красной нитью» мысль автора о том, что «нигилистические идеи не должны подавлять в человеке стремление любить и быть любимым». «Именно такие взгляды, по словам исследовательницы, позволяли Надежде Прокофьевне всегда оставаться привлекательной женщиной, а не «синим чулком», находить гармонию между общественной, научной и личной жизнью, и в своем творчестве Н. Сулова (как и С. В. Ковалевская, А. Н. Энгельгардт, В. М. Вернадская и другие выдающиеся женщины той эпохи) отразила собственный опыт: как женщина она стремилась к любви и гармонии в семейной жизни, а как ученый – к общественно-полезному делу» [6, с. 110].

Наверное, единственной серьезной попыткой осмыслить художественное творчество Надежды Суловой (с точки зрения отражения в нем авторских воззрений на роль любви, науки и политики в жизни женщины) можно назвать статью Петера Пожевски. Все сказанное обуславливает актуальность исследования литературных произведений Н. П. Суловой. В данной статье делается попытка анализа рассказа Надежды Суловой «Фантазерка» в контексте исканий русской литературы второй половины XIX века.

Принято считать, что общение с Н. Г. Чернышевским и Н. А. Некрасовым, дружеские связи с братьями Серно-Соловьевичами, знакомство с А. И. Герценом, который приветствовал Надежду Прокофьевну как первенца в «фаланге новых женщин», определили ее образ мыслей и действий. Действительно, факт публикации в 1864 году первых двух произведений Надежды Суловой в «Современнике» сам по себе значим, однако при сопоставлении романа «Что делать?» Чернышевского и «Фантазерки» Суловой обнаруживается любопытная специфика взглядов «нигилистки» на проблемы, которые волновали русское общество в 1860-е годы.

В литературоведении давно отмечено, насколько полемичен роман Чернышевского относительно современной ему литературы. В сюжет «Что делать?» включены, по меньшей мере, два событийных узла, ставших почти клише из-за многочисленных вариаций: хорошая девушка в плохом семействе и любовный треугольник. Чернышевский для того и использует эти ситуации, которые в литературе завершаются, как правило, драмами, чтобы показать, как легко и естественно разрешаются они между «порядочными людьми» [9, с. 43]. Рахметову автор поручил полемически заявить, что треугольник Лопухов – Вера Павловна – Кирсанов – вообще пустяки: «Очень спокойно могли бы вы все три жить по-прежнему, как жили за год, или как-нибудь переместиться всем на одну квартиру, или иначе переместиться, или как бы там пришлось, только совершенно без всякого расстройства, и по-прежнему пить чай втроем, и по-прежнему

ездить в оперу втроем. К чему эти мученья? К чему эти катастрофы?» [9, с. 222]. Но жизнь втроем вместо катастрофы – это не только полемика, но еще и эпатаж. Насколько иллюзорно это сугубо «головное» решение, бесконечно далекое и от подлинных эмоций живых людей, и от вовсе не условной нравственности, показывают мучительные треугольники в романах Достоевского или сон о двух мужьях Анны Карениной.

Произведение Надежды Суловой включает оба сюжета. Большое внимание в «Фантазерке» уделяется теме деспотизма родителей и морального разложения общества. Мать, выгодно «продав» дочь и вскоре рассорившись с зятем, открывает дочери «тайну»: «Я как мать не могу да и не должна скрывать от тебя, что я знаю о твоём муже. Я должна предупредить тебя, что для этого человека нет ничего святого... Он и женился-то на тебе единственно из-за того, что ему нужно было покровительство дяди и его влияние, и видишь, как он платит за это!.. Ты не думай, что он очень умен, и от этого ему идут чины и награды, – всего этого он добился интригами и обманами... И что это за безнравственный человек!.. У него была связь с одной женщиной, и были дети, и всех их он, женись, бросил без куска хлеба!» [8, с. 184].

Н. Сулова, описывая параллельно в «Рассказе в письмах» и «Из недавнего прошлого» жизнь двух сестер, показывает одновременно два варианта «выхода из подвала»: «уход» в сферу романтической любви и «уход» в социальную и интеллектуальную сферу. Первый вариант, предложенный Чернышевским, связан со встречей обыкновенной, хотя и хорошей девушки с «новым человеком», который «конструирует» ее путь.

Второй, полемичный по отношению к структуре «Что делать?» и близкий истории Лизы Бахаревой в романе Н. С. Лескова «Некуда», связан с девушкой, которая изначально выделяется из своего окружения и сама выбирает свой путь.

В «Фантазерке», на первый взгляд, реализуется первый вариант «ухода»: младшая сестра, Александра Кирилловна, знакомится с молодым человеком, из которого она сделала «чуть не божество, и вся отдалась своей любви» [8, с. 183]. «Молодой

петербуржец, кроме своей красоты, пленил ее новым взглядом на жизнь. Он ревностно старался развить барышень, давал им читать русские журналы, серьезные книги, толковал о современном назначении женщин, об их эмансипации, словом, открыл светской девушке новый мир понятий и ощущений, к которому она всегда инстинктивно стремилась». И далее автор делает вывод: «Все способствовало сближению молодых людей: частые свидания, дальние летние прогулки, чтение, музыка...» [8, с. 183]. Александра знакомит Алексея Сергеевича со своей старшей сестрой Софьей Кирилловной, и дальше сюжет рассказа развивается по особой схеме.

Как уже отмечалось в литературе, во взаимоотношениях двух сестер (и не только героинь рассказа «Фантазерка») Надежда Сулова показывает отражение собственных отношений с сестрой Аполлинарией Суловой, также нигилисткой и писательницей. Софья Кирилловна, прототипом которой является Аполлинария Сулова, представляет собой тип светской, хотя и прогрессивной женщины, «равнодушной и холодной». Тем не менее, видя «изумительную преданность и нежность» младшей сестры, она «оказывала сестре большое участие и не раз защищала ее от преследований гувернанток, возмущавшихся тем, что девочка никак не могла воспринять всех тонкостей светского воспитания: она была каким-то вырожденком из фамилии Каратинских» [8, с. 181]. Софье Кирилловне, по словам автора, младшая сестра «была просто необходима: занимала ее рассказами сюжетов прочитанных ею романов, которые та по лености сама не читала, писала ей поздравительные письма к важным родственникам, разучивала с ней эффектные музыкальные пьесы, чтобы светская барышня могла блистать при гостях своими талантами, а также была поверенной в ее сердечных тайнах, которые, впрочем, сообщались всегда в таком виде, что девочка, начитавшаяся романов, сильно волновалась, страдала за сестру, принимая ее кокетство за истинную любовь» [8, с. 181—182]. Судьба Софьи была predeterminedена волей матери и дяди-опекуна. Она «понимала, что ее сбывают с рук, чтобы избавиться

от лишних трат, понимала также, что пожилой и некрасивый чиновник женится на ней из каких-нибудь расчетов, в чем и не ошибалась, — она была ему нужна, потому что с ней вместе он приобретал покровительство дяди-сенатора», и, поплакав, «светская барышня» «пошла под венец, но не без затаенной злобы против распорядителей своей участью» [8, с. 182]. Таким образом, старшая сестра, отвергающая деспотизм родственников, в результате, боясь угроз лишиться ее светских удовольствий, к которым «имела сильное расположение», находит для себя приемлемый выход — приспособиться к жизни с «нелюбимым человеком, о котором говорила с отвращением», и реализовывать свои мечты о женской независимости через эксперименты в любви. Александра была очень удивлена, что сестра, выйдя замуж, не только «не умерла от чахотки», но и «веселилась в Петербурге и была совершенно здорова». Мать, со своей стороны, «чтобы возвратить потерянную власть», «шпионила за дочерью, думая поймать ее в супружеской неверности и тем держать ее в страхе», «но дочь ее с большим искусством отражала все попытки такого сорта». «К Софье Кирилловне, — замечает автор, — удачно привилось светское воспитание, и ее трудно было застать врасплох» [8, с. 182].

Участником «эксперимента» Софьи становится избранник Александры. Следует заметить, что «новый человек» у Надежды Сусловой во многом отличается от «порядочного человека» из романа Чернышевского. Несмотря на «умные», прогрессивные разговоры с Александрой, сам Алексей Сергеевич находился перед дилеммой: жизнь честного труженика, т. е. «бедная каморка, скудная пища, бесконечный труд», или «жизнь с уступками, сделками», но рисующая «соблазнительную, веселую молодость и почетную старость» [8, с. 190]. И хотя «новый человек» «воображал, что убеждения его очень стойки: ему и в голову не приходило проверять себя», тем не менее, приезжая в родительский дом, он, «сам того не замечая, предавался барству, ездил с визитами к местным аристократам, на радость отцу и матери, — словом, делал все то, что никак не могло идти к его

будущей труженической жизни; да и от самой мысли о такой жизни, — замечает автор, — стал он отвыкать все более и более с тех пор, как наставник его должен был, по особенным обстоятельствам, выехать из Петербурга» [8, с. 191].

Роман Алексея Сергеевича и Софьи Кирилловны приводит к самоубийству Александры, которая не смогла понять и смириться с предательством двух, как ей казалось, дорогих для нее людей. Таким образом, автор «Фантазерки» не приемлет варианта решения проблемы «любовного треугольника» героями «Что делать?». Петер Пожевски отмечает в связи с этим: «Или женские персонажи Сусловой не читали «Что делать?», или они не принимают утверждение, что теория разумного эгоизма может привести к добру» [10, с. 367]. Н. С. Лесков писал в рассказе «Павлин» (1876): «Я теперь припоминаю пресловутый роман «Что делать?», когда его читали у нас с таким большим удовольствием и все конечно еще с большею пользою, я, к удивлению моему, от очень многих слышал сомнение не в том: удобно ли жить втроем и будут ли у швей алюминиевые дворцы, а лишь только в одном: возможно ли, чтобы просвещенный и гуманнейший герой устроил свою жену замуж за другого и потом сам появлялся перед нею для того, чтобы пить втроем чай? А то ли случается в жизни, если живешь между живых людей, а не бесстрастных и бесхарактерных кукол» [3, с. 270–271]. Надежда Суслова показывает в своем произведении, как далеки ее персонажи от «кукол», представленных Чернышевским. Александра, которая с позиции «разумного эгоизма» должна была бы найти в себе силу оправдать сестру и Алексея Сергеевича, разумом прийти к признанию того, что в сущности никакого предательства не было — все произошло в силу естественного стечения обстоятельств, осуждает и Софью, и Алексея Сергеевича и мучительно страдает. Отличительной особенностью повествовательной организации рассказа Сусловой является использование внутренних монологов главной героини и несобственно-прямой речи, передающих внутреннее состояние Александры. На наш взгляд, это лучшие страницы рассказа «Фантазерка»: «Ребяче-

ство, одно ребячество», — точно шепнул ей кто-то, и ей показалось, что она падает в какую-то пропасть, где темно и какой-то подземный гул грохочет: она хочет кричать, но нет голоса, хочет зажать уши, но руки окаменели, а она все быстрее и быстрее летит в пропасть, задыхаясь от густоты воздуха. <...> Невыносимые мучения испытывала Александра Кирилловна: мысли у нее в голове сменялись так же быстро, как мелькали перед ее глазами деревья, люди, телеграфные столбы, дома. То ей рисуется раннее детство, ласки сестры... А вот они прощаются, плачут: сестра в белом платье, с венком на голове. «Ребячество, все одно ребячество!», — шепчет она с содроганием... Мысль ее тотчас переходит к Алексею Сергеевичу, и вся история ее любви с радостями и страданиями, быстро, со всеми мельчайшими подробностями проходит перед ее глазами. «Ребячество, все одно ребячество», — повторяет она, и эти слова вновь потрясают все существо ее. «Что же со мной будет теперь? — думала она. «Как же буду я жить с сестрой, с матерью? И зачем сестре его любовь? У нее есть дети, она не может чувствовать без него такого одиночества, какое чувствую я. И когда она в Париже наряжалась, веселилась, я в это время только о нем одном и думала, и ни минуты не была покойна! И как он мог разлюбить меня, когда так боялся, что я не пойму его беспредельной любви ко мне?» [8, с. 212–213]. Петер Пожевски обращает внимание на трагическую связь в произведениях Надежды Сусловой между романтической любовью и смертью. Для Александры, у которой новая жизнь представляется только в любви к «новому человеку», после измены героя остается единственный выход. «Здесь тюрьма моя!.. Душно!.. <...> Что же я теперь должна делать? — спрашивала она себя. — Как я буду жить?.. Разве я могу теперь кого-нибудь из них видеть? Все стали мне чужими! Куда я денусь? Бежать? Куда бежать?.. А оставаться? Как я останусь? Что же это будет за жизнь моя? То же лицемерие, те же страшные страдания... И эта пустота... одиночество!.. Ведь я никого не люблю, — даже его не люблю!.. Все, все кончилось!..» [8, с. 217–218].

Т. В. Казакова, сопоставляя антинигилистический роман Лескова «Некуда» и роман Чернышевского «Что делать?», замечает: «В «Некуда» автор как бы показывает приверженцам романа Чернышевского, что случилось бы с Верой Павловной в действительности. <...> Если Вера Павловна в «новой» жизни окружена достойными людьми, то Лиза обречена на непонимание и одиночество» [1, с. 38)]. Уточним сказанное. Чернышевский, повествуя о жизни Веры Павловны в родительском доме, отмечает, что героиня погибла бы, как многие девушки, если бы на пути ее не встретился порядочный, хороший человек [9, с. 43]. Иными словами, путь героини Чернышевского почти изначально связан не с новыми идеями, а с «новыми людьми», в замкнутой сфере которых и развивается, практически не соприкасаясь с остальным (собственно реальным) миром. Лесковская Лиза Бахарева идет от идей к людям, их, по ее убеждению, воплощающих. Но в том-то и дело, считает Лесков, что эти люди — не «настоящие нигилисты» типа героев Чернышевского, а «шалые шавки» [2, с. 54], что они-то и составляют по-настоящему суть и лицо нигилизма, а «настоящие нигилисты» обречены на одиночество и непонимание в их кругу. Трагедия героини Надежды Суловой в том, что ее избранник, ни с точки зрения способности к общественно-полезной деятельности, ни с точки зрения соблюдения нравственных принципов, настоящим «новым человеком» не является. «Смерть девушки, — пишет автор, — подействовала на Алексея Сергеевича не так сильно, потому что он в это время был очень потрясен холодностью Софьи Кирилловны. Он всегда ошибался, думая, что она действительно любила, тогда как она сблизилась с ним из любопытства: что же такое особенное в этом человеке, что он мог возбудить к себе такую сильную привязанность? Не найдя однако в его любви ничего особенного, она и поспешила покончить с ним все отношения. Впрочем, ни смерть, ни измена не имела трагических последствий для Алексея Сергеевича. Оскорбленное самолюбие заставило его искать утешения в других связях со светскими женщинами, что не мешало ему идти

по службе очень успешно вперед» [8, с. 219]. Таким образом, созданные в рассказе «Фантазерка» вариант «светского нового человека», женские типы (прогрессивной светской женщины, утверждающей свою независимость через эксперименты в любви, и «новой женщины», реализующей свои устремления через романтическую любовь к «новому человеку»), а также выбор заглавия произведения показывают, что вопросы о возможных путях самоопределения женщины и поиска ею счастья остаются для писательницы открытыми.

Повесть Надежды Сусловой «Из недавнего прошлого», опубликованная в 1900 году, позволяет увидеть, как изменилась авторская позиция по прошествии почти 40 лет. В финале рассказа героиня Сусловой находит для себя ответ на вопрос о возможных путях к счастью. Знаменательно, что этот ответ лежит в плоскости исканий русских писателей второй половины XIX века, — через самоусовершенствование личности и всепрощающую любовь ко всем. «Нужно многим поступиться, сделать уступки, принять на себя страдание, — размышляет Вера. — А слова всепрощения послужат призывом к добру...» [7, с. 673].

В «формуле счастья», завершающей рассказ Надежды Сусловой «Из недавнего прошлого», ум и сердечность находятся в гармоничном сочетании: «Теперь я буду считать себя счастливой, — говорит Вера, — если сумею хоть кому бы то ни было помочь в трудном положении, облегчить какое бы то ни было горе, одним словом, совершить не подвиг, а простое проявление любви и милосердия, и оживить мое сердце настолько, чтобы оно могло *всех любить* и *все простить*: в этой простой формуле собрались результаты всей моей духовной жизни — вся премудрость многолетней работы головы, все живое чувство сердца...» [7, с. 673].

Проведенный анализ показал, что рассказ «Фантазерка» Надежды Сусловой занимает достойное место в литературе второй половины XIX века. Определенная в результате исследования авторская позиция (особенно такие формы ее выражения, как повествовательная организация, система образов

и заглавие) дает возможность пересмотреть сложившийся стереотип восприятия Надежды Суловой как нигилистки-шестидесятницы и последовательницы Чернышевского. Продуктивным, на наш взгляд, представляется также анализ произведений писательницы с точки зрения черт, свойственных женскому литературному творчеству, автобиографическому по элементам сюжета, лиро-эпическому по форме, с особенным вниманием к женской психологии.

Список литературы

1. Казакова Т. В. Жанровое своеобразие романов Н. С. Лескова 60 – начала 70-х годов XIX столетия // Дис. ... канд. филол. наук. – Х., 1996. – 169 с.
2. Лесков Н. С. Николай Гаврилович Чернышевский в его романе «Что делать?» / Н. С. Лесков // Н. С. Лесков о литературе и искусстве. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – С. 48–56.
3. Лесков Н. С. Собр. соч.: В 11 т. Т. 5 / Н. С. Лесков // Павлин. – М.: Гослитиздат, 1957. – С. 212–278.
4. Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении от Марии Волконской до Веры Фигнер / Э. А. Павлюченко. – М., Мысль, 1988. – 272 с. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.a-z.ru/women/texts/pavll1r-1.htm> – Загл. с экрана.
5. Панаева (Головачева) А. Я. Воспоминания / А. Я. Панаева (Головачева). – М.: Правда, 1986. – 512 с.
6. Погребная В. Л. Проблемы эмансипации женской личности в русской критике и романах Н. Д. Хвошинской (60–80-е годы XIX ст.) / В. Л. Погребная. – Запорожье: ЗГУ, 2003. – 242 с.
7. Сулова Н. П. Из недавнего прошлого / Н. П. Сулова // Вестн. Европы. – 1900. – № 6. – С. 624–673.
8. Сулова Н. П. Фантазерка / Н. П. Сулова // Современник. – 1864. – № 9–10. – С. 169–219.
9. Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15 т. – Т. 11. Что делать? Юношеские произведения. – М.: Худож. лит., 1939. – 749 с.
10. Peter C. *Pozefsky*. Love, Science and Politics in the Fictions of Shetidesiatnitsy N. P. Suslova and S. V. Kovalevskaia // *The Russian Review*. – 1999. – Vol. 58. – № 3. – P. 361–379.

Резюме

У статті робиться спроба аналізу оповідання Надії Суислової «Фантазерка» в контексті творів російської літератури другої половини XIX століття.

Summary

An attempt to analyze the story «Fantasyerka» by Nadezhda Suslova within the context of the Russian literature of the second half of the 19th century is made in the article.

УДК 81'25

О. А. Кальниченко

ТИПОЛОГІЯ ПЕРЕКЛАДУ ТА ЇЇ ЦІЛІ

Ключові слова: переклад, типологія, типи перекладу, класифікація перекладу, бінарна класифікація.

Створення сучасної типології перекладу є одним із завдань емпіричної теорії перекладу. Відомо, що існують його численні різновиди, і що одні види перекладу є поширеніші та типовіші за інші, і з цієї причини як для практичних цілей, так і для цілей теоретичних нам необхідна система класифікації перекладів.

Перш за все, без типології перекладу не обійтися в теоретичних дослідженнях, адже нам, з одного боку, якимось чином необхідно структурувати наші уявлення про переклад, а з другого — слід зважати на те, що різні види узагальнень мають застосування до конкретних видів перекладу. Тому не дивно, що значна кількість традиційних праць у царині перекладознавства сьогодні розглядається як така, що не відповідає реальному стану речей саме через притаманні цим роботам необґрунтовані узагальнення, тобто коли результати, які були отримані при дослідженні одного конкретного різновиду перекладу (художнього, скажімо, чи перекладу сакральних текстів, як-от Біблія або Тора),

переносилися на всі інші види перекладу. А й справді, хіба рідко траплялося так, що деякі вчені, безсумнівно, вважали теорії перекладу художнього тексту за теорії перекладу взагалі.

Крім того, така типологія необхідна перекладачам-практикам і користувачам та замовникам перекладу для того, аби бути у змозі коротко охарактеризувати конкретний вид перекладу. Адже коли, наприклад, ми заходимо до крамниці готового одягу, то не просимо продавця показати нам «сукню» взагалі, а обов'язково уточнюємо, яка саме сукня нам потрібна (розмір, зріст, тканина, колір, крій, ціна тощо). Так само і у випадку з перекладом: наївно припускати, що перекладач та замовник можуть успішно домовлятися про переклад без уточнення того, який саме переклад вони обоє мають на увазі. Хоча, безперечно, професійні перекладачі нерідко вважають, що «знають», який саме переклад вимагається від них, та й замовники певні, що перекладачі таки мають знати. Але таке припущення може виявитися помилковим, і на практиці у явному вигляді воно рідко висловлюється. Одним словом, від узгодженого взаємно типу перекладу, поза сумнівом, можуть виграти і замовники, і професійні перекладачі.

Починаючи з III ст. до н. е. з геліністичної єгипетської Александрії та стародавнього Риму, виникають перші класифікації поділу на вільні та буквальні переклади, що носять бінарний характер [1]. Сучасну версію цих бінарних типологій запропонував П. Ньюмарк [10], який розрізняє «**переклад семантичний**» та «**переклад комунікативний**». Семантичний переклад – ближчий, буквальніший, у якому мають пріоритет зміст та форма джерельного тексту і який є доречним у випадку перекладу текстів з високим статусом, таких як релігійні тексти, правові документи, художня література, можливо, промови глав держав. Значною проблемою з такого роду розрізненням є вимір ступеня буквальності або близькості, чи, навпаки, віддаленості або вільності. Одним із можливих рішень є аналіз та підрахунок шляхом порівняння джерельного та цільового текстів різного роду змін (трансформацій, замін, стратегій), що мали місце при перекладі.

Закритий та відкритий (overt та covert) **переклад** (або адаптований до сприймаючої культури та неадаптований) [8]. Дещо відмінний різновид бінарної типології був висунутий Дж. Гауз в її оцінці якості перекладу, в основу якої покладено розрізнення між відкритим та закритим перекладом (overt та covert translation), якщо скористатися варіантом перекладу цих термінів, запропонованим Л. В. Коломієць [3]. Відкритим (або культурно-маркованим) пропонується називати переклад, який відверто не розрахований на отримувача цільового тексту, залишаючись відчутним перекладом, бо є більш виразно пов'язаним із джерельною культурою та текстом-джерелом. Приклади відкритих перекладів – поетичні твори, молитви, політичні промови, науково-гуманітарні тексти. Це відбувається, зазвичай, у тому випадку, коли джерельний текст має особливо виразні культурні, мовні або часові ознаки, або ж спеціально спрямований на певну аудиторію, скажімо, космополітичних інтелектуалів. Переклади такого роду викликають особливі труднощі: з одного боку, текст оригіналу повинен зазнати якомога менше видозмін, а з другого – подібні тексти часто містять матеріал, який без значних видозмін перекладу не підлягає. Закриті переклади – це такі переклади, які не призначені для того, щоб цільова аудиторія впізнавала в них виразні переклади. Інакше кажучи, вони мають виглядати немов би тексти, які відразу було створено цільовою мовою, тобто мають не відрізнятися від текстів-неперекладів цільової мови (які зараз прийнято у корпусній лінгвістиці називати паралельними текстами). Прикладами таких текстів-перекладів можуть послужити технічні, газетні та рекламні тексти, які мають загальнокультурне, загальномовне та понадчасове забарвлення. При такому перекладі для досягнення еквівалентної функції перекладачів доводиться враховувати різні культурні пресупозиції в контексті цільової мови [8, с. 196], «культурні фільтри». Однак дослідження в межах corpus studies продемонстрували, що й закриті переклади можуть містити мовні ознаки, які мають різну статистичну дистрибуцію у порівнянні з неперекладними (паралельними)

текстами. Отже, очевидно, що навіть закриті переклади відрізняються від неперекладів з точки зору текстових ознак, що дозволяє припустити існування певних універсальних ознак перекладів, тобто вести мову про перекладацькі універсалії на кшталт експлікації тощо. Так, на відмінність між перекладами та паралельними текстами вказують спрощення, менше лексичне різноманіття та менша кількість маркованих слів у текстах-перекладах.

Документальний та орудний (Хр. Норд). Дещо подібне розрізнення пропонує Хр. Норд, у чийх творах встановлюється протиставлення між документальним та інструментальним перекладом. Документальний переклад — це відвертий документ іншого тексту, тобто це «відкрито» переклад чогось іншого. А оскільки він представляється як повідомлення про інше повідомлення, то він дещо схожий на непряму мову. Документальний переклад передбачає для цільового читача швидше роль «спостерігача» спілкування між автором джерельного тексту та читачами цієї ж мовою, аніж учасника комунікативного процесу [3, с. 30]. На противагу до документального перекладу орудний переклад функціонує як знаряддя спілкування саме по собі, незалежно від джерельного тексту й оцінюється по тому, наскільки добре передано повідомлення. Тому орудний переклад трохи схожий на пряму мову. Переклад посібника з комп'ютера, наприклад, звичайно буде орудним: адже сенс його перекладу полягає в тому, щоб дати читачеві можливість зрозуміти, як користуватися комп'ютером, а не в тому, щоб максимально точно відтворити джерельний текст.

Впливовою виявилася **семіотична класифікація Якобсона** (внутрішньомовний, міжмовний та міжсеміотичний). *«Ми розрізняємо три способи інтерпретації словесного знака: його можна перекласти іншими знаками цієї ж мови, іншої мови, або ж іншою, невербальною системою символів. Цим трьом видам перекладу можна дати таку назву: внутрішньомовний переклад, або перефразування, — тлумачення словесних знаків за допомогою словесних знаків цієї ж мови; міжмовний переклад, або власне*

переклад, – інтерпретація словесних знаків засобами якоїсь іншої мови; межсеміотичний переклад, або трансмутація, – інтерпретація словесних знаків засобами невербальних знакових систем» [9] (наш переклад).

Класифікація може ґрунтуватися **на типах текстів**, особливо відомою серед яких є класифікація К. Райс та Г. Фермеєра [12] (Типологія текстів – К. Бюлер, Р. Якобсон, М. Голлідей, Р. де Боґранд та В. Дреслер). Проблеми типології перекладу ускладнюються, коли запроваджуються типи текстів. Так, К. Райс та Г. Фермеєр стверджують, що метод перекладу залежить від даного типу тексту та від мети перекладу. К. Райс пропонує чотири основні типи, причому перші три є традиційними: інформативні тексти, експресивні тексти, інструктивні тексти та аудіовізуальний (мультимедійні) тексти. Так, при дублюванні та субтитруванні присутні специфічні типи аудіовізуального перекладу. Однак необхідно бути уважним і не сплутати класифікацію типів текстів із класифікацією типів перекладу, бо існує чимало термінологічного часткового збігу. Такі назви, як «біблійний переклад», «художній переклад» чи «поетичний переклад», схоже, позначають типи текстів, що перекладаються.

У статті К. Райс [5] перераховуються класифікації текстів, що належать різним авторам. Сама К. Райс пропонує свій розподіл:

а) тексти, що орієнтуються на зміст (повідомлення преси, репортажі, комерційні тексти, офіційні документи, навчальна та спеціальна література, звіти, трактати, гуманітарні, природничі та технічні тексти тощо);

б) тексти, що орієнтуються на форму (художня проза, поезія, есе, життєпис тощо);

в) тексти, що орієнтуються на звернення (реклама, агітація, проповідь, пропаганда, полеміка тощо);

г) аудіо-медіальні тексти (радіо- та телепередачі, сценічні твори, всі тексти, що супроводжуються позамовним оформленням, виконавським, музичним, декоративним тощо).

Класифікація основана на типах текстів Б. Фолкерт [7], основним критерієм якої є **зворотність перекладу**: себто, міра,

в якій зворотний переклад збігається із джерельним. Вона пропонує чотири типи перекладу, хоча насправді йдеться про типи текстів. Перший тип, що найбільш підлягає зворотному перекладу, вона називає математичними текстами. Вони найбільшою мірою залежать від конкретних усталених виразів, наприклад, елементів, що описують рівняння, або формулу, тому переклад є високо прогнозованим і зворотний переклад спрацьовує добре. Тип другий – технічні тексти, які також є досить формалізовані. Третій тип – «обмежені (constrained) тексти», такі як юридичні документи та написи «Wet painted», які мають добре встановлені постійні відповідники. І до четвертого типу належать всі інші тексти, загальні та художні, де передбачуваність та зворотність перекладу найнижчі. У цій класифікації ми також маємо континуум.

Класифікація основана на типах текстів Г. Сагера. Ширший набір критеріїв пропонує Гуан Сагер [13]. Він висуває їх шість: наявність (відсутність) в цільовій культурі ситуаційних попередників; знайомство з типом документа цільовою мовою в цільовій культурі; мета перекладу (та сама чи відмінна від мети джерельного тексту); відповідність статусу джерельного та цільового текстів; усвідомлення читачами (чи не усвідомлення) того, що цільовий текст є перекладом; наявність (відсутність) стандартизованих перекладацьких рішень у попередніх текстах-перекладах. На основі цих критеріїв він отримує три основні типи перекладів: біблійні переклади, художні переклади та нехудожні (технічні тощо). І в цьому випадку знову, незважаючи на критерії Сагера, отримана класифікація здається фактично класифікацією типів текстів.

Класифікація, що використовується в ЄС, ґрунтується на меті перекладу:

- 1) переклад без виправлень;
- 2) помилки виправлено;
- 3) адаптований до місцевого читача чи до світової спільноти;
- 4) скорочений (передача змісту).

Комплексний характер має і типологія В. Д. Радчука, однак це скоріше види перекладу, а не типи. На його думку, для прак-

тичних потреб могло б стати в пригоді розрізнення тлумачень за такими параметрами вихідної та кінцевої мов, як їх: 1) матеріальна природа; 2) ступінь спорідненості, взаємодії в минулому і взаємопроникнення будови; 3) обсяг, або потужність розмаїття елементів; 4) відстань у часі; 5) належність до місцевості, віддаленість ареалів поширення.

Комплексна типологія Е. Честермана [6]: 1) перемінні еквівалентності; 2) перемінні цільової мови; 3) перемінні, що пов'язані з перекладачем; 4) конкретно-ситуаційні перемінні (час, формат, форма).

Ці перемінні – це способи варіювання з боку перекладача, параметри, згідно з якими замовники та перекладачі можуть здійснювати вибір. Розглянемо кожен з цих наборів окремо. До більш детального аналізу цілковито можуть бути включені й інші перемінні, але ці чотири, на думку Честермана, є основними.

А. Перемінні еквівалентності.

А1. Функція: та сама чи відмінна? Чи основна функція цільового тексту призначена бути «тією» ж самою, що й у джерельного тексту, чи не призначена? Якщо ні, то якою вона має бути? (Відмінна функція веде до адаптацій певного роду).

А2. Зміст: весь, вибраний, редукований, поширений, чи є якимось поєднанням цих складових? – Чи переклад репрезентує увесь зміст джерела, чи конкретні вибрані його частини (індексований переклад), чи є скороченням загального змісту (переклад-реферат, передача фабули, перекладні тези), чи переклад з додаванням певних елементів, таких як пояснення (екзегетичний переклад).

А3. Форма: якими є пріоритети стосовно збереження формальної еквівалентності, які елементи форми джерельного тексту зберігаються? Основні: тип тексту («той самий» чи інший? Різні жанри, наприклад, вірші прозою, сонет – баладною формою?); структура тексту; поділ речень (крапки там же? Буквалістичний?); структура слова / морфема (філологічний переклад, глоси); інші (наприклад, звуки – фонетичний переклад, транслітерація, транскрипція; або передача руху губ – дублювання).

A4. Стиль: має, очевидно, бути «той самий» чи відмінний? Якщо відмінний, то яким чином відмінний (інший напрям адаптації)?

A5. Перегляд джерельного тексту на предмет виправлення помилок: (очевидний чи імпліцитний) мінімальне втручання чи значне? Чи «редагував» перекладач джерельний текст, виправляючи фактичні помилки, поліпшуючи кострубатий стиль чи якість повідомлення, чи джерельний текст відтворено без виправлень та поліпшень? Це — «cleaning-up transegiting» (лакування або полірування перекладання-редагування).

A6. Статус: чи статус цільового тексту стосовно статусу джерельного тексту є автономним, рівним, паралельним чи похідним? Цей статус є автономним, якщо джерельний текст має лише тимчасовий статус, такий як чернетки чи помітки; рівним, якщо обидва тексти є функціонально та юридично рівними, на кшталт законів у країнах із двома державними мовами, офіційні тексти ЄС; паралельним, якщо переклад з'являється поруч із джерельним текстом і функціонує паралельно з ним, наприклад, опис продукту багатьма мовами; похідним — у багатьох випадках. До цих статусних груп ми можемо додати одну, яку назвемо підпорядкованою, що пов'язана з тими випадками, коли джерельний текст також присутній, як це зустрічається у випадках із глосами та підрядним перекладом, але цільовий текст не функціонує паралельно. І все ж, іншим аспектом статусу є те, чи джерельний текст, що насправді використовується в перекладі, є оригінальним текстом (прямим перекладом), чи текстом-посередником на третій мові (непрямий переклад); в останньому випадку можна сказати, що статус цільового тексту є віддаленим.

В) Перемінні цільової мови.

В 1. Прийнятність — тут можна виділити кілька підтипів:

(i) добрий стиль рідною мовою (вільний та читабельний), може включати редакторську правку (комунікативний переклад);

(ii) стовідсотковий природний стиль: жодних ознак перекладацької мови («транслейшнізу»), задовольняє цільовими нормами типу тексту (закритий переклад);

(iii) спеціально відмічений, чинить опір цільовим, стилістичним нормам (очуджуючий переклад);

(iv) граматичний: граматично бездоганний, але помітно, що є перекладом, ознаки перекладацької мови (відкритий переклад, чи то з наміром, чи то без наміру);

(v) зрозумілий: внятний, але з граматичними та стилістичними недоліками. Зазвичай не підлягає публікації без перегляду;

(vi) машинний переклад (з подальшим редагуванням та без нього);

(vii) невнятний переклад.

(Отже, деякі з цих підтипів вимагають компетентного носія цільової мови).

В 2. Локалізований чи ні? – Чи даний переклад пристосований до місцевих норм культури (локалізований переклад – ще в одному сенсі адаптація)? (Сюди також входять стилістичні норми на кшталт британської версії англійської мови чи американської).

В 3. Підлаштований переклад чи ні? Чи переклад адаптований у відповідності до певного набору попередніх текстів, скажімо, тих, що створені компанією замовника, аби відповідати нормам конкретного замовника (наприклад, через використання системи пам'яті перекладів? («Гібридні» переклади ЄС, скажімо, або переклади, що мають бути стандартні під певний формат). У крайній формі художнього перекладу можна навіть шукати підлаштування під стиль окремого конкретного автора (пародійний переклад).

С. Перемінні перекладача.

С 1. Непрозорість. Чи помітна присутність перекладача, наприклад, через примітки, коментар або попереднє слово, через вставлені в дужках терміни джерельного тексту, через наявність власної конкретної ідеології перекладача (вчений переклад, філологічний переклад, переклад з коментарем, тлумачний переклад, феміністичний переклад, полемічний переклад)?

С 2. Індивідуально виконаний, чи у складі команди. Чи наявні ознаки, які свідчать, що цей текст було перекладено більш ніж одним перекладачем?

С 3. Переклад здійснено корінним носієм цільової чи джерельної мови, чи некорінним (інверсивний переклад, якщо перекладач є носієм джерельної мови).

С 4. Професійний переклад чи аматорський. Це, очевидно, не проста бінварна відмінність, а складний континуум. З професійного кінця шкали сподіваємося, наприклад, знайти свідчення відповідного знання світу та предметної області, адекватне знання очікуваної читацької аудиторії, адекватну технічну озброєність тощо. Чи наявні ознаки непрофесіоналізму у діяльності перекладача, такі як недбалість?

Д. Особливі ситуаційні перемінні. Кількість ситуаційних перемінних фактично безмежна, і багато які з них (такі як корисність замовника, фактична наявність документації) можуть не залишати жодних значних слідів у перекладі. Нижче наведемо три основні параметри.

Д 1. Простір: обмеження, викликане макетом, або розташуванням, екранний простір, бульбашка репліки персонажу комікса, загальна кількість сторінок тощо.

Д 2. Середовище: те саме (письмове або усне), як і джерельного тексту чи ні? (Наприклад, переклад з листа, з письмового тексту усний переклад). Також: використання або присутність інших семіотичних систем, іншої медіа, діаграми, субтитрування, дублювання і т. д.

Д 3. Час: чи є ознаки, що свідчать про те, що переклад довелося виконати з надзвичайним поспіхом?

З математичної точки зору, загальна кількість можливих комбінацій цих перемінних велетенська. На щастя, жодним чином всі вони навряд чи мають однакову ймовірність зустрітися, і не всі конфігурації навіть можливі з точки зору логіки. Можна було б почати з того, щоб скоротити кількість можливих та більш-менш імовірних типів до більш податливого розміру, спершу конкретизувавши переважні для кожної перемінної значення, скажімо, так:

А 1. Та сама функція.

А 2. Увесь зміст.

- A 3. Той самий тип тексту, та сама структура.
- A 4. Той самий стиль.
- A 5. Мінімальний імпліцитний перегляд джерельного тексту.
- A 6. Похідний статус, прямий переклад.
- B 1. Гарний природний стиль цільової мови.
- B 2. Нелокалізований.
- B 3. Непідлаштований.
- C 1. Прозорий.
- C 2. Індивідуальний.
- C 3. Цільова мова природня.
- C 4. Професійний.
- D 1. Ніяких особливих просторових обмежень.
- D 2. Те саме, письмове середовище.
- D 3. Адекватний час.

Такий набір домінуючих значень відповідатиме тому, що можна було б назвати домінуючим прототипом поняття перекладу в уявленні більшості замовників та читачів перекладів. Він претендуватиме на те, аби репрезентувати «народний погляд» на явище типового перекладу. Зауважимо, що погляд професійних перекладачів може мати досить-таки відмінний вид стосовно деяких з цих перемінних. Перспективу подальшого дослідження бачимо у встановленні таких можливих відмінностей.

Список літератури

1. *Кальниченко О. А.* Історія перекладу та думок про переклад в текстах та коментарях / О. А. Кальниченко, В. О. Подміногін // Ч. 1. – Х.: Вид-во НУА, 2005. – 132 с.
2. *Кальниченко О. А.* Джон Драйден. Передмова до «Послань» Овідія / О. А. Кальниченко // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад». – 2004. – Т. 10. – С. 380–400.
3. *Коломієць Л. В.* Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 2004. – 522 с.

4. Радчук В. Д. Протей чи Янус? (Про різновиди перекладу) [Електронний ресурс] / В. Д. Радчук. – Режим доступу: http://radchuk.povamova.com.ua/pereklad_4.htm
5. Райс К. Классификация текстов и методы перевода / К. Райс // Вопр. теории перевода в зарубежной лингвистике. – М.: Наука, 1973. – С. 202–228.
6. *Chesterman A.* Translation typology / A. Chesterman // Veysberg and I. Zauberga (eds), *The Second Riga Symposium on Pragmatic Aspects of Translation.* – Riga: University of Lathvia, 2000. – P. 49–62.
7. *Folkart B.* Translation and the Arrow of Time / B. Folkart // *TTR*, v. 2. # 1. – P. 19–50.
8. *House J.* A Model for Translation Quality Asseesment / J. House. – Tubingen: Narr, 1977. – 320 p.
9. *Jakobson R.* On Linguistic Aspects of Translation / R. Jakobson // R. A. Brower (Ed.), *On Translation.* – New York, 1966. – P. 232–239.
10. *Newmark P.* Approaches to translation. / P. Newmark. – Oxford: Perganon Press, 1981. – 357 p.
11. *Nord C.* Translating as a Purposeful Activity / C. Nord. – Manchester: St. Jerome Publishing, 1997. – 420 p.
12. *Reiß K.* Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie / K. Reiß, H. J. Vermeer. – 1984, Тьbingen: Niemeyer. – 256 s.
13. *Sager J.* What Distinguishes Major Types of Translation? / J. Sager // *The Translator*, v. 4, #1. – P. 69–89.

Резюме

В статье рассматривается типология перевода и ее цели. Предлагается обзор современных типологий перевода с акцентом на необходимость прототипического подхода.

Summary

The study deals with translation typology and its purposes. An overview of various comprehensive approaches has been suggested with the emphasis on a prototypical approach to translation.

УДК 821.161.2-1:929.6“16”

І. О. Помазан

**ВІЗІЯ СЛОВА – ВІЗІЯ ДИДАКТИКИ:
ЗОРОВА ТА ВЕРБАЛЬНА КОМПОНЕНТИ
У ДИДАКТИЧНІЙ МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕРАЛЬДИЧНОЇ ПОЕЗІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ**

Ключові слова: бароко, геральдична поезія, освітня традиція, книгодрукування.

Українська поезія барокової доби досить тісно пов'язана із освітньою та видавничою діяльністю цього часу. Власне, значною мірою постання самої книжної поезії ренесансу та бароко зумовлене специфікою видавничих та освітніх технологій епохи. Зокрема, барокове шкільництво тісно пов'язане із провідними напрямками українського літературного процесу кінця XVI–XVII століття і має певний вплив на художньо-стильову специфіку української літератури цього періоду. Цим впливом позначені практично всі роди та жанри літератури українського бароко. Водночас для одних літературних родів та жанрів, зокрема, для драми, цей вплив більш виразний (пригадаймо хоча б досить поширений термін «шкільна драма»), натомість для інших, як наприклад, лірики та геральдичної поезії, він не завжди може бути виразно окреслений.

Це простежується у більшості розвідок, присвячених українській геральдичній поезії, автори яких переважно залишають цей аспект, в кращому випадку, на маргінесі своїх студій. Разом із цим варто відзначити, що у вітчизняному літературознавстві існує значна кількість робіт, присвячених гербовим віршам. Можна згадати хоча б праці С. Голубева (1872), В. Перетца (1902), І. Франка (1910), Дм. Чижевського (1956), В. Колосової (1987), Л. Сазонової (1981), І. Саверченка (1989), Р. Радишевського (1994).

У зазначених дослідженнях українська геральдична поезія аналізується у різних ракурсах, але у переважній більшості питання кореляції цього жанру із освітніми практиками доби не привертає особливої уваги науковців.

На нашу думку, аналіз співвіднесення зорової і, зокрема, геральдичної поезії, характером барокового шкільництва в Україні, може дати цікаві результати, адже специфіка освітніх і видавничих технологій (а наприкінці XVI – на початку XVII ст. зазвичай видавництвом книжок займалися переважно освітні центри) знайшла певне відображення водночас і в художній системі зорової та геральдичної поезії.

У цій статті ми намагаємося простежити зв'язок між візуальною та вербальною складовою гербового вірша (чи точніше, геральдичної композиції), а також проаналізувати реалізовану у цьому зв'язку дидактичну функцію.

У якості предмета дослідження маємо на меті використати гербовий вірш середини XVII ст., часу, на який, ймовірно, припадає розквіт цієї жанрової форми в українській поезії. Маємо на увазі вірш «На старожитній герб их милостей панов Проскуров-Сушанских», вміщений на звороті титульного аркуша київського видання 1640 року «Тріодіон...» [8]. У цій поезії, можна простежити, з одного боку, традиції, започатковані ще Герасимом Смотрицьким у вірші на герб князя Острозького з Острозької Біблії 1581 року, а з другого – тенденції, притаманні українській геральдичній поезії середини XVII–XVIII століть.

Починаючи з першої чверті XVII ст. в українській літературі представлені поряд з епосом два інших літературних роди: лірика й драма. Книжна поезія і книжна драматургія є жанровими новаціями кінця XVI – початку XVII ст. Саме «книжна» поезія і драматургія, адже ще Київська Русь була знайома із уснопоетичною традицією та початками театру на рівні фольклору.

Із виходом у 581 році Острозької Біблії одним із провідних (принаймні за кількістю) жанрів української поезії стає гербовий вірш, постання якого було зумовлене й активною культурною (і не лише культурною) інтеграцією України до загального

культурного життя Речі Посполитої, а відтак і Європи в цілому, й самою специфікою видавничої справи, що її визначив початок книгодрукування.

Водночас у другій половині XVI ст. поживляється рух українських інтелектуалів, що шукали знань в університетах Польщі й Західної Європи. Ймовірно, принесені цими шукачами знань літературні ідеї, спричинилися до того, що вже перші українські друковані книжки виходили із неодмінними, з огляду на особливості тогочасної видавничої діяльності, геральдичними посвятами. Власне ці посвяти котромусь із достатньо впливових представників шляхти чи магнатерії були запорукою, що хтось опікуватиметься виданням і подальшою долею тієї чи іншої книги.

Відповідно, основним предметом художньої інтерпретації в українській геральдичній поезії був герб певного шляхетського або ж магнатського «дому». По суті, гербовий вірш становить собою певний синкретичний графіко-літературний жанр, що тісно пов'язаний із певним гербом, який, у свою чергу є своєрідним «центром кристалізації» художнього тексту.

Подібна співвіднесеність значною мірою зумовлена тим, що на час постання української геральдичної поезії герб посідав у цьому синкретичному жанрі провідне місце, будучи «головним текстом», у той час як власне вірш виступав у ролі коментаря, «художнього глосарію» до цього тексту.

На той час герби побутували в Україні вже майже два століття *de iure* (Городельський привілей 1413 року надав середній і вищій шляхетській верстві право вживати польські герби) і значно довше *de facto*, адже певні тенденції активного засвоєння західними сусідами України європейської лицарської субкультури помітні вже на початку XIII ст. [9, с. 81–107]. У такий спосіб, можна припустити, що провідні представники українсько-білоруської аристократії (особливо князі з роду Рюриковичів і Гедиміновичів, як-от Острозькі, Вишневецькі, Чарторийські та інші) могли користуватися своїми власними гербами (не потребуючи приєднання до гербів польських) задовго до Городельського привілею.

З огляду на таке давнє існування гербів у середовищі українсько-білоруської аристократії, маємо підстави говорити про вплив художньо-стильової системи, відповідно до засад якої було створено «гербові тексти», на особливості поетики гербового вірша, що переживав на той час процес становлення.

Отже, гербовий вірш являв собою своєрідний художній коментар до «гербового тексту». Крім цього художнього коментара існував ще коментар «науковий», що його містили надзвичайно поширені у XVI–XVII ст. гербовники, котрі також значною мірою вплинули на формування художнього світу геральдичної поезії.

Особливо популярними були дві праці польських геральдистів: «Герби польського лицарства» [Herby rycerstwa polskiego] Бартоша Папроцького 1584 р. [14] і «Опис Польщі» [Orbis Polonus] Симона Окольського 1641–45 рр. [13].

У гербовнику Бартоша Папроцького, крім опису герба, майже завжди подано легенду про його походження з якнайдавніших часів, що досить часто пов'язана з якимось знаним історичним епізодом, зокрема з часів античності. У якості джерела автор використовує при цьому переважно працю Яна Длугоша «Історія Польщі» [Historia Polonica].

Водночас, у загалом нечисленних працях, що містять аналіз гербових віршів, характерний для них синкретизм, зумовлений співвіднесеністю у гербовому вірші візуальної та вербальної складової, у переважній більшості випадків, залишається поза увагою дослідників. Власне й самих праць, що стосуються вивчення безпосередньо геральдичної поезії, досить небагато.

У значній більшості історико-літературних курсів у кращому разі просто вміщено констатацію існування гербових віршів. При цьому згадку про них знаходимо досить часто не в розділі, присвяченому поезії, а в описах того чи іншого видання. Автор, як правило, побіжно зазначає, що на титулі книги вміщено вірш на той чи інший герб, не вмішуючи його аналізу.

Найчастіше у наукових розвідках зустрічається аналіз вірша Герасима Смотрицького на герб князя Костянтина Костянтино-

вича Острозького, вміщеного в Острозькій Біблії 1581 року [1]. Однак це зумовлено передовсім не художніми якостями самого твору чи специфікою жанру, а швидше тим місцем, котре посідає Острозька Біблія в історії українського письменства, а постать князя Костянтина Костянтиновича Острозького – в історії України.

Досить часто, особливо у ранніх працях XIX століття, коли геральдичній поезії й приділено певну окрему увагу, дослідники або звинувачують її у гальмуванні літературного процесу, або визначають як такий собі «схоластичний» курйоз. Так, О. Левицький, розглядаючи гербові вірші з позицій кінця XIX ст., вбачає в геральдичній поезії зокрема і в панегіричній поезії взагалі чи не головний чинник відсутності прогресу в літературі: «Чи треба казати про те, які шкідливі наслідки для розвитку літератури тягла за собою ця панегірична пошесть! Вона служила чи не головною причиною її повного безпліддя» [6, с. 382]. Подібна, сказати б, невисока оцінка геральдичної поезії є загалом типовою для XIX – початку XX ст.

Також на думку автора одного з нечисленних у XIX столітті досліджень, присвячених геральдичній поезії, С. Голубева гербові вірші – це лише наслідки польського (а отже, католицького) впливу. Разом із тим безумовною заслугою С. Голубева є вказівка на панегіричний характер геральдичної поезії та визначення її провідних мотивів, як-от «ушлявлення старожитності, шляхетного походження та релігійно-військових доблестей». Вказує він також і на зв'язок із тогочасною освітньою системою [2].

Аналіз окремих гербових віршів серед досліджень дорадянського періоду можна зустріти у працях В. М. Перетца. Однак їм не приділено якоїсь окремої уваги, автор розглядає ці твори у ракурсі студій над українською поезією XVI–XVIII ст. в цілому [10; 11].

Автор «Історії української літератури» Дм. Чижевський був імовірно першим дослідником, хто у синтетичному історико-літературному курсі приділив окрему увагу геральдичній поезії. У праці подано коротку характеристику вірша Герасима

Смотрицького на герб князя Костянтина Костянтиновича Острозького з Острозької Біблії 1581 року. Автор зосереджується переважно на віршовому розмірі, рими й строфіці. Дм. Чижевському належить також чи не перша в історії українського літературознавства спроба дати визначення гербового вірша: «Відміною емблематичного вірша був вірш «гербовий», надзвичайно улюблений в Україні (вже в XVI ст.), зокрема при присвяченні книжок. У такому вірші треба було дати пояснення до того малюнка, що був в гербі особи, яку треба було прославити» [12, с. 296].

Головний здобуток Дм. Чижевського стосовно геральдичної поезії полягає в тому, що він, творячи свою концепцію історії української літератури, виділив у ній гербовий вірш як окрему жанрову форму.

Більше місця геральдичній поезії приділено у написаному В. Колосовою розділі «Віршова література», що вміщений у першому томі восьми томної «Історії української літератури». Крім характеристики окремих творів та авторів дослідниця визначає певні загальні особливості гербового вірша на різних етапах розвитку цього жанру.

Розглядаючи вірш Герасима Смотрицького на герб князя Острозького, В. Колосова акцентує увагу передовсім на композиційних і художніх особливостях цього твору. Аналізуючи генезу українських гербових віршів, вона першою звертає увагу на можливість автентичних витоків цього жанру. Зокрема, дослідниця робить кілька цікавих зауважень відносно того, що корені традиції, «за якою серйозний прозовий твір нерідко розпочинався з віршової похвали чи передмови, сягають ще у часи Київської Русі («Похвала царю Симеону» в «Ізборнику Святослава» 1073 року або «Пролог» чи «Азбучна молитва» до «Учительного Євангелія» Костянтина Болгарського). У XVI ст. ця традиція пожвавилася у зв'язку із західноєвропейською, зокрема чеською та польською видавничою практикою, де вірші на титульних сторінках книг були звичайним явищем» [3]. На жаль, дослідниця не розвиває цієї думки.

Необхідно відзначити також статті В. Колосової «Герасим Смотрицький як поет» (1985) [4] та «Функції віршів в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII ст.» (1987) [5]. Залучаючи до аналізу в статті «Герасим Смотрицький як поет» вірш на герб князя Острозького, вміщений в Острозькій Біблії 1581 року, В. Колосова чи не вперше в історії вивчення геральдичної поезії звертає увагу на герб та його співвіднесеність із поетичним текстом. Зокрема, авторка визначає оригінальне розташування віршових строф поряд із гербовими полями відносно до тих фігур, котрі зазнають інтерпретації у цих строфах. Цікавим є також спостереження, що чотири строфи, вміщені поряд із гербовими полями, утворюють разом із першою та останньою строфами вірша шестикінецьний хрест, котрий, на думку дослідниці, має символізувати «апостольське положення (Павло, Послання до євреїв, IV, 12), на якому наголошується у віршах: «Острійшее меча обоюдоостра слово Божіє!» у даному разі йшлося про друковане слово» [4, с. 196].

В. Колосова продовжує говорити про публіцистичність інтерпретації автором гербових елементів у своїй статті «Функції віршів в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII ст.»: «Герасим Смотрицький тлумачив гербові «клейноди» не стільки в панегіричному, скільки в публіцистичному тоні» [5, с. 146].

Аналізуючи роль, що її відіграв вірш Герасима Смотрицького у розвитку української геральдичної поезії, науковець доходить висновку про програмну роль цього твору, котрий, на думку В. Колосової, надовго визначив шляхи розвитку жанру: «Вірші Герасима Смотрицького на герб князя Острозького виявилися в багатьох аспектах програмними для наступних українських поетів – складачів геральдичних творів» [5, с.147].

Особливості поетики гербового вірша найбільш яскраво представлені в образі людини, оскільки в ньому найяскравіше виражається синкретична сутність жанру. Адже всі три складники геральдичної композиції (термін В. Крекотня) – заголовок, герб і гербовий вірш – орієнтовані на те, щоб у своїй сукупності

представити читачеві й звеличити ту чи іншу особу. При цьому заголовок має номінативно-титулатурну функцію, називає репрезентовану особу відповідно із канонами титулування («На старожитний клейнод яснеосвецоного ім'ярек»), герб являє собою матеріально-символічне підтвердження претензій названої в заголовку особи, а гербовий вірш, художньо пояснюючи символіку гербових елементів, виступає своєрідною поширеною характеристикою вельможної персони.

Таке захоплення гербами й гербівництвом зумовлене не лише тим, що вони постали в час розквіту лицарської культури й свідчать про належність їх власників до елітарного стану. Не менш знаменним було також те, що герб являє собою своєрідну квінтесенцію світського середньовічного символізму, котрий великою мірою притаманний середньовічній ментальності, є потужним інтегративним чинником: «...Символ — це знак угоди. Він був натяком на втрачену єдність; він нагадував й апелював до вищої й прихованої реальності. Однак у середньовічній думці «кожний матеріальний предмет розглядався як зображення чогось, що йому відповідало у сфері більш високого й, таким чином, ставало його символом». Символізм був універсальним, мислити — значило вічно відкривати приховані значення, безперервно «священнодіяти». Адже прихований світ був священним, а мислення символами було лише розробкою й проясненням вченими людьми мислення магічними образами, властивого ментальності людей неосвічених» [7, с. 12].

Таким чином, поетичне тлумачення автором гербового вірша елементів, вміщених у гербі «яснеосвецоного» мецената, фундатора, покровителя інтегрувало його особу до певного сакрального, позачасового простору, забезпечувало місце у вдячній пам'яті, а відтак у вічності.

Зокрема, вірш «На старожитній герб их милостей панов Проскуров-Сушанских», загалом досить лаконічний, як і більшість зразків геральдичної поезії середини XVII ст., містить водночас основні положення, притаманні творам цього жанру і зазначені вище:

Старожитный Проскуров-Сущанских дом в бою
Отважным завше славный и славны [й] в покою.
Приличне ся клейнодом таким выхваляет,
Котрый и стрілу з земли, и крест з неба маєт.
Бо мужство и побожность тут гніздо увили;
Бы ими Сущанскіи завше ся щитили.
Щитяться: юж и небо их цноту познало,
Тым же гербом свого стрілца даровало.
О найщасливіший доме, з такого приміоту:
И зодіак ся тішит з Сущанских клейноту [8].

Як бачимо, у вірші присутнє традиційне вже наголошення на старожитності магнатського дому, при цьому тема не набуває поширення, вона звучить швидше як апіорі декларована частина згадуваної нами вище титулатури («На старожитний клейнод...»). Натомість автор зосереджується на поетичному тлумаченні вміщеного у гербовому щиті Проскур-Сущанських герба Крижострал (Krzyżostrzał).

При цьому він окремо інтерпретує складові, що утворюють цей герб — поєднані хрест та стрілу. Таке окреме тлумачення частин одного герба ми досить часто зустрічаємо в українській геральдичній поезії, наприклад, тлумачення зірки та місяця в гербі Леліва (Leliwa).

У даному випадку показово, що автор вірша на герб Проскур-Сущанських розкладає цей герб на складові з метою окреслити символи двох найбільш значущих чеснот шляхтича доби бароко: войовничої мужності та духовної цноти і побожності. Для поета герб являє собою втілення ідеї гармонійного поєднання у домі Проскур-Сущанських земного та небесного. Дім цей у такий спосіб виступає певним осередком доцентрового тяжіння двох визначних досконалостей, уособленням світоглядної симетрії.

Разом із цим, такий зразок гармонії цнот являє собою й певну дидактичну модель, яка є, ймовірно, одним з найбільш лаконічних і водночас досконалих формулювань провідних моральних засад суспільної еліти епохи бароко. У цьому відношенні

наведений вірш цікаво співвідноситься із згадуваною вже поезією Герасима Смотрицького, якому знадобилося шість великих строф, щоб у подробицях розгорнути ту саму ідею. Щоправда, поетизований Герасимом Смотрицьким герб князя Острозького структурно значно складніший, складається з чотирьох гербових полів і містить п'ять окремих гербів. Але порівняно з кінцем XVI ст. геральдична поезія середини XVII ст. характеризується помітною лаконічністю, навіть у тих випадках, коли поети звертаються до таких складних гербів, як герб Могил (шість гербових полів) або герб панів Тризн (п'ять гербових полів).

Досить часто поети, не зосереджуючись на послідовному художньому тлумаченні окремих гербових фігур, відштовхується від них, як від певних символів і далі створюють уже певний сукупний образ, часто морально-дидактичного забарвлення. Власне саме так робить автор наведеного вірша на герб Проскур-Суцанських, у творі якого поєднуються візуальна та вербальна складова, внаслідок чого виникає певна дидактична модель, що водночас має конкретне зорове втілення.

Отже, український гербовий вірш середини XVII ст. тяжіє до органічної та збалансованої інтеграції зорової та вербальної компоненти. При цьому візуальна складова значною мірою поступається своєю центральною роллю у геральдичній композиції на користь вербального її складника. Відтак власне гербовий вірш у складі геральдичної композиції набуває певної самостійної значущості, стаючи у цій композиції рівно ваговою компонентою.

Таким чином, динаміка співвіднесення візуальної та вербальної складової в українській геральдичній поезії відображає процес взаємодії символу і слова, який може стати об'єктом подальших студій над домінантами художнього мислення доби бароко.

Список літератури

1. *Біблія*, сиріч книги Ветхаго і Новаго завіта по языку словенску... — Острог, 1581. — Зворот титулу.

2. *Голубев С.* Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII века / С. Голубев // Тр. Киев. Дух. акад. – 1872. – Кн. X.: – С. 295–382.
3. *Колосова В.* Віршова література: Історія української літератури / В. Колосова – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 294–301.
4. *Колосова В. П.* Герасим Смотрицький як поет: Теорія і історія літератури. До 100-річчя з дня народження О. І. Білецького / В. П. Колосова. – К., 1985. – С. 194–203.
5. *Колосова В. П.* Функції віршів в українських стародруках кінця XVI – першої половини XVII ст.: Українське літературне бароко / В. П. Колосова. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 141–157.
6. *Левицкий О.* Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист кон. XVII и нач. XVIII ст. / О. Левицкий. – 396 с.
7. *Лотман Ю. М.* Символ в системе культуры / Ю. М. Лотман // Уч. зап. Тартусс. ун-та. – 1987. – Вып. 758. – С. 11–23.
8. *На старожитній* герб их милостей панов Проскуров-Сушанских // Тріодіон... –К., 1640. – Тит. арк., зворот.
9. *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа: Исслед. по ист. морали / М. Оссовская. – Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1987. – 528 с.
10. *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы / В. Н. Перетц. – СПб.: Тип. Вайсберга и Гершуни, 1900. – Т. 1. – Ч. 1–2. – IV+425 с.; 290 с.
11. *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. – СПб.: Тип. Вайсберга и Гершуни, 1902. – Т. 3. – Ч. 1–2. – 8+IV+426 с.; 186 с.
12. *Чижевський Дм.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму / Дм. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956. – 512 с.
13. *Okolski S.* Orbis Polonus: In 3 t. / S. Okolski. – Cracovia: Caesarij, 1641, 1643, 1645. – 555 p., 656 p., 361 p.
14. *Paprocki B.* Herby gycerstwa polskiego: Napięcioro xiąg rozdzielone / В. Paprocki. – Kraków, 1584. – 724 s.

Резюме

Стаття посвящена аналізу соотношения визуальной и вербальной компонент гербового стихотворения, а также рассмотрению образуемой этими составляющими дидактической модели. Анализ проведен на материале гербового стихотворения середины XVII века «На старожитній герб их милостей панов Проскуров-Сушанских».

Summary

The article is devoted to the analysis of the correlation of visual and verbal components in the heraldic poem as well as to the consideration of the didactic model formed by the above constituents. The heraldic poem of the mid XVII century «To the Old Coat of Arms of Their Worships Messrs Proskura-Shustchansky» has served as the material for the analysis.

УДК 811.111'373.43

*Н. С. Молодчая***РОЛЬ АССОЦИАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОРОЖДЕНИЯ
СЕМАНТИЧЕСКИХ ОККАЗИОНАЛИЗМОВ**

Ключевые слова: семантический окказионализм, ассоциации, кластер, понятие, значение.

Исследование ономаσιологических процессов всегда было в центре внимания психолінгвістики. Наряду с уже решенными в значительной степени вопросами (например, мотива, компонентов реализации речепорождения) [1; 2; 3], ряд проблем, связанных с пре- и довербальными этапами порождения новых номинативных единиц и, в частности, с определением роли ассоциаций при лексико-семантических транспозициях, остаются до конца не изученными, что и определяет актуальность данного исследования.

Трудности на пути такого рода исследований обусловлены многими причинами, в числе которых сложность, многоплановость самого феномена мышления, наличие множества факторов, влияющих на характер протекания мыслительных процессов, недоступность многих компонентов мыслительной деятельности эмпирическому анализу, сложность их вычленения в общем потоке мыслительного процесса с целью экспериментального изучения.

Проблема порождения семантических окказионализмов должна рассматриваться в рамках общей ономазиологической теории, разумеется, с учетом специфики данного типа единиц. Предлагаемая модель порождения лексико-семантических инноваций в целом соответствует разработанным моделям лексической номинации и включает три основных этапа: а) побуждение, б) интериоризация, в) реализация. Такая модель базируется на концепции отечественных психолингвистов, прежде всего, теории связи между мыслью и словом А. А. Потебни, фазово-ступенчатой схеме речепорождения Л. С. Выготского, концепции внутреннего лексикона Е. С. Кубряковой и в этом плане может быть противопоставлена моделям школы генеративной лингвистики Н. Хомского и А. Миллера.

Цель данной статьи – определить роль и место ассоциаций на этапе интериоризации формирования семантических окказионализмов, являющихся объектом нашего исследования. Под семантическим окказионализмом мы понимаем окказиональную лексическую единицу, полученную в результате семантической транспозиции, т. е. придания узуальному знаку нового значения в определенном контексте. Возможность создания семантических окказионализмов обусловлена на семиотическом уровне асимметричностью языкового знака, а на когнитивном уровне – способностью человеческого разума к установлению ассоциаций.

Одним из первых, кому еще в начале XIX века удалось пролить свет на природу ассоциаций и их место в сознании человека, стал известный ученый Вильгельм Вундт, экспериментальным путем выделивший в сознании мельчайшие компоненты. Ученому удалось зафиксировать членимость сознания на «атомы» благодаря технике интроспекции, согласно которой субъекты «рассматривают» и описывают все существующие в их сознании едва уловимые чувства, мысли и ощущения. Главным тезисом данного эксперимента явилась идея о том, что все мельчайшие элементы мышления связываются ассоциациями [7].

Ассоциациями определяются во многом уникальные способности мозга и систематизация понятий в памяти [7].

Ассоциации представляют собой миллиарды связей или соединений, способствующих организации более или менее устойчивых образов памяти с разными порциями сведений. Таким образом, «сама индивидуальная память человека — это хранилище ассоциаций» [5, с. 48–52]. Ассоциация как психолингвистический феномен представляет собой обусловленную предшествующим опытом связь представлений, благодаря которой одно представление, появившись в сознании индивида, вызывает другое. При формулировании высказывания говорящий рассчитывает на подобные ассоциации у реципиента [9].

Нельзя недооценивать роль ассоциаций в номинативных процессах, где появление каждого нового имени может считаться обусловленным действием ассоциаций в самом широком смысле. Сегодня ученые продолжают работать над разработкой моделей порождения номинативных единиц [6; 4], единодушно указывая на ведущую роль в них механизмов ассоциирования. Так, например, Е. А. Селиванова считает, что запуск механизмов ассоциирования в сознании человека происходит на этапе интериоризации порождения номинативной единицы. Предполагаем, что это положение является справедливым и для лексико-семантических транспозиций.

Отметим, что этап интериоризации включает в себя два уровня, первый из которых связан с развитием понятия, с обобщением предметов и явлений; на втором уровне происходит поиск соответствующей формы объективации, формирование значения, присущего готовому знаку [6].

На этапе интериоризации формируется понятийная структура единицы, которая объединяет близкие по значению элементы по определенному признаку [7, с. 96], поэтому задача номинатора заключается в том, чтобы связать «неясные смыслы в пучки признаков [8, с. 41]. Это становится возможным благодаря тому, что понятия в памяти систематизированы в кластеры, скопления сходных элементов [7, с. 197]. Эксперименты, исследующие организацию памяти, доказывают, что понятия в сознании человека существуют не разрозненно и случайно, а в той или

иной связи друг с другом. Так, например, воспоминание о конкретной птице будет храниться вместе с воспоминаниями о других птицах, имя президента – вместе с именами других президентов и т. д. Отметим, что понятия могут быть организованы по принципу гипо-гиперонимической иерархии. Кроме того, в кластере понятия могут дифференцироваться по специфическим атрибутам [7, с. 197].

В примере «*Just behave well, do not be John McEnroe*» [12] на первом уровне интериоризации актуализируется кластер «*inadequacy*» (условно назовем его кластер [1] со сходными смысловыми актантами: «*strange*», «*weird*», «*unusual*», «*abnormal*» и т. п. Актанты – это те же ассоциаты, которые чаще всего актуализируются в ответ на определенный стимул в лексиконе говорящего [6].

Одномоментно или после актуализации кластера [1] происходит активация кластера [2] «знаменитые скандалисты», который объединяет имена разных личностей, в том числе Джона Макинроя, скандального теннисиста. Выбор данного ассоциата, прежде всего, связан с желанием номинатора воздействовать на установки реципиента, потенциально разделяющего с ним общую сферу интересов.

Кластеры обладают различной степенью информативной насыщенности и способны пополняться, изменяться и отражать опыт номинатора, приобретаемый в процессе коммуникации [7].

На втором уровне интериоризации формируется значение – относительно стабильное во времени и инвариантное [2]. Как справедливо отмечает Е. А. Селиванова, в отличие от понятия, которое является довербальной репрезентацией объекта, (еще не имеющего значения), значение характеризуется принадлежностью готовому знаку [6, с. 95]. На данном этапе активно включаются механизмы ассоциирования, стимулирующие процессы интеграции и дифференциации признаков представлений.

В примере «*Just behave well, do not be John McEnroe*» [12] из указанного набора семантических признаков номинатор мог бы использовать одно из предложенных значений: «*weird*» или «*inadequate*» и выразиться конвенционально. Однако говорящий

в силу своей личностной специфики может стремиться к нестандартному, нестереотипному выражению [4, с. 66–70], что заставляет его искать неконвенциональную форму выражения конвенционального смысла.

Номинатор связывает два представления, принадлежащие разным кластерам. На ассоциат-«стимул» «*weird*» номинатор, преследуя определенные субъективные цели, выбирает «реакцию» «John McEnroe», при этом происходит нейтрализация детерминирующих сем антропонима John McEnroe (мужчина, знаменитый, спортсмен, теннисист и т. п.), а компаративно-деривационная сема, приписываемая этой единице, — «скандалист», наоборот, актуализируется. Два представления объединяются на основе установления смежности атрибута и обладателя данного атрибута.

Возможность сочетания разнокластерных представлений опирается на теорию «размытости» (*fuzziness*) границ слова. Экспериментальные исследования внутреннего лексикона человека свидетельствуют о хрупкости соединений между представлениями, что повышает способность лексической единицы к семантической транспозиции [10, р. 144].

Связи семантических элементов при структурировании могут носить характер сходства, смежности или контраста [5].

Приведем примеры, формирование которых происходит на основе функционального сходства между *mowing machine* (газонокосилка), предназначенной косить траву, и животными, которые аккуратно и быстро поедают траву на лугу; *кротом*, роющим хода под землей, и *землеройной машиной*.

Oh, look at those mowing machines. They are so neat and produce no noise at all. He pointed to goats grassing on the loan [14, р. 45].

Mr. Glass was 25, but he had written 40 pieces for the liberal weekly, including a May 1997 hit piece on Ralph Reed's departure from the Christian Coalition. He earned \$45.000 a year and was also the creator of the Mole that was used for digging pit under ground [15, р. 244].

В следующем примере у автора на основе внешнего сходства *spaghetti* (*спагетти*) ассоциируется с париком из искусственных длинных волос.

«Never take the spaghetti without my permission. It is too expensive to touch it» [14, p. 34–35].

В сознании номинатора два представления связываются по смежности в примере, в котором название библейского города *Gomorrah (Гоморра)* использовано для обозначения моральной деградации представителей определенной культуры.

How can Christians expect to influence our culture if they are not informed about what is actually causing our culture to slouch toward Gomorrah? [11, p. 12].

Использование названий животных для обозначения изготовленных из них предметов является довольно типичным примером семантических переносов, многие из которых в силу своей конвенциональности давно перешли в разряд когнитивных метафор. И все же здесь возможны оригинальные ассоциации, ведущие к образованию окказионализмов с комическим эффектом:

Bring those reptiles that my Dad bought to me. [14, p. 56–57].

Семантические окказионализмы могут строиться на связи противоположных представлений. Так, в примере «тихая» профессия библиотекаря ассоциируется с «шумной» профессией диджея:

«Let's go to the library. We can see there that DJ popping back and forth between the rows» [13, p. 34].

В заключение отметим, что вербализация мысли, ведущая к порождению нового имени, представляется весьма сложным процессом, осуществляющимся благодаря динамичным связям внутри разветвленной системы ассоциаций, которые связывают представления на основе сходства, противопоставления или установления соположения.

К перспективным направлениям мы относим разработку проблемы семантических окказионализмов в различных типах дискурса.

Список литературы

1. *Выготский Л. С. Мышление и речь: Собрание сочинений / Л. С. Выготский. – М., 1982. – Т. 6. – 350 с.*

2. *Залевская А. А.* Введение в психолінгвістику / А. А. Залевская. – М.: Открытое общество, 1999. – 382 с.
3. *Заботкина В. И.* Новая лексика современного английского языка: Учеб. пособ. для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / В. И. Заботкина. – М.: Высш. шк., 1989. – 126 с.
4. *Кубрякова Е. С.* Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
5. *Левицкий В. В.* Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница: Нова Книга, 2006. – 512 с.
6. *Селиванова Е.* Когнитивная ономазиология / Е. Селиванова. – К.: Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
7. *Солсо Р.* Когнитивная психология / Р. Солсо. – СПб.: Петербург, 2002. – 591 с.
8. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1997. – 290 с.
9. *Шмелькова В. В.* Значение ассоциативных образов в художественном произведении / В. В. Шмелькова // Вестн. МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2000. – № 4. – С. 95–100.
10. *Aitchison J.* Words in the mind. / J. Aitchison. – Basil Blackwell – NY: NYUP, 1987. – 229 p.
11. *Lawrence K. Coyle.* An Open Letter to Postmodern Christians. Christian Standard, April 18, 2004. – P. 12. – Режим доступа: <http://www.christianstandard.com/pdfs/575.pdf>
12. *Christopher Clarey.* IN THE ARENA: McEnroe and Chang – 2 tightly strung stories Published: Saturday, 2002, June 22 [Электронный ресурс] / C. Clarey // sport site. – Режим доступа: http://www.iht.com/articles/2002/06/22/arena_ed3__0.php?page=2. – Загл. с экрана.
13. *Q & A W/ DJ FM* Of sick symphonies / Psycho Realm: The Street Mixes pt. 4 March. 2007 [Электронный ресурс] / Q & A W/ DJ FM. – Режим доступа: http://www.thaformula.com/dj_fm_of_psycho_realm_introducing_the_street_mixes_thaformula_music.html. – Загл. с экрана.
14. *75 Readings: anthology* / [edited by] Santi V. Buscemi, Charlotte Smith. – 6th ed. McGraw-Hill. A Division of The McGraw-Hill Companies. 1997. – 440 с.
15. *Pearls from Many Seas.* edit. by J. B. McClure. Albany.: Version ORUSN. 1997. – 244 p.

Резюме

У статті розглядається роль асоціацій у процесі породження семантичних оказіоналізмів. Особлива увага приділяється функції асоціативних кластерів у процесі інтеріоризації. Розглядаються такі розумові операції як виявлення подібності, протилежності, знаходження суміжностей.

Summary

The article considers the role of associations in the process of formation of semantic nonce words. The function of clusters of associations at the stage of interiorization has been emphasized. Mental operations such as establishing resemblance, a contrast, and contiguity have been considered.

УДК 811.112.2'373.613:796''18/19''

Ю. В. Плугин

**ЗАИМСТВОВАННАЯ И НОВАЯ НЕМЕЦКАЯ
СПОРТИВНАЯ ЛЕКСИКА В КОНТЕКСТЕ
РЕАКЦИОННОГО ПУРИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ
ГЕРМАНИИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА**

Ключевые слова: Всеобщий Немецкий Языковый Союз, заимствование, спортивная лексика, вариант-замена, онемечивание, пуристы.

Как известно, в конце XIX – в начале XX века в Германии имела место активная борьба со словами иностранного происхождения, развернутая как умеренными [1, 3–4, 7, 9, 10–11, 12, 13], так и ярыми сторонниками [5–6, 14] за чистоту немецкого языка – пуристами. Учитывая националистические, а зачастую и шовинистические настроения тех лет, замене подлежали все без исключения иноязычные слова, укоренившиеся на тот момент в немецком языке. Лозунгом основанного в 1885 году в г. Брауншвейг Всеобщего Немецкого Языкового Союза (в дальнейшем ВНЯС) (Der Allgemeine Deutsche Sprachverein), который играл самую значительную роль в этом процессе было заявление:

«Любое иностранное слово – лишнее». А самый яркий представитель пуристического движения того времени Эдуард Энгель (Eduard Engel) утверждал: «Ни одного иностранного слова для того, что также хорошо можно сказать по-немецки. По-немецки же можно, по-немецки же должно сказать все» [5].

В основном вдохновители ВНЯСа работали над созданием новых, зачастую нелепых, комичных или, как показало время, попросту абсурдных немецких вариантов-замен. В этом нелегком процессе активное применение находили диалектизмы, немецкие слова практически вышедшие из употребления или устаревшие, а также описательные комбинации, состоящие из нескольких компонентов. Так как онемечивание было повсеместным, безусловно, оно затронуло спортивную лексику и все что с ней связано. Данная статья посвящена анализу успешности политики онемечивания спортивных терминов немецкими пуристами.

Предметом исследования в работе является возникшая в немецком языке на рубеже XIX–XX вв. новая заимствованная лексика и ее немецкие варианты-замены.

Целью статьи является выявление и определение степени продуктивности новых немецких вариантов-замен, их роли в формировании и развитии немецкой спортивной терминологии.

Актуальность исследования определяется принципиальным значением определения границ толерантности языковой системы и использованием первоисточников, отсутствие которых в нашей стране, а также в странах ближнего и дальнего зарубежья позволяет сделать вывод о пионерском характере подобного анализа. Специальных работ, посвященных данной проблеме, в отечественной литературе не обнаружено. По причине того что в исследовании использовалась литература на немецком языке, не переведенная на украинский или русский языки, все цитируемые высказывания даются в авторском переводе.

С возрождением Международного Олимпийского движения в конце XIX века в немецкий язык попадает большое количество англицизмов, что, безусловно, связано с ролью Англии в развитии современного спорта.

Английский язык оказал сильное влияние на немецкую спортивную лексику. Ключевую роль в возрождении Международного Олимпийского движения сыграла именно Англия. Уже в XVIII в. там был основан ряд спортивных союзов. В Германии первые спортивные союзы появились в 80-е годы XIX века. Так возник Немецкий союз академической гребли в 1883 г., Немецкий союз велосипедистов — 1884 г., Немецкий союз пловцов — 1886 г., Немецкий футбольный союз — 1900 г., Немецкий теннисный союз — 1902 г.

Компаративный анализ компонентов синонимических пар «заимствованное слово — немецкое слово» на материале семантического поля «Спорт» позволит установить их общие черты и различия, а также наметить тенденции развития последних в немецком вокабуляре.

Как было указано выше Й. Кампе (J. Campe) [1], Г. Дунгер (H. Dunger) [3–4], Р. фон Фихард (R. Von Fichard) [7], Г. Заальфельд (G. Saalfeld) [9], Д. Зандерс (D. Sanders) [10–11], А. Теш (A. Tesch) [12], Й. Цейдлер (J. Zeidler) [13] выступают против «засорения» немецкого языка неоправданными с их точки зрения заимствованиями.

При этом Д. Зандерс (D. Sanders) занимает более «снисходительную» позицию, соглашаясь с использованием иностранной терминологии в математике, химии, частично — лингвистике, и не видит необходимости заменять их пространными немецкими вариантами. В то время как Э. Энгель (E. Engel) [5] решительно осуждает любые заимствования и предлагает для номинации новых явлений немецкие слова и выражения.

По словам Д. Зандерса [11, S. 5], словарь — это «удобная книжка», которая регистрирует лишь общепринятые и все же ненужные иностранные слова. Он выражает слова похвалы Й. Кампе (J. Campe) [1] (к чьим заслугам относится образование таких слов, как Zerrbild или folgerecht) и главному начальнику почтового ведомства Стефану (Stephan).

Некоторые примеры онемеченной спортивной лексики по Д. Зандерсу:

Gymnastik (Leibesübung, Turnkunst, Turnen ..., Match (Wette, Wett-, Rennkampf, S. Partie), Partie (Spiel ...), Remis (... Es steht Remis. (Keiner ist Sieger), Sport (eine zur Belustigung und zugleich zur Krdftigung des Kцrpers dienende Beschdftigung; krdftigendes, den Kцrper ьbendes, stdhlendes Spiel;- Kampf, -Rennen ...) [11].

В отличие от Филиппа фон Цезена (Philipp von Zesen [14]), который, будучи рьяным пуристом, пытался заменить слово Nase на Lцschhorn, Г. Дунгер (H. Dunger) [3, S. 17], Г. Заальфельд (G. Saalfeld) [9], Й. Цейдлер (J. Zeidler) [13], Р. фон Фихард (R. Von Fichard) [7], А. Теш (A. Tesch) [12], Й. Хойзе (J. Heuse) [8] не усматривают в заимствованиях источника нарушения «чистоты» принимающего языка, хотя и настаивают на необходимости ограничений иностранных включений в немецкий язык. В зависимости от ситуации и стилистической функции они [3, S. 16; 7, 8, 9, 12, 13] соглашаются с употреблением некоторых иностранных слов. Например: Defensive, Favorit, Medaille, Turnier.

Значительную роль в процессе онемечивания спортивного вокабуляра играли словари предложенных вариантов новых немецких слов, в особенности те, которые публиковались издательством Всеобщего Немецкого Языкового Союза. Помимо общих словарей предложенных вариантов немецких слов [4, 11, 6, 9], появились два словаря спортивной лексики Фихарда [7] и Цейдлера [13].

В то время как предыдущие словари [3, 4, 11], как это было в 80-х годах XIX века, содержали относительно немного иностранных слов, то, например, у Заальфельда [9] можно найти уже большое количество иностранных спортивных выражений, особенно англицизмов.

В словаре Й. Хойзе отсутствуют Runde, Team, а такие термины, как Aktion, Cup, egalisieren, Leader, приводятся как слова, не связанные со спортом [8]. У А. Теша отсутствуют: Cup, Goal, Fair Play, Referee и др. [12]; у Энгеля: Crack, Goal, Leader, Olympiade, Penatly [6]; у Цейдлера: Outsider, Walk-over [13].

Не следует забывать также и о выполненных в некоторых

спортивных союзах таблиц, например, о футбольных таблицах со словами-заменами для отдельных спортивных выражений иностранного происхождения. М. Дитц [2] считает, что фабрики по производству спортивных снарядов также внесли свой вклад в онемечивание спортивной лексики тем, что, следуя призыву спортивных союзов, давали новым снарядам соответствующие немецкие названия [2].

Большинство иностранных слов, с которыми боролись ранее в области общеспортивной лексики, как, например: *Derby*, *Champion*, *Crack*, *fair*, *Favorit*, *Medaille*, *Referee*, *Rekord*, *remis*, *Revanche*, *Runde*, *Stadion*, *Team*, *trainieren*, *Turnier*, искоренить не удалось. А посему словари предложенных вариантов новых немецких слов и интенсивная борьба со словами иностранного происхождения в спортивной лексике имели лишь частичный успех. Таким образом, полученные результаты можно назвать скорее незначительными по сравнению с теми усилиями, которые были приложены для достижения поставленной цели.

Некоторые слова употребляются сегодня в немецком языке довольно редко: *Goal*, *Offside*, *Outsider*, *Rekordler*, *Rencontre*, *Repräsentativer*, *Winner* и т. д. или характерны исключительно или преимущественно для Австрии или Швейцарии, например: *Back*, *Corner*, *Forwards*, *Malus*, *Score* и т. д. Многие слова вошли в немецкий спортивный лексикон как кальки, например: *Ausenseiter* (*outsider*), *Freistoß* (*free-kick*), *Halbzeit* (*half-time*), *Strafstoß* (*penalty-kick*), *Torlinie* (*goal-line*), *Vorhand* (*fore-hand*) и другие.

В современном немецком языке не обнаружено использования таких слов, как: *to caution*, *drawn*, *Kontusion*, *player*, *Race*, *shot*, *touch-judge*, *Umpire*.

Для современного немецкого спортивного вокабуляра характерно сосуществование иностранных и родных слов, например: *Goal – Tor – Treffer*, *Match – Spiel – Treffen – Begegnung*, *Referee – Unparteiischer – Schiedsrichter – Rekord – Bestleistung – Höchstleistung*, *Team – Equipe – Mannschaft* и т. п. С этой точки зрения будет небезосновательным говорить об обогащении немецкой лексики.

Говоря о форме и происхождении некоторых предложенных вариантов немецких замен «заимствованному слову», следует упомянуть, что многие из них образовывались на основании уже существовавшей лексики как сложные слова, например: *Wettkampf*, *Kampfbahn*, *StrafstoЯ*, *Endlauf*; или как дедукция, например: *Бbung*, *Absprung*; или как префиксальные образования, например: *VorstoЯ*, *einьben*. Попытки оживить старый словарный состав языка выглядят, напротив, безуспешными, например: *Гьnstling* вместо *Favorit*, *Кдмре* вместо *Champion*.

Подводя итог, можно сделать вывод о том, что попытки немецких пуристов онемечить заимствованную спортивную лексику увенчались успехом, несмотря на то, что многие из предложенных немецких вариантов замен «заимствованному слову» так и не смогли укорениться в словарном составе языка. Но нельзя забывать, что этому также способствовала повсеместная поддержка со стороны спортивных союзов и производителей спортивных принадлежностей, которые давали своей продукции немецкие названия.

Дальнейшее исследование предполагает выяснение причин, не позволивших внедренному немецкому слову вытеснить укоренившиеся заимствование.

Список литературы

1. *Campe, Joahim Heinrich*. Wцrterbuch der deutschen Sprache. 5 Вдnde und Ergдnzungsband. — Braunschweig: 1807-13. — 5632 S.
2. *Dietz, Martin*. Der Wortschatz der neueren Leibesьbungen. — Dissertation. — Heidelberg, 1936. — S. 20.
3. *Dunger, Hermann*. Wцrterbuch von Verdeutschungen entbehrlicher Fremdwцrter. — Leipzig: Druck und Verlag von V. G. Teubner, 1882. — 138 S.
4. *Dunger, Hermann*. Wider die Englдnderei in der deutschen Sprache. — Berlin: Verlag des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins, 1899. — S. 10.
5. *Engel, Eduard*. Entwelschung. Verdeutschungswцrterbuch fцr Amt, Schule, Haus, Leben. — Leipzig: Hesse & Becker Verlag, 1918. — S. 7.
6. *Engel, Eduard*. Verdeutschungswцrterbuch. Ein Handweiser zur Entwelschung fцr Amt, Schule, Haus, Leben. — 5. Auflage. — Leipzig: Verlag des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins, 1929. — 618 S.

7. *Fichard, Robert von.* Sport und Spiel. Nach einem Entwurf des Professors Friedrich Wappenhans. – Bonn: Verlag des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins, 1915. – 95 S.

8. *Heyse, Johann Christian August.* Dr. Johann Christian August Heyses allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter nebst genauer Angabe ihrer Abstammung und Bildung. Unter Berücksichtigung der amtlichen Erlasse über Verdeutschung der Fremdwörter und der neuen einheitlichen Rechtschreibung. Neu bearbeitet, 21. Auflage. – Hannover: Verlag des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins, 1922. – 899 S.

9. *Saalfeld, Gunter.* Fremd- und Verdeutschungswörterbuch. – Leipzig: Verlag des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins, 1910. – 248 S.

10. *Sanders, Daniel.* Fremdwörterbuch. – Berlin: Langenscheidt'sche Verlags-Buchhandlung, 1871. – 361 S.

11. *Sanders, Daniel.* Verdeutschungswörterbuch. – Leipzig: Langenscheidt'sche Verlags-Buchhandlung, 1884. – S. 5.

12. *Tesch, Albert.* Fremdwort und Verdeutschung. Ein Wörterbuch für den täglichen Gebrauch. – Leipzig und Wein: Verlag des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins, 1915. – 217 S.

13. *Zeidler, Johannes.* Sport und Spiel. Verdeutschungsbücher des Deutschen Sprachvereins. – Berlin: Verlag des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins, 1928. – 342 S.

14. *Zesen, Philipp von.* Sämtliche Werke. Band 10. Hoch-Deutscher Helicon (1656). – Teil 1. – Berlin: Verlag von W. De Gruyter & Co., Reprint, 1976. – 372 S.

Резюме

У статті було зроблено спробу визначити ступінь продуктивності впровадження німецькими помірними та реакційними пуристами нових німецьких варіантів-замін англійських спортивних термінів наприкінці XIX – на початку XIX століть та їх роль у формуванні і розвитку німецької спортивної термінології.

Summary

The article deals with an attempt of determining the degree of efficiency of introducing new German word substitutions for English sporting terms by German moderate and reactionary purists at the end of the 19th at the beginning of the 20th and the new words role in shaping and developing German sporting terminology.

Студентська трибуна

УДК 658.8:615.1(477.54)

М. А. Миронова

МАРКЕТИНГ В СОВРЕМЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговая деятельность, фармацевтическая деятельность, рынок, затраты, продажи, реклама, мероприятия.

В настоящее время маркетинг применяется во всех сферах производства, не является исключением и фармацевтическая деятельность. Маркетинг в фармации представляет собой системный подход ко всей сфере производства лекарства и его реализации. На рынке Украины существует высокая потребность в лекарственных препаратах, и благодаря рекламе препаратов потребители знают, какой препарат применить и в каком случае. Маркетинговая стратегия предприятий направлена на то, чтобы предложить потребителям широкий ассортимент качественной продукции по приемлемой цене.

Цель работы – проанализировать маркетинговую деятельность фармацевтических предприятий на примере ХГФП «Здоровье народу» и рассмотреть мероприятия по ее совершенствованию.

Для реализации цели были поставлены следующие задачи:

- рассмотреть особенности маркетинговой деятельности фармацевтических предприятий;
- провести анализ рынка фармацевтических препаратов;
- определить необходимые суммы затрат для обеспечения эффективной маркетинговой деятельности.

Маркетинговая деятельность фармацевтического предприятия по изучению рынка включает в себя следующие этапы [1, с. 100]:

1. Изучение рыночного потенциала (емкости рынка), то есть максимально возможного количества конкретных лекарственных

ных средств, которые могут быть реализованы на рынке в определенный период времени. Определить емкость рынка по отношению к товару важно потому, что на этой основе можно оценить эффективность работы фармацевтического предприятия, роль рекламы и требования к ее эффективности.

2. Анализ рыночной сегментации. Этот этап предполагает выделение на рынке в соответствии с выбранными критериями (географическими, демографическими, поведенческими и т. д.) отдельных сегментов (долей) рынка. Сегментация производится с целью последующего выявления наиболее соответствующих запросам потребителей и возможностям предприятия целевых рынков.

3. Исследование структуры рынка, позиций конкурентов. При этом определяются основные группы фирм, работающих на данном рынке: фирмы-партнеры, фирмы-конкуренты, фирмы-нейтралы. На практике чаще всего производится анализ изменения структуры предложения конкурентов, ценовой политики конкурентов, проводимой конкурентной рекламной политики. Для этого используются следующие каналы получения информации: поступление сведений от посреднических и аптечных предприятий; анализ рекламных проспектов, посещение выставок, опрос отдельных лиц, заполнение специальных формуляров по конкурентам.

4. Изучение информации о покупателях фирмы помогает выявить факторы, оказывающие влияние на их потребности. Фармацевтическое предприятие должно определить основные критерии, которые объясняют выбор покупателем того или иного лекарственного средства.

Маркетинговая деятельность по исследованию рынка должна начинаться со сбора информации. Ценность маркетинговой информации определяется уменьшением неопределенности представлений фармацевтического предприятия о состоянии рынка и, как следствие, снижением коммерческого риска по результатам анализа собранной информации.

Маркетинговое направление деятельности в этой области промышленности уникально тем, что оно ориентировано не на конечного потребителя средств, а на врачей (или других лиц, которые выписывают рецепты, например, на дантистов). Хотя, в конечном счете, пациенты являются покупателями и потребителями лекарств (выписанных), но именно врач определяет, какое лекарство применять, в какой лекарственной форме, в каком количестве и как долго. Таким образом, основными объектами маркетинговых усилий в этой области являются врачи, выписывающие рецепты.

Другой объект фармацевтического маркетинга – фармацевт (провизор) (область рецептурных лекарственных средств). Значение этой группы в последнее время усиливается в связи с возрастанием роли фармацевтов в решении того, из сырья какой фирмы будет готовиться лекарство. Итак, упор здесь делается на промежуточного, а не на конечного потребителя [4].

Составной частью маркетинга является реклама. Современная реклама фармапрепаратов – глубоко продуманный и научно организованный процесс. В условиях жесткой конкуренции за покупателя эффективность инвестиций в рекламу ежегодно повышается. Но не каждое предприятие может выделять достаточно средств на маркетинг. Например, ХГФП «Здоровье народу» является государственным предприятием, и государство жестко ограничивает маркетинговый бюджет. Лишь 0,5% от прибыли предприятия приходится на проведение маркетинговых мероприятий.

Обычно анализ маркетинговых затрат осуществляется в три этапа [5, с. 94]:

1. Изучение бухгалтерской отчетности, сравнение поступлений от продаж и валовой прибыли с текущими затратами.
2. Пересчет расходов по функциям маркетинга: расходы на маркетинговые исследования, рекламу, планирование и контроль, т. е. связываются текущие затраты с конкретной маркетинговой деятельностью.

3. Распределение функциональных расходов по отдельным товарам, методам и формам реализации, сбытовым территориям, рыночным сегментам и т. д.

В таблице 1 приведены данные по затратам на маркетинг в динамике с 2002 по 2006 год.

Таблица 1

Объем продаж и затрат на маркетинг

Год	Объем продаж, тыс. шт	Затраты на маркетинг, тыс. грн
2002	43577,2	819,85
2003	44486,5	880,45
2004	44743,1	999,00
2005	47496,7	1181,10
2006	46032,5	1042,20

На рис. 1 построен график, линия тренда (линейная), регрессионное уравнение, уравнение зависимости между затратами на маркетинг и объемом продаж. Линия тренда позволяет графически отображать тенденции данных и прогнозировать их дальнейшие изменения. Чем ближе R^2 к 1, тем выше адекватность модели тренда. В данном случае $R^2 = 0,9346$ – это свидетельствует о достаточной адекватности модели тренда.

В 2007 г. предприятие планирует 47500,0 тыс. шт. объема продаж препаратов.

Определим необходимую сумму затрат на маркетинговые мероприятия для предприятия в 2007 г., подставив в наше уравнение данную сумму.

$$47500 = 10,413x + 35015.$$

$$x = 1198,98.$$

В результате видим, что необходимая сумма затрат на маркетинг составляет 1198,98 тыс. грн.

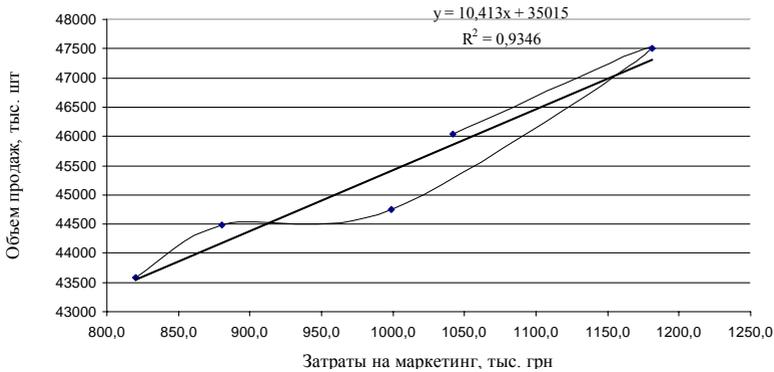

Рис. 1. График зависимости объема продаж от затрат на маркетинг

Затраты на маркетинг на ХГФП «Здоровье народу» небольшие, что, в свою очередь, ведет к тому, что предприятие хорошо известно только на рынке производителей, а потребительский рынок пока плохо знаком с данной маркой.

Система сбыта товара — одна из важнейших в маркетинговой политике предприятия.

В сбытовой политике маркетологи затрагивают вопросы выбора наиболее оптимального канала сбыта, метода сбыта товара, что при эффективном использовании, несомненно, увеличит прибыль компании.

Можно рекомендовать следующие мероприятия [6; 2] по продвижению продукции для предприятия «Здоровье народу»:

- Расширение каналов сбыта (аптеки, врачи).

Предприятию необходимо продумать эффективную работу с представителями торговых точек. Например, реализацию сиропов можно производить не только через магазины и аптеки, но также используя средства массовой информации, проводя акцию в еженедельнике «Аптека».

Предприятию необходимо отметить, что начинается сезон отпусков, и люди пытаются поправить свое здоровье, отдыхая в санаториях, домах отдыха и т. д. Поэтому ХГФП «Здоровье народу» должно обратить особое внимание на эти потенциальные рынки сбыта.

➤ Размещение рекламы в СМИ (только не наркотических и психотропных веществ).

Реклама ХГФП «Здоровье народу» должна делать упор на доступность в цене.

➤ Прямая почтовая реклама.

Для предприятия будет приемлемо знакомить потенциальных потребителей со своей продукцией с помощью прямой почтовой рекламы, которая может использоваться для воздействия на аудиторию. В такого рода рекламе предприятие должно изложить информацию о свойствах своей продукции и внести предложение о сотрудничестве. Важными преимуществами прямой почтовой рекламы являются возможности замены ею личных посещений клиентов, поскольку подобные отправления имеют персональную направленность.

➤ Введение системы скидок.

Скидки можно делать организациям, которые будут приобретать большие партии продукции и являться наиболее частыми покупателями.

➤ Участие в выставках.

Предприятие принимает участие в выставках, и это большой плюс, так как дает возможность не только ознакомить потребителя с продукцией ХГФП «Здоровье народу», но и наладить некоторые связи с другими предприятиями.

➤ Предоставление товарного кредита перепродавцам.

С учетом того что продукция предприятия не известна на потребительском рынке, возможно предоставление товарного кредита некоторым торговым представителям.

➤ Свои небольшие торговые точки в крупных магазинах.

Но в случае создания своих торговых точек предприятию

необходимо продвигать не отдельную марку, а товарный знак, т. е. саму компанию.

➤ Спонсорская поддержка.

Так как ХГФП «Здоровье народу» производит продукцию, связанную со здоровьем, то оно может выступать спонсором на различных спортивных соревнованиях. Необходимо оказывать поддержку различным детским домам, интернатам, домам престарелых с обязательным освещением этого в СМИ.

➤ Применение приемов сетевого маркетинга (человек, один из своих, знакомый, коллега по работе рассказывает о продукции ХГФП «Здоровье народу»).

Когда продукт уже находится на рынке, то основной задачей маркетинга является определение отношения к нему с учетом всех колебаний рынка. Объем продаж препарата, частота его выписывания, общее число врачей его использующих или разбивка их по специальностям, по типу использования препарата, по региональным зависимостям его применения должны соблюдаться как для определения места и динамики препарата на рынке, так и для его конкурентоспособности.

Подводя итог всему изложенному, можно сказать следующее: завершающей стадией маркетинга является продажа лекарств покупателю и обеспечение выживаемости фармацевтического предприятия в условиях конкуренции; маркетинговая деятельность фармацевтических предприятий имеет свои особенности; на примере ХГФП «Здоровье народу» была рассчитана сумма затрат для обеспечения эффективной маркетинговой деятельности.

Список литературы

1. *Котлер Ф.* Основы маркетинга: Пер. с англ. / Ф. Котлер; Общ. ред. и вступ. ст. Е. М. Пеньковой. – М.: Прогресс, 1992. – 672 с.
2. *Романов А. Н.* Маркетинг: Учебник / А. Н. Романов, Ю. Ю. Корлюгов. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996. – 560 с.

3. *Лилик І.* Маркетинг: виклик XXI століття / І. Лилик, І. Сайчук // Маркетинг в Україні. – 2007. – № 3. – С. 49–51.
4. *Трифоновна Т.* Актуальные вопросы фармации / Т. Трифоновна // Провизор. – 2006. – № 24. – С. 4–7.
5. *Кармалита Е.* Совершенству нет предела. Промокционная активность компаний – производителей ЛС по работе с врачами / Е. Кармалита // Аптека. – 2006. – № 24 (545). – С. 93–95.
6. *Хомяков Г. В.* Предварительный прогноз развития розничного сегмента фармацевтического рынка Украины 2007 г. / Г. В. Хомяков // Провизор. – 2006. – № 24. – С. 12–14.

Резюме

У статті розкрито основні особливості маркетингу у фармацевтичній галузі. Одним із основних напрямів маркетингу є забезпечення виживання фармацевтичного підприємства в умовах конкуренції. Діяльність маркетингу сприяє підвищенню ефективності підприємства.

Summary

The article deals with the main features of marketing in pharmaceutical industry. One of the main trends of marketing is securing a pharmaceutical enterprise survival in a competitive environment. Correct marketing policy guarantees the efficiency of an enterprise.

УДК 331.221

Е. С. Таряник

ЭФФЕКТИВНАЯ СИСТЕМА ОПЛАТЫ ТРУДА КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Ключовые слова: система оплаты труда, заработная плата, человеческие ресурсы, система мотивации, экономическая эффективность.

С развитием рыночных отношений в Украине возрастает роль заработной платы как фактора повышения экономической

эффективности на предприятии. Уровень заработной платы, ее структура, динамика — показатели, которые существенно влияют как на экономическую политику предприятия, так и на экономику страны в целом. При выборе сферы применения своей рабочей силы индивиды ориентируются на величину дохода, который они получают. Управление обеспеченностью производства трудовыми ресурсами требует исследования системы оплаты труда, ее воздействия на конкурентоспособность фирмы.

В последнее время изучением данных проблем занимались В. Летягин, А. Войко, Л. Сомов, Т. Крысенко, Л. Пронкина [1–5]. Несмотря на свою значимость, должного освещения проблема выбора эффективной системы оплаты труда не получила. Основная причина этого — продолжающиеся дискуссии о сущности системы мотивации и ее влиянии на деятельность конкретного предприятия.

Целью статьи является анализ человеческих ресурсов и системы стимулирования трудовой деятельности работников, а также эффективное ее использование на отечественных предприятиях в современных условиях хозяйствования.

Бюджет предприятия зависит от многих факторов. Доходы, расходы, всевозможные вынужденные и невынужденные издержки, налоги и сборы — все это формирует чистую прибыль организации, и максимизировать ее — задача каждого предпринимателя, который стремится к успеху. Простая схема максимизации прибыли выглядит следующим образом: увеличить доход, оптимизировать издержки. Оптимизировать — не просто сократить, а сделать оптимальными для развития и процветания бизнеса. Одной из наиболее важных статей расходов любого предприятия является заработная плата.

Персонал является ключевым системообразующим фактором системы «Организация». Ни одна серьезная организация не может обойтись без сотрудников, которые выполняют те или иные функции. Успех деятельности фирмы в конечном итоге формируется из успеха деятельности каждого сотрудника в отдельности. Практика успешных современных компаний свиде-

тельствует: для выживания и успешного функционирования системы в центре внимания должен быть именно персонал.

В последнее время виден явный прогресс в отношении к персоналу компаний: из наемной рабочей силы он перешел в новую ценностную категорию — «человеческий капитал». Отличительная особенность капитала — в его самовозрастающей стоимости. Еще одна характеристика капитала — его моральный и физический износ. Эти черты присущи и человеку как одной из форм интеллектуального капитала. Но важно помнить главное — именно человек обеспечивает прирост стоимости совокупного капитала. Человек обладает совершенно уникальными чертами, о которых часто забывают, а значит, недооценивают возможности использования. Это свойственные ему креативность и потенциал. Если человек «на своем месте», он является самовозрастающей ценностью, и никакая инфляция или кризис не уничтожат эту ценность. Наоборот, в моменты кризисов потенциал человека творческого увеличивается. Менеджер он или рядовой специалист, здесь важно другое — он занимается своим делом. В природе человека заложена потребность в самореализации, в целостном развитии личности, что отражается на всех сферах его жизни. Поэтому ценность человека (в отличие от любых других форм капитала) способна возрастать несоизмеримо больше, чем обеспечивают вложенные в его развитие средства компании.

В современных условиях формирование и сохранение персонала, обладающего высоким профессиональным и творческим потенциалом, возможно лишь в том случае, если система оплаты и стимулирования обеспечивает организации конкурентные преимущества на рынке труда.

С точки зрения большинства руководителей, основной составляющей повышения заинтересованности персонала в эффективной работе является размер заработной платы. Устанавливая систему заработной платы на предприятии, следует ориентироваться на следующие положения:

- зароботная плата должна стимулировать сотрудника к работе;
- размер заработной платы должен быть соизмерим с пользой, которую приносит сотрудник предприятия, и изменяться в зависимости от полезности труда сотрудника в каждом оплачиваемом отрезке времени;
- форма оплаты труда должна носить преимущественно денежный характер, что не исключает возможность премирования в натуральной форме [5, с. 36].

Стимулирование труда – это, прежде всего, внешнее побуждение, элемент трудовой ситуации, влияющий на поведение человека в сфере труда, материальная оболочка мотивации персонала. Вместе с тем оно несет в себе и нематериальную нагрузку, позволяющую работнику реализовать себя как личность и работника одновременно. Стимулирование труда необходимо рассматривать как систему экономических форм и методов побуждения людей к включению в рабочий процесс. Цель стимулирования – увеличение трудовой активности персонала предприятия, повышение заинтересованности в улучшении конечных результатов. Иначе говоря, достижение роста прибыли компании за счет повышения качества и эффективности труда работников.

Система мотивации существует практически на каждом предприятии. Однако с ее помощью многим компаниям не удается добиться желаемых целей: повысить производительность труда, заинтересовать в результатах деятельности компании рядовых сотрудников и т. д. В большинстве случаев причина подобных неудач в том, что система мотивации не учитывает особенностей конкретного предприятия: либо она сделана «по учебникам», либо заимствована у компаний-конкурентов, сумевших добиться неплохих результатов. Копируя некоторые фрагменты системы стимулирования персонала, менеджеры не задумываются о том, что система мотивации каждого предприятия должна разрабатываться с учетом его специфики и особенностей персонала.

В противном случае они сталкиваются с такой проблемой, как демотивация работников. Пассивность персонала не в последнюю очередь связана с недостаточной психологической компетентностью самих руководителей, недооценивающих важности мотивирования подчиненных, а главное — практически не владеющих приемами мотивирования.

На наш взгляд, факторами, оказывающими влияние на интенсивность прилагаемых работником усилий для выполнения поставленных задач, являются:

- уверенность работника в том, что его активность приведет к запланированному рабочему результату (росту объема продаж, своевременной разработке нового продукта, успешной реализации предпринятого проекта, повышению качества обслуживания клиентов);

- уверенность, что достигнутые им успехи не останутся незамеченными, а будут оценены и вознаграждены руководством;

- ценность в глазах работника самого ожидаемого поощрения [4. с. 32].

Основной принцип организации системы стимулирования в бизнесе — индивидуальный подход к определению размеров материального вознаграждения сотрудников на основе системности, четкого обоснования критериев и процедуры оценки результатов труда сотрудника и выполнения им своих должностных обязанностей. При этом важно учитывать итоговые результаты работы предприятия в целом, индивидуальный вклад конкретного работника в достижение конечных результатов работы предприятия, эффективность, производительность и качество труда.

Следует отметить, что системы оплаты труда и стимулирования персонала на предприятиях существенно различаются. Так, наблюдается значительная разница в размерах минимальной заработной платы по предприятиям в целом, а также имеют место значительные различия в оплате труда разных групп персоналов. Отчасти указанные различия обусловлены разме-

рами организаций, их экономическим положением и динамикой экономических показателей. В то же время в разных организациях применяются различные подходы к оплате труда [6].

Например, основой системы оплаты труда на ХГФП «Здоровье народу» являются два традиционных элемента: оклад и премия. Но оба этих элемента формируются без общепринятых шаблонов и форм. Так, должностной оклад устанавливается в зависимости от следующих условий: квалификационной группы сложности и значимости выполняемых работ в соответствующем структурном подразделении; способности конкретного человека реализовать свой трудовой потенциал [8]. Второй элемент системы оплаты труда — премия — устанавливается за достижение показателей, характеризующих экономическую деятельность структурных подразделений, конечно, при эффективном выполнении каждым работником должностных обязанностей [7].

На предприятии разработано Положение о премировании работников предприятия из фонда стимулирования. Премирование работников предприятия «Здоровье народу» предусматривает прямую зависимость размера премии от величины трудового вклада работника, обеспечивает поощрение напряженного труда, проявление инициативы и творческого отношения к делу. Работник имеет право на получение премии из фонда стимулирования в полном объеме при условии: выполнения производственного задания; обеспечения надлежащего качества выполненных работ, изготовленной продукции; соблюдения правил внутреннего трудового распорядка; соблюдения правил охраны труда и противопожарной безопасности; отсутствия замечаний непосредственного руководителя; соблюдение внутреннего перемещения по производственной необходимости.

Фонд стимулирования определяется ежемесячно в процентном отношении от окладной части фонда оплаты труда по предприятию за предыдущий месяц. Руководители подразделений распределяют фонд стимулирования между работниками всех

категорий структурного подразделения по собственному усмотрению. В аналитических отчетах специалистов предприятия вскрываются проблемы, связанные с внедрением разработок, предлагаются конкретные пути их решения. Система материального стимулирования труда ХГФП «Здоровье народу» постоянно совершенствуется.

В целом, выделяют общие принципы совершенствования системы материального стимулирования персонала:

- базовая заработная плата должна быть достаточной для привлечения в компанию работников необходимой квалификации и опыта;

- повышение размера базовой заработной платы должно проводиться в строгом соответствии с повышением производительности на уровне коллектива работников или предприятия в целом;

- участие работников в распределении прибыли должно базироваться на результатах производственной деятельности в масштабе всей хозяйственной единицы;

- если в компании успешно внедрена система участия в прибыли, то ее руководство может позволить себе платить работникам много, поскольку получает должную отдачу от персонала [3, с. 76].

Таким образом, следует отметить, что персонал — основополагающий фактор развития бизнеса. А поскольку миссия руководителя — развивать бизнес, то в результате и система управления персоналом оказывается настроенной на главное — на цели бизнеса. В этом случае на деле достигается стратегическая цель всей системы управления персоналом — развитие бизнеса компании за счет максимально эффективного использования человеческого капитала. Не существует плохих или хороших систем оплаты труда, так же как и не существует идеальной системы оплаты труда, при которой на 100% останутся довольными и работники, и работодатели. Однако на каждом конкретном предприятии можно разработать оптимальную

схему начисления заработной платы. Это, в свою очередь, может существенно снизить издержки на оплату труда, а также повысить эффективность работы сотрудников компании. Применять или нет ту или иную систему оплаты труда каждый руководитель решает сам, и от того, насколько эффективной она будет, зависит возможность предприятия выстоять в конкурентной борьбе и повысить его экономическую эффективность.

Список литературы

1. Крысенко Т. Выплаты, включаемые в понятие «заработная плата» / Т. Крысенко // Менеджер по персоналу. — 2007. — № 4. — С. 50–53.
2. Пронкина Л. Зарплата в системе факторов конкурентоспособности фирмы на рынке труда / Л. Пронкина, Е. Камеристая // Вісн. Міжнар. Слов'ян. ун-ту. Сер. Економічні науки. — 2006. — № 2. — С. 8–11.
3. Летягин В. Босс сказал: делиться надо... / В. Летягин // Персонал. — 2001. — № 2. — С. 74–76.
4. Войко А. Разработка системы материального стимулирования персонала / А. Войко // Финансовый менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 30–37.
5. Сомов Л. Эффективная система оплаты труда — еще один шаг к успеху вашей фирмы / Л. Сомов // Упр. персоналом. — 2004. — № 14. — С. 36–38.
6. Жуков А. Заработная плата: пути реформирования и резервы повышения / А. Жуков // Пробл. теории и практики упр. — 2003. — № 5. — С. 58–63.
7. Папернюк А. Модель оплаты труда: от компенсационной стратегии к практике партнерства / А. Папернюк // Менеджер по персоналу. — 2007. — № 4. — С. 28–36.
8. Коняева А. Обзор заработных плат и компенсаций / А. Коняева // Менеджер по персоналу. — 2007. — № 6. — С. 50–57.

Резюме

У статті розглянуто концепцію людського капіталу та проведено аналіз людських ресурсів та існуючих методів і принципів стимулювання персоналу.

Summary

The article deals with the conception of human capital; analysis of human resources and the existing methods and principles of personnel stimulation has been done.

Наука в НУА

В. П. Козыренко, О. В. Лазаренко

ЭКСПЕРТНЫЕ ОЦЕНКИ ЭЛЕМЕНТОВ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

(Межвузовская научно-методическая конференция)

3 ноября 2007 года в Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия» прошла ежегодная девятая научно-методическая конференция «Экспертные оценки элементов учебного процесса». Конференция организована кафедрой информационных технологий и математики Народной украинской академией.

Цель конференции – определение путей повышения эффективности учебного процесса и выработка научно-практических рекомендаций по его совершенствованию на основе методов математического моделирования и современных информационных технологий.

В работе конференции приняли участие представители Харьковского национального университета радиоэлектроники, Харьковского национального экономического университета, Национального технического университета «ХПИ», Международного Славянского университета, Харьковского национального автомобильно-дорожного университета, Харьковского университета воздушных сил. Впервые в работе конференции приняли участие представители ООО «Директ Ай Ти» (г. Одесса), представившие комплексное решение для автоматизации учебных и управленческих процессов в вузах.

Доклады, прозвучавшие на пленарном заседании, были посвящены таким актуальным направлениям, как необходимость трансформации модели высшего образования, анализ современных концепций управления качеством образования, разработка методов моделирования учебной деятельности студентов, интеллектуальных средств поддержки педагогических решений в высшем учебном заведении.

После заслушивания и обсуждения докладов работа конференции продолжалась по двум основным направлениям: информационные технологии в системе непрерывного образования: опыт, проблемы, перспективы и методы математического моделирования, оценивания, прогнозирования элементов учебного процесса в условиях кредитно-модульной системы.

Народная украинская академия представила на конференции результаты своих разработок в области создания электронных учебников с элементами тестирования в среде Lersus, построения модели обучающегося в системе дистанционного обучения, применения семантических моделей в системах тестирования и анализа больших информационных массивов; поделилась опытом математической подготовки студентов гуманитарного профиля, проанализировала роль научных кружков в формировании творческого мышления студентов.

Большой интерес у участников конференции вызвали программные продукты, предоставленные студентами Народной украинской академии.

На завершающем этапе конференции определены приоритетные направления для исследований и обсуждения на следующей конференции в 2008 году.

Е. А. Довгаль

**СИСТЕМНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕСТВА:
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ
(Третья межвузовская научно-практическая
Интернет-конференция)**

В декабре 2007 года в Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия» состоялась третья межвузовская научно-практическая Интернет-конференция на тему: «Системная трансформация общества: экономические и право-

вые аспекты». Работа конференции проходила по следующим научным направлениям:

- ♦ Системная трансформация экономики: проблемы и противоречия.
- ♦ Правовое регулирование системной трансформации общества.
- ♦ Совершенствование экономических методов управления в условиях системной трансформации экономики.
- ♦ Развитие предпринимательства в условиях системной трансформации.
- ♦ Учетно-аналитические аспекты системной трансформации экономики.

В академии уже стало традицией с 2001 г. проведение ежегодных конференций в рамках научно-исследовательской темы экономических кафедр «Проблемы равновесия экономических систем в условиях рыночной трансформации», однако с 2005 г. изменилась не только тематика, но и формат конференции. С учетом того что в настоящее время возрастает актуальность не только экономических исследований, посвященных проблемам системной трансформации общества, но и исследований в области законодательного регулирования этого процесса, советом факультета «Бизнес-управление» было принято решение об изменении тематики конференции в направлении комплексного исследования системной трансформации общества как с точки зрения экономического, так и правового аспектов.

Конференция 2007 г. проводилась в формате Интернет-конференции, что, посредством размещения на Интернет-сайте НУА, позволило познакомиться с наработками участников конференции значительно более широкую аудиторию и получить комментарии от заинтересованных читателей. В конференции приняли участие свыше 40 лиц: преподаватели, аспиранты, магистранты академии. Как и ранее, в состав оргкомитета конференции вошли ведущие преподаватели, заведующие кафедрами экономического цикла НУА.

Третья межвузовская научно-практическая Интернет-конференция показала, что интерес к экономическим и правовым аспектам системной трансформации общества сегодня очень велик, и необходима постоянная работа в области не только фундаментальных, но и прикладных исследований этой проблемы, в направлении комплексного экономико-правового подхода к изучению тенденций и противоречий, происходящих в Украине и в мире.

В. И. Астахова

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАСТЬ (Международная научно-практическая конференция)

14 марта 2008 года на базе Народной украинской академии состоялась шестая Международная научно-практическая конференция по теме «Интеллигенция и власть». Начиная с 2000 года подобные конференции посвящались проблемам образования и воспитания, нравственных императивов интеллигенции и ее взаимодействия с властью. Эти конференции привлекают к себе интерес некоторой необычностью формы их проведения, но особенно, конечно, составом участников. В числе выступающих традиционно — руководители вузов и школ Украины, известные ученые, представители властных структур и общественных организаций.

На конференции 14 марта, в которой приняли участие более 150 чел. из всех регионов Украины, а также из Москвы, Санкт-Петербурга, Курска, Белгорода и Риги, обсуждался широкий спектр достаточно острых и болезненных вопросов, смысл которых в обобщенном виде может быть представлен тремя основными направлениями:

I. Интеллигенция как социальная группа. Что она представляет собой сегодня, и можно ли говорить о том, что эта группа до сих пор еще сохраняется в структуре общества. Если да, то

какие специфические черты характеризуют интеллигенцию сегодня в условиях транзитного общества. Если нет, то как это сказывается на перспективах общественного развития.

II. Возрастание ответственности интеллигенции за действия власти, за судьбы народа и будущее страны.

III. Роль образования, и высшей школы в первую очередь, в решении задач формирования нравственного облика и гражданских позиций интеллигенции.

С постановочными докладами на конференции выступили доктор юридических наук, профессор, академик НАН Украины и президент Академии правовых наук Украины, ректор Национальной юридической академии им. Ярослава Мудрого В. Я. Таций; доктор социологических наук, профессор Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова С. А. Шаронова; доктор исторических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины, ректор Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия» В. И. Астахова; кандидат педагогических наук, доцент, директор Департамента по гуманитарным вопросам Харьковского городского совета В. А. Ландсман; доктор экономических наук, профессор, академик Академии инженерных наук Украины, академик Академии экономических наук Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины, ректор Харьковского национального экономического университета В. С. Пономаренко.

Дискуссию «За круглым столом» по теме «Интеллигенция во власти» вели первый проректор Народной украинской академии, доктор исторических наук, профессор Е. В. Астахова, заместитель главы Харьковской областной государственной администрации, доктор социологических наук, профессор Л. А. Белова; доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой теории и истории социологии Днепропетровского национального университета В. Г. Городяненко; доктор филологических наук, профессор, проректор Украинско-американского гуманитарного института «Висконсинский международный университет» (США) В. Я. Звиняцковский; доктор технических наук,

профессор, заслуженный работник образования Украины, член-корреспондент Украинской академии аграрных наук, ректор Харьковского национального технического университета сельского хозяйства им. П. Василенко Д. И. Мазоренко; доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии Восточно-украинского национального университета им. Владимира Даля Б. Г. Нагорный; главный редактор газеты «Время», кандидат социологических наук Е. В. Стронева.

В ходе острых дискуссий, конференция приняла следующие рекомендации:

1. Считать идею проведения Всеукраинского форума интеллигенции крайне важной и своевременной. Обсудить на форуме и принять конкретные рекомендации по **повышению политической ответственности** интеллигенции и, прежде всего, стоящей у власти интеллектуальной элиты, за выведение страны из глубокого и длительного системного кризиса.

2. Обеспечить системную работу государственных органов и общественных организаций по преодолению апатии, индифферентности и безучастности интеллигенции к происходящим в Украине процессам, вернуть востребованность результатов труда интеллигенции, создаваемого ею интеллектуального капитала, ее заинтересованность в активном участии в общественной жизни. Иначе усиление ее эмиграции и внешней, и внутренней неизбежно.

3. Важнейшей сферой приложения знаний и творческой энергии интеллигенции является система образования и науки. Последовательность осуществления реформ в сфере образования, отказ от бесконечных деклараций и необоснованных бессистемных попыток обновления — это безотлагательная задача и власти, и самой интеллигенции, ибо и те, и другие несут возрастающую **историческую ответственность** за будущее страны.

И как главный вывод, принятый всеми участниками конференции, прозвучали слова доктора технических наук, профессора, заслуженного работника образования Украины, члена-корреспондента Украинской академии аграрных наук,

ректора Харьковского национального технического университета сельского хозяйства им. П. Василенко Д. И. Мазоренко:

«Интеллигенция больше всех заинтересована в возрождении духовности, утраченных ценностей и идеалов. Мировое сообщество вступает в образовательную, информационную фазу своего развития, но движение вперед может произойти только при активном участии интеллигенции. Именно интеллигенция, независимо от социального статуса, придет к осознанию своей интеллектуальной миссии и начнет построение цивилизованного общества. Его успех будут определять как гуманитарная, научно-техническая и творческая элита, так и широкие массы населения.

Нужно направить все усилия на укрепление роли интеллигенции как творца системы интеллектуальных ценностей, жизненных целей и задач. Это своеобразный «социальный код», который передается из поколения в поколение и обеспечивает общественный прогресс.

Уже проверено на практике, что интеллигенция способна олицетворять и символизировать дух народа и быть частью интеллектуального слоя образованных и креативных людей. Не пришло еще время прощаться с интеллигенцией, ее бескорыстным человеколюбием и высокими гуманистическими ценностями. Наоборот, сегодня как никогда настало время роста роли интеллигенции в нашем обществе, новых способов самовыражения ее этико-просветительских идеалов. Она должна определять будущее Украины, ее духовные ценности и путь к качественно новой цивилизации».

М. В. Бирюкова

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФУНКЦИИ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В ТРАНЗИТИВНОМ ОБЩЕСТВЕ

(XV Международная студенческая научная конференция)

19 апреля 2008 года Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия» встречал гостей и участников XV Международной студенческой научной конференции «Социокультурные функции высшей школы в транзитивном обществе», которая является ежегодным научным мероприятием и привлекает представителей студенчества к анализу современных проблем образования. Конференция давно уже стала традиционной и воспринимается студентами как настоящий праздник науки в академии. И это на самом деле праздник, так как в этом году в конференции участвовало 258 человек, среди них представители не только 13 славных вузов Харьковщины, но и студенты из других городов Украины, Туркменистана, Турции, Прибалтики, Китая, Франции и Швеции. Международное сотрудничество между учебными заведениями дает возможность ускорить процессы развития образования, более эффективно распространять передовой опыт, оптимизировать внедрение новых технологий в образование; способствует разработке стратегии развития с учетом внешнего окружения, потенциальных возможностей образования, мобилизации внутренних ресурсов.

Целью конференции выступала весьма актуальная задача — дать возможность молодежи высказать свои взгляды по поводу острейших вопросов модернизации современного образования и перспектив его развития, определить позиции студенчества относительно особенностей развития социокультурных функций образования под воздействием глубинных трансформаций Украины.

Конференция является традиционной формой проведения Дня науки в Народной украинской академии, в формате кото-

рого, кроме студенческой, прошли конференция учителей, работающих в системе непрерывного образования, и конференция молодых ученых.

Пленарное заседание конференции было открыто ректором Народной украинской академии В. И. Астаховой. Актуальность тематики, предложенной для обсуждения, и давних традиций, сохраняемых и развиваемых в НУА по комплексному изучению образования, отметила ректор Харьковского областного научно-методического института непрерывного образования кандидат педагогических наук Л. Д. Покроева, которая приветствовала всех участников конференции в ходе пленарного заседания.

Во время проведения конференции была организована работа 20 секций по проблематике, отражающей исторические, философские, экономические, правовые, психологические, социологические, филологические особенности развития современных образовательных систем. Необходимо отметить, что участники конференции были подготовлены на высоком научном уровне, компетентности и нестандартности взглядов. Студенты, подготовившие доклады на пленарное заседание и лучшие выступления на секциях, были отмечены грамотами, дипломами и ценными подарками. Особая благодарность была высказана научным руководителям, подготовившим выступления студентов.

Очень резонансным стало выступление ректора НУА, профессора В. И. Астаховой, которая говорила об истории харьковского студенчества, о его достижениях и вкладе в развитие и науки, и спорта, и культуры Украины и мира в целом.

Безусловно, вызвали интерес у аудитории выступления иностранных гостей на пленарном заседании. В их докладах говорилось об общих и специфических тенденциях развития как стран в целом, так и образовательных систем. Профессор Кристианстадского Университета (Швеция) Свен Олаф Коллин в своем выступлении высоко оценил результаты деятельности НУА в качестве экспериментального учебно-научного комплекса по обработке модели непрерывного образования.

В целом, как отмечали многие участники конференции, результаты интенсивного научного поиска, осуществленного и презентованного на конференции, дадут возможность определить пути преодоления и решения проблем общества, связанные со стратегией развития образования, более эффективно использовать инновационные элементы усовершенствования процесса интеграции педагогической науки и практики; позволят сформировать новую генерацию специалистов, которая сможет приносить пользу обществу, стране, пополняя ее интеллектуальный потенциал.

До 150-річчя Д. І. Багалія

В. І. Астахова, К. В. Астахова

МОРАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ТА ІДЕАЛИ Д. І. БАГАЛІЯ

Кожна культура утворює і зберігає свою духовну унікальність у формі людського ідеалу – універсальної і всевизначальної субстанції культурної системи, що виявляється на всіх рівнях її функціонування: ціннісному, онтологічному, праксеологічному.

Формуючись усередині певної культури, ідеал, у свою чергу, формує її ідентичність, концентруючи в собі уявлення соціально-культурного суб'єкта про ціннісні засади буття і способи їх втілення: задає загальний вектор розвитку культури; визначає сенс людського існування і перспективу людського буття в індивідуальному відображенні; визначає характер суспільної ідеології, специфіку філософського дискурсу і педагогічних концепцій.

У філософсько-антропологічному ракурсі ідеал можна розглядати як певне поєднання трьох компонентів феномена людина: духовного, соціального і фізичного.

В онтологічному плані ці компоненти постають, по-перше, у вигляді відповідних груп якостей людини, що формуються за рахунок освоєння і перетворення нею елементів культури, соціуму, природи. По-друге, з погляду виховної теорії і практики вони виступають основними стратегіями духовного, соціального і фізичного розвитку, які повинні бути забезпечені сукупністю соціально-культурних інститутів, у тому числі й системою освіти.

Етичний ідеал, природно, несе в собі віддзеркалення епохи, конкретних подій і явищ, особливостей його носіїв. І в той же час життя підтверджує, що фундаментальні, стрижньові прояви етичних позицій змінюються вкрай повільно, зберігаючи свої основоположні характеристики.

Як уявляються нам сьогодні етичні ідеали одного з провідних діячів української культури, освіти і науки початку ХХ століття Д. І. Багалія?

Основою його етичних принципів була, поза сумнівом, глибока любов до рідної землі, постійна занепокоєність її майбутнім, нескінченна повага до її людей, прагнення утвердити її історію, культуру, мову, її самоідентичність. У своїй автобіографії «П'ятдесят літ на сторожі української культури» він писав: «Лекції мої мали серед слухачів-істориків успіх завдяки їхньому змістові і завдяки їхньому напрямкові, що відповідав їхньому українському світоглядові... Як молодий лектор, я одразу став близько до студентів, надто до свідомих українців, закликав їх до себе на розмови і біля мене зараз же склався гурток, що цікавивсь питанням українознавства і що провадив укупі зо мною та під моїм керуванням у мойому скромному приміщенні колективну працю – складав бібліографічний покажчик літератури про українську історію» [1, с. 132].

Його позиція в національному питанні, такому важкому й підступному для багатьох діячів української культури, завжди залишалася принциповою і послідовною. Будучи справжнім сином України, самовіддано захищаючи її національні інтереси, він водночас однозначно відкидав будь-яку пропаганду національної винятковості і самозакоханості, послідовно просуваючи ідеї толерантності, дружби і пошани до всіх народів, етнічних груп і націй, що населяють Україну. Він виходив, і це виразно простежується в його програмних роботах, з багатовікової традиції «незлиття» і «нероздільності» трьох етнічних гілок східнослов'янського древа – великоросів, малоросів і білоросів. Така етична позиція не втратила своєї актуальності і на початку XXI століття.

Послідовно відстоюючи українські національно-культурні інтереси в суперечливих умовах перших років радянської влади, Д. І. Багалій радо вітав відродження українського культурного життя і всіляко сприяв йому. Він прагнув бути в курсі всіх новинок культурного життя Слобожанщини, постійно брав участь у роботі численних комітетів і комісій, які створювалися у зв'язку з ювілейними датами діячів української культури. Але він не уявляв собі розвитку української культури без тісних духовних контактів з культурою інших європейських країн.

Громадська діяльність Д. І. Багалія відображала його громадянську позицію, його прагнення до розвитку національної освіти і науки. Він постійно шукав шляхи «благодетельного впливу на юні серця», прагнув до тісних контактів зі студентами, убачаючи у спілкуванні з ними головний сенс своєї педагогічної діяльності. Діапазон його занепокоєності долями молоді, перспективами розвитку української культури був у край широким – від проблем становлення історичної науки і збереження для нащадків культурної спадщини до поліпшення санітарно-гігієнічних умов харківського життя [2, с. 683]. Цікаво, що діяльність Д. І. Багалія і як ректора Харківського університету, і як харківського міського голови була спрямована, в першу чергу, на впорядкування рідного міста, на поліпшення природних несприятливих умов – шкідливих для здоров'я і життя харків'ян. Розроблене під керівництвом Д. І. Багалія групою університетських професорів клопотання на адресу міністерства внутрішніх справ про поліпшення обстановки в Харкові могло б послужити зразком документа, спрямованого на розв'язання багатьох сьогоденних проблем українських міст, що переживають важку кризу житлово-комунальної сфери [2, с. 684].

Він займався проблемами бібліотек і культурно-просвітницьких товариств, віддавав багато сил і енергії становленню музею старожитностей і витончених мистецтв, йому належить заслуга створення державного архівного фонду Харківщини.

І все-таки повне уявлення про етичні ідеали Д. І. Багалія можна одержати тільки за умови всебічного аналізу його ставлення до освіти і наукової діяльності. Визначальним чинником розвитку науки і освіти Багалій вважав Учителя – викладача вищої школи, і в першу чергу – професора.

Професор – головна дійова особа вищої школи в усі часи, оскільки обличчя викладацького корпусу визначає професура. Це було глибоким переконанням Д. І. Багалія. Розмірковуючи про наукову і викладацьку діяльність професорів, Багалій наголошував, що на них лежать два найважливіші обов'язки – науковий і викладацький, які найтіснішим чином пов'язані між

собою [3, с. 455–457]. Але професор не може бути тільки вченим і тим більше — повноцінним викладачем, якщо він не є всебічно освіченою людиною, справжнім патріотом і громадянином своєї Вітчизни. «Професор у повному розумінні цього слова, — пише Багалій, — є начитаною, розумною, широко освіченою людиною, з тією самовідданістю науці, яка характеризує справжнього вченого. На етичній репутації його не може бути жодних плям, він повинен бути добрим і справедливим, щоб мати моральне право наставляти студентську молодь» [3, с. 455–457].

Цікаво, що негативні явища, що мали місце серед вузівських викладачів XIX — початку XX ст., теж не залишилися поза увагою Д. І. Багалія. Він із глибоким жалем писав про чвари у вузівському середовищі і підсиджування викладачами один одного, про хабарі і підкупи, про прямі порушення морально-етичних норм. «Одна частина магістрів і докторів, — пише Багалій у своїй праці «Спроба історії Харківського університету», — одержала свої наукові ступені цілком заслужено, інша ж, навпаки, використувала для цього хабарі і підкуп екзаменаторів...» [3, с. 539].

Такі явища викликали обурення Багалія, переконаного в тому, що позбавитися цього можна тільки через позбавлення вищої школи від таких, вибачте на слові, наставників.

Навіть найглибші наукові знання, на думку Багалія, не дають права викладати студентам тій людині, яка має моральні вади, адже шкода від спілкування з такою людиною матиме далекосяжні негативні наслідки не тільки для випускника вищої школи, але й для держави в цілому.

Д. І. Багалія як ученого і педагога особливо турбував етичний бік стосунків між викладачами і студентами. Використовуючи сьогоденню термінологію, можна сказати, що він був переконаним прихильником педагогіки партнерства і суб'єкт-суб'єктних відносин у внз. Він багато разів підкреслював, що дійти до серця студента, впливати на його самосвідомість можна тільки за допомогою неформального спілкування, і всіляко такому спілкуванню сприяв. «Я ніколи не відмовляв студентам у користуванні своєю бібліотекою (дарма, що декотрі книжки і пропадали були за

несправними читачами), добре пам'ятаючи про те, яка корисна була для мене бібліотека мого вчителя В. Б. Антоновича. Я наочно бачив, які корисні були для молоді книжки моєї бібліотеки й мої бібліографічні та історичні вказівки, як вони заохочували до перших наукових спроб і моїх слухачів на семінарах, і тих, хто вже добули курсу. І тепер я вдоволений з того, яку велику наукову роль відіграла моя книгозбірня не тільки для мене, але й для всіх, хто нею протягом 45 років користувались» [1, с. 133].

Основним обов'язком університетського професора Д. І. Багалій вважав розробку і викладання навчальних курсів, «приєднуючи там, де це потрібно, до теорії і практику, присутність на засіданнях і іспитах, керівництво ад'юнктами». Університети Російської імперії, що були створені за зразком західноєвропейських і фактично увійшли до єдиної університетської системи Європи, через специфіку загальноросійської історії відрізнялися самобутніми рисами свого устрою. Цей устрій породив особливий тип університетських учених — по-європейськи освічених, але не просто інтелектуалів, а таких представників наукової інтелігенції, для яких життя своєї країни, доля народу завжди були найважливішою складовою їх культури.

Кожний із них по-різному вирішував ці питання, відповідаючи на виклик часу. Одні зятято захищали «устоїв», інші, увійшовши до строкатої спільноти лібералів, ставали в позицію майже легальних «борців» з «устоями», не пориваючи у своїй більшості зі звичним способом цілком благополучного життя. Треті — демократи й революціонери — не менш зятято прагнули руйнування «устоїв» і творення чогось абсолютно «нового» і «прекрасного».

Але всі вони залишалися передусім вузівськими педагогами, наставниками студентської молоді, професіоналами своєї справи в найвищому розумінні цього слова, посідаючи провідне місце в системі освіти. Відтоді, як формулював ректор Харківського університету Д. І. Багалій ці вимоги до вузівських професорів, минули роки й десятиліття, відлунали війни і революції, істотно змінилися умови освітньої діяльності. Але ті високі мірки, з якими підходили до вузівської професури, зберігаються і

дотепер, незважаючи на всі важкі перипетії, що довелося їй пережити і у ХХ, і на початку ХХІ століття.

Д. І. Багалій був переконаний у тому, що студентам абсолютно необхідно якомога більше знати про своїх вчителів і взагалі про видатних діячів української історії і культури, особливо про вчених і педагогів. Саме на прикладах їх самовідданого служіння Вітчизні, стверджував він, може формуватися національна самосвідомість і патріотичні почуття молоді. Не випадково, у зв'язку з історичним ювілеєм Харківського університету в 1905 р., Багалій як ректор ініціював обрання почесними докторами університету «найвидатнішого історика України, автора капітальної історії України і Руси, тоді професора Львівського університету Михайла Сергійовича Грушевського, славетного галицького письменника Івана Франка й відомої дослідниці української історії та права Олександри Яківни Єфименкової» [1, с. 158]. Він вважав, що ці видатні представники української інтелігенції можуть служити студентській молоді гідним прикладом для наслідування.

Уявлення про моральний облік вузівського педагога, що їх відстоював Д. І. Багалій, цілком можуть бути віднесені і до сучасної вищої школи, хоча вона значною мірою змінила свої стратегічні завдання.

Вища школа ХХІ ст. розглядає процес навчання і виховання вже не як цілеспрямоване формування студента відповідно до наперед спроектованої моделі, а як діяльність, спрямовану на створення максимальних умов для самореалізації особи.

Головне завдання, що постало перед українською вищою школою в нових історичних умовах, — знайти шляхи підвищення ефективності викладацької праці, розкриття потенціалу кожного студента.

Викладач у цих нових умовах виступає не стільки інформатором, що транслює знання, скільки носієм певної культури, світогляду, життєвих настанов і цінностей, професійної поведінки.

Відома істина — тільки особистість здатна виховати особистість. А отже, педагог зобов'язаний бути особистістю, бо це — його найважливіша професійна якість.

Кожному викладачеві необхідне сьогодні глибоке і систематичне самовдосконалення, внесення істотних корективів у свою діяльність, вироблення принципово нової індивідуальної педагогічної траєкторії.

Та все ж, незважаючи на багато істотних відмінностей, на кардинальні соціально-економічні і політичні зміни, що відбулися у світі, вимоги до викладача вищої школи, до професорського корпусу в основі своїй залишилися такими, як про них писав Д. І. Багалій: високий професіоналізм, етичні засади і принципи, вміння поєднувати наукову і педагогічну роботу, здатність вести за собою студентів, залишатися для них авторитетом і зразком для наслідування, готовність самовіддано служити своїй Вітчизні і своєму обов'язку. Ці загальнолюдські заповіді проповідувалися кращими умами, найдостойнішими представниками всіх часів і народів, до яких належить і академік Д. І. Багалій.

Повернути авторитет вузівського викладача, престиж його нелегкої і абсолютно незамінної праці, його професорську культуру в найвищому сенсі цього слова – невідкладне завдання суспільства, без вирішення якого збереження інтелектуального потенціалу, подальше формування інтелектуальної еліти в країні стане практично нездійсненним.

Список літератури

1. *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1 / Д. І. Багалій; ХП «НУА» та ін. – Х.: ХП «НУА»: Золоті сторінки, 1999. – С. 132–133, 158.
2. *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 4, Ч. II / Д. І. Багалій; ХГУ «НУА» та ін. – Х.: Вид-во НУА, 2005. – С. 683–684.
3. *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 3, Ч. 1 / Д. І. Багалій; ХГУ «НУА» та ін. – Х.: Вид-во НУА, 2004. – С. 455–457, 539.

Г. В. Хмара

ПРО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ДМИТРА ІВАНОВИЧА БАГАЛІЯ В МІСТІ ХАРКОВІ

Дехто з учених-істориків досліджує явища та події планетарного масштабу, а чиїсь наукові вподобання спрямовані переважно на окремі регіони. Слобожанщині пощастило: її минуле досліджував Д. Багалій (1857–1932), відомий науковець, археолог, талановитий організатор, педагог, ректор, політик, один із найяскравіших вітчизняних істориків кінця XIX – початку XX ст.

Науковий доробок видатного вченого налічує близько 350 публікацій, серед яких підручники, монографії, статті з історії України та Росії [2, с. 7]. Але більшість його наукових розвідок присвячена рідному краю. Як слушно зауважує В. Білоцерківський, «не часто зустрічається таке поєднання: плідний вчений, що ґрунтовно висвітлив багато сторінок історії улюбленого ним міста, та водночас – керівник найбільшого наукового навчального центру – його університету, а також керівник міста – міський голова Харкова» [1, с. 4]. Тож і не дивно, що Дмитро Іванович здобув слави літописця Слобідської України ще за свого життя. Як талановитий організатор, Д. Багалій був одним із творців низки культурно-просвітницьких організацій м. Харкова, у тому числі Історико-філологічного товариства, Товариства грамотності, Громадської публічної бібліотеки, музею та історичного архіву. Він один із засновників Української академії наук, її перший віце-президент, керівник Першого, історико-філологічного відділу. У 20-х роках Д. Багалій очолював Центральне архівне управління України, академічні інститути історії української культури та літератури імені Тараса Шевченка, професійну спілку українських учених. Особливого розмаху за роки життя Дмитра Івановича набуло святкування 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності вченого, яке відбулося у 1927 році. Уряд УСРР надав його ім'я новозаснованій державній премії для науковців, науково-дослідному інституту історії української

культури в Харкові, а також постановив видати державним коштом повне зібрання творів ученого. На цей ювілей відгукнулися всі провідні академії наук європейських країн, а також інтелектуальні кола української діаспори.

На жаль, утвердження тоталітарного режиму в Україні надовго викреслило творчу спадщину Дмитра Івановича Багалія з українського культурного життя. Тож цілком очевидно, що відновлення української незалежності в 1991 році супроводжувалося поверненням творів ученого до наукового обігу та широкої української публіки, а також відновлення деяких із створених ним наукових інституцій в Харкові.

8 листопада 2007 року минуло 150 років від дня народження Дмитра Багалія. У 2007 році Президент України Віктор Ющенко видав Указ № 413/2007 «Про відзначення 150-річчя від дня народження Д. І. Багалія», яким було передбачено проведення низки заходів, присвячених цій даті. У рамках святкування ювілею Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ, Народною українською академією та Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна було започатковано спільний проект видання «Вибраних праць Д. І. Багалія».

Упродовж 2000–2006 років Народна українська академія власними зусиллями видала чотири томи праць відомого українського ученого.

Перший том вибраних праць видатного українського історика та громадського діяча другої половини XIX – першої третини XX ст. Д. І. Багалія включає в себе «Автобіографію», матеріали святкувань прижиттєвих ювілеїв, а також бібліографію вченого.

Другий том вибраних містить три роботи Д. І. Багалія: «Нарис української історіографії. Джерелознавство. Літописи», «Історіографічний вступ» [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] і «Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної». Разом узяті вони дають достатнє уявлення про стан української історіографії та джерелознавства у 1920-ті – на початку 1930-х років.

У третьому та четвертому томах вибраних праць Д. І. Багалія, які вміщують його монографію «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)», на багатому документальному матеріалі проаналізовано історію заснування і розвитку першого на Наддніпрянській Україні університету з 1802 до 1815 року, всебічно охарактеризовано організаційну, навчальну, наукову та виховну діяльність навчального закладу, професорсько-викладацький корпус та студентство, показано вплив університету на розвиток Харкова, зв'язки університетських діячів з місцевим суспільством, висвітлено стан розвитку початкової та середньої освіти в Харківському навчальному окрузі з 1815 до 1835 року.

У листопаді 2007 року побачив світ п'ятий том (у 2-х книгах) вибраних праць Д. І. Багалія. У першій книзі п'ятого тому вибраних праць «Історія колонізації Слобідської України» розглянуто класові, соціально-економічні причини колонізації південної окраїни Московської держави за доби торговельного капіталу Московською та Польською метрополією. Подано історико-топографічний нарис території Слобідської України та її природних ресурсів XVII ст., а також описано в окремих розділах переселення українців в період до половини XVII ст. і українську колонізацію другої половини XVII ст.

Другу книгу п'ятого тому «Заселення Полудневої України (Запорожжя і Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку» присвячено дослідженню історико-топографічних особливостей Південної України, її природних ресурсів, детально описано флору і фауну Запорожжя і Новоросійського краю. Подано детальну інформацію про заснування і поступовий розквіт великих міст (Одеси, Миколаєва, Маріуполя та ін.), становлення металургійної промисловості й супутніх виробництв.

Видання повного зібрання праць Д. І. Багалія гідно презентує як українській, так і світовій громадськості ім'я видатного ученого, історичний доробок якого є органічною складовою культурної спадщини української нації.

Значним внеском у дослідження наукового доробку Д. І. Багалія є Багаліївські читання, що вже кілька років поспіль відбуваються в Народній українській академії. Ще у 1997 році НУА розробила програму «Багаліївські читання в НУА», присвячену 150-річчю від дня народження вченого. Програма передбачала проведення щорічних Багаліївських читань за участю як професорів, викладачів та співробітників ХГУ «НУА», так й інших освітніх, наукових та культурних закладів міста Харкова. VII Багаліївські читання (7 листопада 2006 року) – «Д. І. Багалій про стан і шляхи розвитку української культури» – відзначалися різноаспектністю, широтою досліджень. У поле зору дослідників потрапили соціально-економічні, політичні, культурологічні праці Д. І. Багалія. Особливу увагу доповідачі звернули на участь видатного культурного діяча в організації вищої школи на Україні. Адже саме Д. І. Багалій створив наукову концепцію та заклав фактологічний фундамент історії Харківського університету. Відкривала VII Багаліївські читання і вела засідання заступник голови оргкомітету, ректор ХГУ «НУА», доктор історичних наук, професор В. І. Астахова. Із привітальним словом до учасників конференції звернулися начальник Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації В. Е. Лунячек; правнучка Д. І. Багалія Ольга Юріївна Багалій; декан історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна проф. С. І. Посохов; проректор з науково-педагогічної роботи ХНПУ ім. Г. С. Сковороди проф. А. В. Губа.

Протягом квітня – листопада 2007 року відбулися Багаліївські читання в Харківській державній академії культури, Харківському національному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди, бібліотеці ім. В. Г. Короленка. У Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна спільно з Канадським інститутом сходознавства відбулася Міжнародна науково-практична конференція, робота секції якої була присвячена вшануванню пам'яті Д. І. Багалія. Крім того, Харківським національним педагогічним університетом ім. Г. С. Сковороди, Харківською державною академією культури, Харківською державною науко-

вою бібліотекою ім. В. Г. Короленка, Національною юридичною академією України ім. Ярослава Мудрого проведено круглі столи з нагоди 150-ї річниці від дня народження Д. І. Багалія.

Освітні, наукові та культурні заклади міста Харкова забезпечили публікації в наукових і науково-популярних виданнях, у ЗМІ України про науково-педагогічну діяльність Д. І. Багалія.

У «Вчених записках ХГУ «НУА» розпочато серію праць, що присвячені дослідженням наукової спадщини вченого (починаючи з XIII тому 2006 року).

Більшістю навчальних та культурних закладів міста Харкова підготовлено книжкові виставки рідкісних видань та рукописів «Книги з автографами Д. І. Багалія», тематичні книжкові виставки, бібліографічні огляди літератури. Харківською державною науковою бібліотекою ім. В. Г. Короленка проведено виставку «Літописець Слобожанщини: До 150-річчя від дня народження історика й громадського діяча Д. І. Багалія».

У ЦНГІ НУА відбулися засідання літературного клубу ЛіК, темою яких було «Харків у працях Д. І. Багалія». Крім того, бібліотекою НУА підготовлено експозицію раритетних видань робіт Д. І. Багалія.

Протягом року студенти Народної української академії на засіданнях Багаліївського гуртка знайомилися з творчим доробком відомого ученого, особливостями українознавчих студій науковця. 9 листопада на базі Будинку учених під керівництвом Центру українознавства студентами НУА проведено мистецьку програму, створену за ключовими аспектами історичної концепції Д. І. Багалія: традиції слобожанського побуту, ремісництва, ведення сільського господарства, родинне життя, обряди. З боку Будинку учених та Будинку народної творчості підготовлено експозиції «Учені Слобожанщини у портретах» та «Наші видатні земляки минулого тисячоліття».

7 листопада студенти спільно з керівництвом музею історії ХГУ «НУА» та Харківського центру українознавства урочисто поклали квіти до меморіальної дошки й могили вченого.

У листопаді в НУА відбувся Миський турнір молодих ерудитів за «Історією Слобожанщини» Д. І. Багалія.

8 листопада на базі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна проведено урочистий вечір, присвячений 150-й річниці від дня народження Д. І. Багалія, за участю депутатів Харківської міської ради. Засідання Вченої ради розпочалося привітанням учасників урочистостей від гостей свята. Продовжила засідання доповідь професора В. В. Кравченка «Д. І. Багалій: «органічна» праця в «неорганічну» добу». Автор наголосив, що святкування 150-річчя від дня народження Д. І. Багалія — це подія, яка виходить за межі Харкова. На урочистому засіданні Народна українська академія презентувала громадськості видані вибрані твори Д. І. Багалія. Закінчився святковий вечір відвіданням виставок у Центральній науковій бібліотеці та Музеї історії університету.

Підсумовуючи, зазначимо, що до творчого доробку професора Багалія зверталися практично всі, хто займався дослідженням історії Харківщини, проте ім'я вченого згадувалося надто рідко, а жодна з праць не була перевидана. І лише тепер книги Дмитра Івановича Багалія знову видаються, а його особистість достойно вшанована як у наукових колах, так і громадськістю краю. У місті Харкові у рамках святкування 150-річчя від дня народження відомого академіка Д. І. Багалія в 2007 році пройшла ціла низка заходів. Перш за все, завершено академічне видання його вибраних праць у шести томах. У більшості наукових та культурних закладах проведено ювілейні Багаліївські читання, основними темами яких стали, зокрема, питання розвитку східних українських регіонів у минулому та сучасному, проблеми та перспективи українсько-російських відносин, історична урбаністика, а також особливості становлення громадянського суспільства в науковому та культурному середовищі. По державних каналах радіо та телебачення на республіканському та обласному рівнях здійснено цикл відповідних передач, організовано виставки в провідних внз та культурних центрах міста Харкова, присвячені вшануванню пам'яті Д. І. Багалія.

Список літератури

1. *Білоцерківський В. Я.* Історик, завжди відданий Харкову / В. Я. Білоцерківський // Зб. наук. пр.: Історичні науки / Наук. вісн. ХДПУ. – 1999. – Вип. I. – С. 4–7.
2. *Величко Ю.* Літописець Слобожанщини / Ю. Величко // Губернія. – 2004. – № 7–8. – С. 80–82.

Презентація нових видань

ГЛОССАРИЙ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Глоссарий современного образования / Нар. укр. акад.; Под общ. ред. Е. Ю. Усик; [Сост.: В. И. Астахова и др.]. – Х.: Изд-во НУА, 2007. – 524 с.

Глоссарий современного образования – это тематический справочник, предназначенный для широкого круга читателей, интересующихся современными проблемами образования. Над его составлением работали большой творческий коллектив ученых и преподавателей Народной украинской академии, среди которых: философы, историки, социологи, психологи, педагоги, филологи, экономисты, специалисты в области информационных технологий и другие ученые. Авторский коллектив, возглавляемый ректором НУА, профессором В. И. Астаховой, уже имеет в своем активе подобные издания («Глоссарий современного образования», 1998 года и «Глоссарий иностранных слов, употребляемых в современном образовании», 2000 года). Однако новый «Глоссарий современного образования» – издание не просто доработанное и дополненное, а принципиально новое, описывающее систему образования в динамике ее развития. Цель данного издания – обобщение достижений в отечественной и мировой теории и практике образования, отображение инновационных образовательных процессов и тенденций, в том числе – интеграция системы образования Украины в Болонский процесс.

Данная работа отражает исследовательский потенциал научных школ Народной украинской академии, ориентированных на образовательную тематику. Академия с момента своего создания (1991 г.) системно и глубоко занимается междисциплинарными исследованиями в области образования, в процессе осуществления которых сформировались научные школы и направления: «История высшего образования на Слобожанщине» (руководитель – проф. Е. В. Астахова), «Экономика образования» (руководители – проф. Е. А. Довгаль, проф. О. Л. Яременко), «Формирование личности в условиях социальных

трансформаций» (руководитель – проф. И. В. Головнева), «Философия образования» (руководитель – проф. В. Ф. Сухина), «Языковая семантика как отражение концептуальной и языковой картины мира» (руководитель – проф. Т. М. Тимошенко), «Правовые основы деятельности структур частного образования» (руководитель – доц. В. В. Астахов), «Построение личностно-деятельностной модели начального образования» (руководитель – учитель высшей категории О. И. Божко), «Знание-ориентированные информационные системы» (руководитель доц. О. В. Лазаренко). Ведущая роль в комплексном изучении проблем образования принадлежит социологической школе «Формирование интеллектуального потенциала общества на рубеже веков», которую возглавляет ректор НУА, профессор Валентина Илларионовна Астахова.

Глоссарий включает около 1000 терминов, описывающих современное образование как сложный феномен – в его взаимосвязях с различными общественными явлениями и процессами как на региональном, так и на мировом уровне. В нем раскрыта структура системы образования, описаны элементы, функции и содержание процесса образования в единстве обучения и воспитания, представлены различные теоретические, методические и идеологические подходы к обучению и воспитанию. Акцентируется социальная сущность образования, его интегрированность в культурную, духовную, политическую, экономическую, рыночную, профессиональную среду, в сферу науки и искусства. Определяется содержание некоторых теоретических и учебных дисциплин. Также в глоссарии отображен опыт учебно-воспитательной, методической и научной работы в Народной украинской академии.

Глоссарий современного образования содержит как широко известные термины, традиционно употребляемые в теории и практике образования, так и термины, отображающие новейшие процессы и тенденции в этой сфере. В основных тематических блоках – «воспитание», «гуманизация», «информатика», «образование», «обучение», «педагогика» и других – представлены разно-

образные проблемы функционирования и развития системы образования, а также основные подходы к их решению.

При создании глоссария были использованы различные информационные источники: классическая литература и результаты новейших исследований, научные публикации и справочная литература, законодательные акты и проекты, Интернет-ресурсы. Статьи глоссария могут служить опорным материалом для изучения образовательной проблематики, поскольку содержат ссылки на базовую литературу. Авторский коллектив НУА готов к сотрудничеству и надеется, что данное издание заинтересует специалистов самых разных направлений в области исследования системы образования.

доц. Е. Ю. Усик

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ЭЛИТА В МАТРИЦЕ СОВРЕМЕННЫХ ЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Михайлева, Екатерина Геннадиевна.

Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений: Монография / Е. Г. Михайлева; Нар. укр. акад. — Х.: Изд-во НУА, 2007.— 576 с.

Интеллектуальный потенциал социума в эпоху глобализации и высоких технологий — это фактор социальной стабильности, конкурентоспособности и национальной безопасности Украины.

Многомерность объекта исследования обусловила многоплановость методологических подходов. В первом разделе раскрывается динамический потенциал таких новых вызовов современности, как аксиологический, пространственный, национально-государственный, вызов идентичности, усиление роли сознания, вызов интеллектуализации, технологический и инвайроментальный, что дает возможность автору выделить общие и дифференцированные признаки реакции социальных систем и подсистем на обозначенные вызовы. Заслуживает одобрения стремление

автора продемонстрировать эвристическую направленность концепции постиндустриального общества как стратегии познания современности. Е. Г. Михайлевой удалось отыскать оригинальные аспекты сущностной природы: интеллектуальный потенциал социума она анализирует как индикатор общества интеллекта.

Расширяет исследовательское поле социологии и второй раздел, где анализируется социальная структура и социальная мобильность в условиях формирования общества интеллекта. И если актуальность темы и задачи, поставленные автором, не вызывают сомнений, то в работе такого масштаба — вопрос в другом: чего можно ждать от социолога в теоретическом и практическом плане, какие социальные технологии он может предложить с учетом обозначенных вызовов современности. Во втором разделе автору удастся расставить акценты, которые являются логичными с точки зрения развития исследовательской мысли. Оригинальную постановку проблемы и аргументированную попытку ее решения можно назвать плодотворной, поскольку достаточно продуктивно исследуются ключевые ресурсы в системе социальной стратификации общества интеллекта, практики позиционирования социальных субъектов в современном стратификационном поле Украины.

Теоретико-методологическая и практическая значимость работы состоит в том, что автор стремится раскрыть эвристический потенциал концепта «интеллектуальная элита» в контексте анализа социальной стратификации социума. В третьем разделе раскрываются основные критерии и характеристики интеллектуальной элиты, ее деятельностный потенциал. Продуктивным является подход автора, очерчивающего новые смысловые грани, а именно: интеллигенция рассматривается как база формирования интеллектуальной элиты.

Методологически верным является подчеркивание повышенной, обостренной значимости образования в системе конструирования общества интеллекта и его интеллектуальной элиты. Тематизация данной монографии, поставленные автором задачи

и подходы к решению теоретических проблем представляются чрезвычайно актуальными и оправданными.

Текст выдержан во всех канонах научного стиля. Не вызывает сомнения, что эта монография будет очень полезна для студентов, магистрантов, аспирантов, преподавателей и научных работников, для всех, интересующихся проблемами трансформации социальной структуры и социальной мобильности в условиях формирования общества интеллекта, реформирования образования в системе конструирования интеллектуальной элиты.

проф. Е. А. Подольская

ЭКОНОМИЧНОСТЬ, ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ТЕХНИКИ

Иванова, Ольга Анатольевна.

Экономичность, экономическая эффективность и конкурентоспособность техники: Монография / О. А. Иванова; Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА, 2006. – 140 с.

В монографии рассмотрены свойства экономичности, экономической эффективности и конкурентоспособности техники в их взаимосвязи. Особое внимание уделено количественной оценке указанных свойств. Предложены оценочные показатели экономичности и конкурентоспособности техники. Теоретические исследования реализованы на примере горно-шахтного оборудования и электродвигателей. Приведены примеры расчетов показателей эффективности, экономичности и конкурентоспособности этих средств производства, а также проведен анализ отраслевой методики расчета затрат и экономического эффекта. Разработана модель факторного анализа конкурентоспособности. Представлен метод расчета цены потребления техники как показателя ее экономичности.

В качестве методологии анализа и синтеза по данному направлению выбран системный подход как средство, устраняю-

щее несогласованность и разобщенность отдельных подходов к проблеме оценки конкурентоспособности техники и ее составляющих, что позволило создать целостную концепцию по оценке эффективности, экономичности и конкурентоспособности промышленной продукции.

Может использоваться для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов, работников экономических служб промышленных предприятий.

доц. О. А. Иванова

УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Подольская, Елизавета Ананьевна.

Управление социальными процессами: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Е. А. Подольская; Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА, 2007. – 524 с.

Підручник рекомендовано Міністерством освіти і науки для студентів вищих навчальних закладів, адже його актуальність викликана потребою магістрантів в організації навчання за курсом «Управління соціальними процесами», який є інтегруючим відносно дисциплін, що вивчалися на попередніх курсах. Великою заслугою автора є світоглядна та методологічна спрямованість даного курсу, його націленість на висвітлення цивілізаційних рис у розвитку суспільства в контексті світової глобалізації. Теоретичний та історико-культурологічний матеріал логічно підводить до аналізу тих культурних сценаріїв управлінської діяльності, які формуються в період глибинної трансформації суспільства.

Дуже важливо, що в даному підручнику весь матеріал логічно згрупований у чотири основні блоки-модулі, що дозволяє виділяти сутнісні моменти та мотивувати інноваційне, креативне мислення магістрів в ході освоєння запропонованого матеріалу.

У першому розділі автору вдалося розкрити сутність системного підходу до аналізу суспільства, показати можливості соціоло-

гічної уяви під час аналізу суспільства в ході трансформації, модернізації, реформування. Велику значущість має аналіз у другому розділі механізмів та ступенів трансформації, ознак та моделей сучасності. Останні два розділи – це вдало запропонований теоретичний інструментарій для дослідження управлінської сфери, з метою підвищення ефективності управління.

Схеми, таблиці, малюнки, цитати, термінологічний словник, довідкові дані про теоретиків управління – все підкорено ідеї допомогти з інтересом засвоїти викладений матеріал. Для закріплення та контролю знань досить продуктивно можна використовувати тести.

Викладення матеріалу логічне, мова доступна. Такого підручника давно очікувала українська суспільствознавча спільнота, оскільки у вищій освіті в Україні відчувається дефіцит методолого-теоретичних підходів до дослідження трансформаційних змін, до аналізу всіх сфер сучасного суспільства в умовах глобалізації. Концептуальне бачення автором системи суспільних відносин у транзитивному ракурсі, намагання визначити вектори трансформацій в залежності від конкретних впливів за принципами «тут і зараз» допомагає позначити основні координати проблемного поля транзитивної соціології та накреслити шляхи розв'язання проблемних ситуацій.

*Головний науковий співробітник
Інституту соціології
Національної академії наук України,
доктор соціологічних наук В. Є. Пилипенко*

УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Управління розвитком суб'єктів господарювання: Монографія / Нар. укр. акад.; За заг. ред. О. Л. Яременко, Г. В. Строкович. – Х.: Вид-во НУА, 2008. – 510 с.

Висвітлені в монографії положення уточнюють й розвивають теорію та практику управління розвитком суб'єктів господарювання, а саме дозволяють дослідити розвиток господарюючих суб'єктів; розглянути корупцію як один з інституціональних факторів розвитку господарюючих суб'єктів; розробити методологічні основи оцінки кількісного впливу суб'єктів господарювання на рівень національної конкурентоспроможності, запропонувати механізми інфраструктурного забезпечення розвитку господарських суб'єктів; розробити відповідні заходи; запропонувати структурно-логічну схему взаємозв'язку основних етапів стратегічного управління розвитком господарських суб'єктів; обґрунтувати заходи щодо забезпечення можливості контролю власників за стратегію корпорації; запропонувати методичні рекомендації щодо оцінки економічної ефективності техніко-технологічних інновацій; сформулювати концепцію вартісної оцінки рівня конкурентоспроможності суб'єктів господарювання і т. ін.

Викладені в монографії теоретичні та методичні положення є взаємопов'язаними та становлять єдиний комплекс науково-практичного забезпечення, яке має певне теоретичне та прикладне значення в сучасних умовах.

У монографії, матеріали якої подано у логічній послідовності, розглянуто генезис і розвиток суб'єктів господарювання (О. Л. Яременко, О. М. Панкратова); досліджено корупцію в системі інституціональних факторів розвитку суб'єктів господарювання (В. Г. Яременко); проаналізовано вплив суб'єктів господарювання на механізм формування конкурентоспроможності національної економіки (Е. І. Цибульська); досліджено інфраструктурне забезпечення розвитку суб'єктів господарювання

(О. Є. Дахнова); розглянуто кредитний механізм управління суб'єктами господарювання (Г. Б. Тимохова) та страхування як механізм управління ризиками суб'єктів господарювання (Л. В. Нечипорук); проаналізовано теоретичні основи управління розвитком суб'єктів господарювання як динамічних систем (Г. В. Строкович); досліджено корпоративні відносини як фактор розвитку суб'єктів господарювання (Ю. С. Потьомкін), розглянуто оцінку економічної ефективності технічного переозброєння суб'єкта господарювання (Є. Ф. Пеліхов, І. В. Гур'єва), а також вартісну оцінку рівня конкурентоспроможності суб'єкта господарювання (О. Є. Сомова).

доц. Г. В. Строкович

ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ

Глобальные проблемы человечества как фактор трансформации образовательных систем: Монография / Нар. укр. акад.; Под. общ. ред. В. И. Астаховой. — Изд-во НУА, 2008. — 364 с.

Процессы глобализации, набирая все большие обороты, усиливают свое влияние на все стороны жизнедеятельности общества. На общепланетарную конкурентоспособность проверяются теперь все локальные и региональные достижения, связанные с ними критерии и оценки. Самым активным образом на глобализацию реагирует образование — институт для современного информационного общества ключевой. Он сегодня закладывает основы не только профессиональной, но и гражданской, и экзистенциально-личностной самоидентификации человека.

В условиях постоянного возрастания роли образования и науки во всех процессах, происходящих в мире, общественность и политики цивилизованных стран возлагают огромные надежды на университеты и научные сообщества своих стран. Однако

проблемы, с которыми сталкиваются образовательные системы под воздействием глобализации, тоже активно нарастают и быстро выходят за рамки таких интенсивно решаемых мировым сообществом вопросов, как: государственное финансирование университетов и уровень их автономии, появление рынка образовательных услуг и рост конкуренции со стороны частных и прибыльных университетов; широкое внедрение в систему обучения онлайн-программ и другие. Постоянно возникает множество новых, непредсказуемых проблем, без осознания которых нельзя всерьез говорить о реформах в образовании. Именно их анализу посвящена монография, подготовленная коллективом авторов, исследующих на протяжении многих лет тенденции развития образования в современном мире.

Особенностью данной работы является освещение широкого круга вопросов, связанных с воздействием процессов глобализации на трансформацию образовательных систем. Авторы анализируют исторические, экономические, социокультурные, политические и правовые аспекты данного явления, раскрывают его особенности в Украине в сложных условиях системного кризиса и глубочайших общественных трансформаций.

Работа состоит из трех взаимосвязанных разделов, в которых определяются методологические подходы к исследованию взаимодействия глобальных процессов и развития системы образования, раскрываются место и роль Болонского процесса как прямого отражения глобализации образования, анализируются особенности их проявления в нашей стране.

проф. В. И. Астахова

Відомості про авторів

АСТАХОВА Валентина Іларіонівна
доктор історичних наук, професор, академік Академії наук
вищої школи України, ректор Харківського гуманітарного
університету «Народна українська академія»

АСТАХОВА Катерина Вікторівна
доктор історичних наук, професор, перший проректор
Харківського гуманітарного університету
«Народна українська академія» (ХГУ «НУА»)

АСТАХОВ Віктор Вікторович
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри економічної теорії і права,
декан факультету «Бізнес-управління» ХГУ «НУА»

АСТАХОВА Катерина Вікторівна (мол.)
кандидат економічних наук, старший викладач кафедри
економічної теорії і права ХГУ «НУА»

АРТЕМЕНКО Людмила Олександрівна
доцент, завідувач загальноакадемічної кафедри
англійської мови ХГУ «НУА»

БІРЮКОВА Марина Василівна
кандидат соціологічних наук, доцент,
проректор з науково-дослідної роботи ХГУ «НУА»

БОЖКО Ольга Іванівна
почесний професор,
завідувач кафедри початкової освіти ХГУ «НУА»

БРОНІН Сергій Вадимович
кандидат технічних наук, асистент кафедри АСУ
Національного технічного університету «Харківський
політехнічний інститут»

БУРОВА Галина Вікторівна
здобувач кафедри соціології ХГУ «НУА»

ВОРОБІЙОВ Євген Михайлович
доктор економічних наук, професор кафедри економічної
теорії і права ХГУ «НУА»

ГАВРЮШЕНКО Дар'я Олександрівна
аспірантка кафедри теорії та історії культури Харківської
державної академії культури

ГОНЦА Ольга Олександрівна
здобувач кафедри економіки підприємства ХГУ «НУА»

ГУР'ЄВА Ірина Володимирівна
магістр економіки, здобувач кафедри менеджменту
ХГУ «НУА», аудитор ТОВ «Глосса-Аудит»

ДАНЬКО Наталія Іванівна
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки підприємства,
проректор з науково-методичної роботи ХГУ «НУА»

ДАХНОВА Олена Євгенівна
кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ДІКОВА-ФАВОРСЬКА Олена Михайлівна
кандидат соціологічних наук, доцент,
ректор Житомирського економіко-гуманітарного інституту
Університету «Україна»

ДМИТРИЧЕНКО Олена Володимирівна
старший викладач загальноакадемічної кафедри англійської
мови ХГУ «НУА»

ДОВГАЛЬ Олена Андріївна
доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри
економічної теорії і права ХГУ «НУА»

ДОВГАЛЬ Георгій Володимирович
кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри
економіки підприємства ХГУ «НУА»

ЗДОРІКОВА Анна Валеріївна
викладач загальноакадемічної кафедри
англійської мови ХГУ «НУА»,
аспірантка кафедри теорії і методики професійної освіти
ХНПУ ім. Г. С. Сковороди

ІВАКІНА Ірина Василівна
кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства
ХГУ «НУА»

ІВАНОВА Ольга Анатоліївна
кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки
підприємства ХГУ «НУА»

КАЛЬНИЧЕНКО Олександр Анатолійович
доцент кафедри теорії і практики перекладу ХГУ «НУА»

КОЗИРЕНКО Віктор Петрович
кандидат технічних наук,
доцент кафедри інформаційних технологій і математики,
проректор з інформаційних технологій ХГУ «НУА»

КОРНІЄНКО Віра Миколаївна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
декан факультету заочно-дистанційного навчання ХГУ «НУА»

КОСТАКОВ Геннадій Іванович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України ХГУ «НУА»

КОМІР Людмила Іванівна

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної
теорії і права ХГУ «НУА»

КРЕЧЕТОВА Віра Альбертівна

магістр політології, дослідник Донецького інституту
соціальних досліджень і політичного аналізу,
аспірантка ХГУ «НУА»

ЛАЗАРЕНКО Ольга Володимирівна

кандидат технічних наук, доцент,
завідувач кафедри інформаційних технологій і математики
ХГУ «НУА»

МИХАЙЛЕНКО Світлана Василівна

старший викладач кафедри інформаційних технологій
і математики ХГУ «НУА»

МИХАЙЛОВА Людмила Віліївна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської
філології ХГУ «НУА»

МИХАЙЛОВА Катерина Геннадіївна

кандидат соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології, завідувач науково-дослідної
лабораторії проблем вищої школи ХГУ «НУА»

МИРОНОВА Маргарита Олександрівна
студентка факультету «Бізнес-управління» ХГУ «НУА»

МІТІНА Ганна Миколаївна
аспірантка кафедри соціології ХГУ «НУА»

МОЛОДЧАЯ Наталія Сергіївна,
викладач загальноакадемічної кафедри
англійської мови ХГУ «НУА»

МУХОРТОВА Ірина Вікторівна
старший викладач загальноакадемічної кафедри
англійської мови ХГУ «НУА»

НАЗАРКО Ольга Іванівна
аспірантка кафедри соціології ХГУ «НУА»,
завідувач методичного кабінету відділу освіти м. Куп'янська

НАЩЕКІНА Ольга Миколаївна
кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри
менеджменту та оподаткування
Національного технічного університету «Харківський
політехнічний інститут»

НЄДОГОНОВ Дмитро Володимирович
аспірант, викладач кафедри соціології ХГУ «НУА»

НЕЧИПОРУК Людмила Володимирівна
кандидат економічних наук,
професор кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

НЕЧІТАЙЛО Ірина Сергіївна
аспірантка, викладач кафедри соціології ХГУ «НУА»

ПАНЧЕНКО Дмитро Ігорович
аспірант кафедри інформаційних технологій і математики,
викладач кафедри теорії і практики перекладу ХГУ «НУА»

ПАРШИНА Олена Анатоліївна
кандидат технічних наук, доцент,
докторант Національного гірничого університету

ПЕЛІХОВ Євген Федорович
кандидат економічних наук,
професор кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ПЕРМІНОВА Антоніна Олександрівна
кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри
теорії і практики перекладу ХГУ «НУА»

ПИЛИПЕНКО Валерій Євгенович
доктор соціологічних наук, Головний науковий співробітник
Інституту соціології Національної академії наук України

ПІКОВЕЦЬ Наталія Леонідівна
аспірантка кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ПОДОЛЬСЬКА Єлизавета Ананіївна
доктор соціологічних наук,
професор кафедри соціології ХГУ «НУА»

ПОЛІНА Валентина Сергіївна
доцент загальноакадемічної кафедри
англійської мови ХГУ «НУА»

ПОМАЗАН Ігор Олександрович
кандидит філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри українознавства,
декан факультету «Референт-перекладач» ХГУ «НУА»

ПЛУГІН Юрій В'ячеславович

старший викладач кафедри німецької філології ХГУ «НУА»

РЕШЕТНЯК Олена Іванівна

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства ХГУ «НУА»

РОЗЕНФЕЛЬД Юрій Миколайович

кандидат історичних наук, професор кафедри історії України ХГУ «НУА»

СВИЩЕВА Євгенія Віталіївна

кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри інформаційних технологій і математики ХГУ «НУА»

СІМЕЙКО Ганна Вікторівна

здобувач кафедри економічної теорії і права ХГУ «НУА»

СОМОВА Оксана Євгенівна

аспірантка, викладач кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

СТРОКОВИЧ Ганна Віталіївна

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ТАРЯНИК Олена Сергіївна

магістр ХГУ «НУА»

ТИМОХОВА Галина Борисівна

кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ТИМОШЕНКОВ Ігор Владиславович

кандидат економічних наук,
професор кафедри економіки підприємства ХГУ «НУА»

ТИМОШЕНКОВА Тамара Михайлівна
кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри
англійської філології ХГУ «НУА»

УСІК Олена Юрївна
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології ХГУ «НУА»

ФІЛППОВА Ольга Аркадіївна
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології ХГУ «НУА»

ХМАРА Галина Віталіївна
кандидит філологічних наук,
старший викладач кафедри українознавства ХГУ «НУА»

ЦИБУЛЬСЬКА Елеонора Іванівна
кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту ХГУ «НУА»

ЧИБІСОВА Наталія Григорівна
кандидат філософських наук,
професор кафедри історії України,
проректор з науково-педагогічної роботи і виховання
ХГУ «НУА»

ЧЕРНОЛЯСОВ Роман Іванович
викладач кафедри економіки підприємства ХГУ «НУА»

ШИЛКУНОВА Зоя Ігорівна
кандидат педагогічних наук,
вчитель кафедри початкової освіти ХГУ «НУА»

ЯРІЗ Євген Михайлович
старший викладач кафедри романської філології ХГУ «НУА»

ЗМІСТ

Передмова	3
Актуальні проблеми освіти сьогодення: історичні, економічні, правові та соціальні аспекти	5
<i>Астахова В. И.</i> Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики	7
<i>Астахова Е. В.</i> Преподавательский корпус высшей школы Украины: готовность к работе в принципиально новых условиях	21
<i>Астахов В. В.</i> Конкуренция в сфере предоставления образовательных услуг в условиях глобализации образовательного пространства: проблемы совершенствования законодательства	29
<i>Бірюкова М. В.</i> Технології саєнтифікації навчального процесу в контексті сучасних освітніх стратегій	44
<i>Михайлева Е. Г.</i> Формирование интеллектуальной элиты в современном обществе: возможности элитного образования	51
<i>Козыренко В. П., Лазаренко О. В.</i> Повышение квалификации преподавателей академии по применению современных информационно-коммуникационных технологий в учебно- воспитательном процессе	64
<i>Астахова Е. В., Гонца О. А.</i> Роль студенческого союза в организации научно-исследовательской работы университета	70
<i>Тимошенко И. В., Нащекина О. Н., Бронин С. В.</i> Исследование украинского рынка краткосрочных образовательных продуктов в области обучения английскому языку	76
<i>Костаков Г. И.</i> Инновационные технологии в учебном процессе: опыт и проблемы кафедры истории	84
<i>Божко О. И., Шилкунова З. И.</i> Качественные изменения профессионального портрета современного учителя	94

<i>Чибісова Н. Г.</i> Соціокультурне середовище сучасного внз як система	104
<i>Астахова Е. В. (мл.)</i> Специфика продукта образовательной деятельности	117
<i>Свищева Е. В., Михайленко С. В.</i> Математические софизмы и их использование в учебном процессе	123
<i>Здорікова А. В.</i> Іноземні студенти в системі вищої освіти	137
<i>Корниенко В. Н.</i> Попечительство – институт образовательной политики: исторический аспект	146
<i>Яриз Е. М.</i> Использование современных информационных технологий в преподавании иностранных языков	153
<i>Митина А. Н.</i> Роль образования в становлении и развитии человеческого капитала: анализ методологических подходов	158
<i>Нечитайло И. С.</i> Структурно-деятельностная перспектива социологического изучения студенчества	166
<i>Артеменко Л. А., Мухортова И. В.</i> Актуальные проблемы обучения иностранным языкам студентов неязыковых факультетов	176
<i>Полина В. С.</i> Формирование дискурсивной компетенции у студентов неязыковых специальностей	188
<i>Филиппова О. А.</i> Язык в процессах конструирования и конституирования идентичности: представления о языке и идентичности среди харьковских студентов ...	197
<i>Чернолясов Р. И.</i> Фактор глобализации в образовательной деятельности: методы определения и оценки	210
<i>Назарко О. І.</i> Запровадження методик моніторингових досліджень якості освіти в умовах трансформації освітнього простору	219
<i>Бурова Г. В.</i> Особливості інтеграції студентів з діагнозом ДЦП у навчальний процес	230
Історія Харківщини	241
<i>Гаврюшенко Д. О.</i> Історія архітектури садибних комплексів на Харківщині XVIII–XIX ст.	243

Проблеми економіки, соціології, політології	255
<i>Воробьев Е. М.</i> Экономическая политика как единство противоположностей	257
<i>Довгаль Е. А., Довгаль Г. В.</i> Развитие международного сотрудничества регионов в процессе глобализации	264
<i>Иванова О. А.</i> Логистический подход к управлению конкурентоспособностью продукции	273
<i>Сомова О. Є.</i> Основні характеристики конкурентоспро- можності підприємства як економічної категорії	282
<i>Данько Н. И., Решетняк Е. И.</i> Количественная оценка чувствительности инвестиционных проектов к изменению факторов внешней среды	287
<i>Паршина Е. А.</i> Управление конкурентоспособностью новой продукции на основе морфологического анализа и синтеза решений	297
<i>Нечипорук Л. В.</i> Роль страхових компаній у формуванні інвестиційних ресурсів	309
<i>Дахнова Е. Е.</i> Влияние процессов глобализации на рынок инфраструктурных услуг	316
<i>Пелихов Е. Ф.</i> Экономическое обоснование выбора технико- технологических инноваций	325
<i>Строкович А. В.</i> Совершенствование концепции управления качеством развития предприятия	334
<i>Тимохова Г. Б.</i> Влияние финансовой глобализации на сохранение денежно-кредитного суверенитета Украины	343
<i>Симейко А. В.</i> Конкурентоспособность национальной экономики как критерий выбора стратегии развития в глобализированном мире	351
<i>Гонца О. А.</i> Оптимизация ассортиментной структуры предприятия	358
<i>Цыбульская Э. И., Пиковец Н. Л.</i> Механизм формирования институциональных ловушек в условиях трансформирующейся экономики	367

<i>Гур'єва І. В.</i> Обґрунтування методу визначення ціни власного капіталу підприємств	374
<i>Подольська Є. А.</i> Глобально-інформаційна соціологія як спеціальна соціологічна теорія сучасного суспільства ...	384
<i>Недогонов Д. В.</i> Социологический анализ процессов управления производственным персоналом сквозь призму системного подхода	395
<i>Дикова-Фаворская Е. М.</i> Проблемы интеграции людей с особыми потребностями в общество: исторический экскурс и современное состояние	403
<i>Дмитриченко Е. В.</i> Межкультурные коммуникации: сущность понятия, трансформация в современном обществе	411
<i>Кречетова В. А.</i> Ідентичність як чинник формування політичної нації	418
<i>Комир Л. И.</i> Социально-экономические показатели устойчивого развития	431
<i>Розенфельд Ю. Н.</i> Межэтнические отношения в Украине: согласие или конфликт?	437
Літературознавство, лінгвістика, переклад	445
<i>Михайлова Л. В.</i> Формулы речевого этикета (на материале произведений Джейн Остин)	447
<i>Тимошенко Т. М.</i> Ноггор story вчера и сегодня	459
<i>Лазаренко О. В., Панченко Д. И.</i> Моделирование процессов автоматического реферирования с применением онтологий	468
<i>Пермінова А. О.</i> Перекодування поетичного твору (на прикладі вірша Дж. Кітса On First Looking Into Chapman's Homer в перекладі В. Мисика)	478
<i>Хмара Г. В.</i> Розширення змістового обсягу значення слова (на матеріалі назв одягу і взуття в сучасній українській мові)	487
<i>Ивакина И. В.</i> Неизвестная Надежда Суслова (литературно-художественная деятельность первой русской женщины-врача)	495

<i>Кальниченко О. А.</i> Типологія перекладу та її цілі	506
<i>Помазан І. О.</i> Візія слова – візія дидактики: зорова та вербальна компоненти у дидактичній моделі української геральдичної поезії середини XVII століття ...	518
<i>Молодчая Н. С.</i> Роль ассоциаций в процессе порождения семантических окказионализмов	529
<i>Плугин Ю. В.</i> Заимствованная и новая немецкая спортивная лексика в контексте реакционного пуристического движения Германии конца XIX – начала XX века	536
Студентська трибуна	543
<i>Миронова М. А.</i> Маркетинг в современной деятельности фармацевтических предприятий	545
<i>Таряник Е. С.</i> Эффективная система оплаты труда как фактор повышения экономической эффективности на предприятии	552
Наука в НУА	561
<i>Козыренко В. П., Лазаренко О. В.</i> Экспертные оценки элементов учебного процесса (Межвузовская научно-методическая конференция)	563
<i>Довгаль Е. А.</i> Системная трансформация общества: экономические и правовые аспекты (Третья межвузовская научно-практическая Интернет-конференция)	564
<i>Астахова В. И.</i> Интеллигенция и власть (Международная научно-практическая конференция)	566
<i>Бирюкова М. В.</i> Социокультурные функции высшей школы в транзитивном обществе (XV Международная студенческая научная конференция)	570
До 150-річчя Д. І. Багалія	573
<i>Астахова В. І., Астахова К. В.</i> Моральні принципи та ідеали Д. І. Багалія	575
<i>Хмара Г. В.</i> Про вшанування пам'яті Дмитра Івановича Багалія в місті Харкові	582

Презентація нових видань	589
Глоссарий современного образования	591
Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений	593
Экономичность, экономическая эффективность и конкурентоспособность техники	595
Управління соціальними процесами	596
Управління розвитком суб'єктів господарювання	598
Глобальные проблемы человечества как фактор трансформации образовательных систем	599
Відомості про авторів	601

В90   **Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»** / [Редкол.: В. І. Астахова (голов. ред.) та ін.]. – Х. : Вид-во НУА, 2007. – Т. 14. – 618 с.

ISSN 1993-5560

Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» є щорічним періодичним виданням, в якому публікуються результати наукових досліджень викладачів як академії, так і інших внз України, ближнього і далекого зарубіжжя, які працюють над проблемами гуманітарних наук.

У кожному томі превалюють матеріали з проблем освіти – історія, філософія, право, соціологія, психологія, економіка та інші аспекти розвитку сучасних освітніх систем. Є результати, присвячені проблемам рівноваги сучасних економічних систем і питанням управління соціально-економічними процесами на різних рівнях суспільного розвитку, а також роботи з літературознавства, лінгвістики, перекладу.

Видання представляє інтерес для викладачів вищої школи, студентів, всіх, хто цікавиться проблемами освіти і розвитку гуманітарної сфери. Збірник має гриф ВАКівського видання, публікації в якому приймаються під час захисту кандидатських і докторських дисертацій із соціології, психології, історії, філософії, економіки і перекладу.

УДК 08

ББК 95.4(4УКР-4ХАР)3

Наукове видання

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ХАРКІВСЬКОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«НАРОДНА УКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Том XIV

Відповідальна за випуск *М. В. Бірюкова*
Редактор *Л. А. Кармаза*
Комп'ютерна верстка *І. С. Кордюк*

Підписано до друку 20.06.2008. Формат 84×108/32.
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,13. Обл.-вид. арк. 33,52. Наклад 500 пр.

Видавництво Народної української академії
Свідоцтво № 1153 від 16.12.2002.

Україна, 61000, Харків, МСП, вул. Лермонтовська, 27.